

A PERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA?

Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről

HUN
REN

IKR
TK
Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont

A PERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA?

Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről

A PERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA?

Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről

Szerkesztők

Timár Judit

Velkey Gábor

Nagy Erika

Nagy Gábor

Budapest–Békéscsaba, 2023

Szerkesztők: Timár Judit, Velkey Gábor, Nagy Erika, Nagy Gábor

Szakmai lektor: Szörényiné Kukorelli Irén

Nyelvi lektor: Juhász Orsolya

Tördelés és design: Bródy Luca Sára

Borítókép: Patrick Fore | www.unsplash.com

Nyomdai munkák: Kopirex Digitális Nyomda

5600 Békéscsaba, Illésházi u. 5.

Felelős vezető: Koppányi László

Kiadja a HUN-REN KRTK RKI

1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Budapest–Békéscsaba, 2023

<https://rki.krtk.hu/>

rki.titkarsag@krtk.hun-ren.hu

© HUN-REN KRTK RKI

ISBN 978-615-5949-13-5 (nyomtatott)

ISBN 978-615-5949-14-2 (pdf)

**HUN
REN**

**| < | R
' R | <**
Közigazgatás- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont

TARTALOMJEGYZÉK

TIMÁR JUDIT, VELKEY GÁBOR, NAGY ERIKA, NAGY GÁBOR: Szerkesztői előszó	i
DÖVÉNYI ZOLTÁN: Emléktörödékek Békéscsabáról.....	1
RAKONCZAI JÁNOS: Kutatói élet a felgyorsuló világban. Szubjektív gondolatok a békéscsabai kutatócsoport fél évszázados jubileuma kapcsán	8
TIMÁR JUDIT: A területfejlesztéstől az egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatásáig. A kritikai földrajzi tudástermelés békéscsabai eredményei.....	16
LENGYEL IMRE: Békéscsabai tanulóévek	25
VELKEY GÁBOR: Nyitottság, otthonosság, szabadság, sokszínűség – ezt jelenti számomra a „kutató”	31
NAGY ERIKA: A lokálistól a globálisig – és vissza. A kritikai gazdaságföldrajz terei a periférián(?)	37
NAGY GÁBOR: Hogyan lettem (majdnem) tanyakutató. Békéscsaba hatása a kutatási pályámra	43
DURAY BALÁZS: Fenntarthatóság globális megközelítésben. Táj kutatás és közösségi kezdeményezések	53
NAGY TERÉZIA: Migrációt kutatni a határ mentén	60
MIHÁLY MELINDA: Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek aktivista kutatói szemmel	65
KOVÁTS BENCE: „Mi ez a Békéscsaba?”	73
BRÓDY LUCA SÁRA: A kutatás mint tudástermelés. Civilkutatások kritikai és kollaboratív megközelítésben.....	78
SÁGI MIRJAM CECÍLIA: Szűkülő-táguló terek. Feminizmus és gondoskodás	85
TAGAI GERGELY: A tudománytermelés egyenlőtlenségei kutatói nézőpontból.....	89
KRONSTEIN BÁLINT: Természetfelfogások egy fiatal békéscsabai kutató munkájában. Elődök, előzmények és a jelen	98

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

1973-ban alakult Békéscsabán az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Kutatócsoportja. Bár az idők során számos átszervezést élt meg – jelenleg a HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Alföldi Tudományos Osztálya –, mégis rendületlenül működik. Ezért hát nem emléket akarunk állítani neki. A békéscsabai csoport néhány régebbre, akár a teljes ötven évre visszatekinteni képes egykori kutatója s valamennyi ma itt dolgozó munkatársa csupán megállni akart ebből az alkalomból egy pillanatra. Megállni, és kicsit elgondolkodni: mit is jelentett, jelent neki mint kutatónak, mint embernek ez az intézmény, ez a csoport. Mi, tizenöten, e kötet szerzői úgy gondoltuk, érdemes megörökíteni ezt a pillanatot. Ez a kötet ezzel a céllal született.

Amikor a kutatásainkhoz itt kapott inspirációkról, a témaválasztásokról, módszertani dilemmákról, kutatási kérdésekről, szemléletmódokról, vagy akár e hely, vagy az itt dolgozók munkánkat formáló hangulatáról írunk, akkor egyszerre vagyunk szubjektívek, de – amennyire ez bármely társadalomkutatásban lehetséges – objektívek is. Geográfusként, regionalistaként a teret, a helyet, a tájat, a környezetet, a természetet vagy a léptéket állítjuk fókuszba, ezeken keresztül látjuk és látatjuk a világot – s most magunkat is.

Tudjuk, hogy ezt a csoportot „Budapestről” hozták létre a vidéki telephely minden olyan jelentésével, amit egy centralizált országban perifériának szoktak/szoktunk minősíteni. Úgy véljük azonban, hogy e fél évszázad alatt ezt a jelentést egyrészt megpróbáltuk a hasznunkra fordítani, de sokkal inkább megváltoztatni. Békéscsaba, a (vár)megye, az Alföld – állam és a tőke által folyamatosan újratermelt – „hátrahagyottságán” nem tudtunk változtatni. Reméljük azonban, egy kicsit ez a kötet is érzékelteti, hogy az egyenlőtlenségek nehézségeinek megtapasztalása is fontos lehet: nélküle feltehetően nem jutottak volna az egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatásai sem Magyarországon, sem nemzetközi léptékben odáig, ahol most tartanak.

Az nyilván jelentős részben a technikai fejlődésnek köszönhető, hogy munkánk egy részét a virtuális térbe áthelyezve időközben lerövidült a távolság Budapest és Békéscsaba között. Meggyőződésünk azonban, hogy a teret számos dimenzióban értelmezve és megélve, annak mi magunk is alakítói vagyunk. Régóta nem gondoljuk, hogy a tudományos térben kutatócsoportunkra mint perifériára kellene tekintenünk, hiszen ezt a teret biztosan kitérítettük. Nem „felülről”, valamiféle centrumpozícióra törve, de nem is „alulról”, mert nem szeretnénk hozzájárulni olyan társadalmi viszonyok fenntartásához, melyek e teret hierarchikussá, hegemonikussá teszik.

Mint az talán az írásainkból is látható lesz, sokkal inkább szeretnénk egy demokratikus és gondoskodó légkört, egyenrangúságot, kutatói szabadságot, interdiszciplinaritást teremtve, jó hangulatú együttműködésben dolgozva megérteni a világot, s ha lehet, hozzájárulni azoknak az egyenlőtlenségeknek a megváltoztatásához, amelyeket tanulmányozunk. Az esszéikben fellelhető számos példa mutathatja, hogy ilyen szándékkal felvértezve milyen empirikus és elméleti kutatásokkal, milyen módszerek alkalmazásával értük el, hogy léptéket is váltottunk, illetve hogy egyszerre több földrajzi léptékben gondolkodunk, s próbálunk jelen lenni: a nemzetközi tudományos diskurzusoktól a helyi vagy sokkal messzebbre mutató célokért küzdő civil szervezetekkel való együttműködésekig. Ha a centrum azt is jelentheti, hogy mi szeretnénk idevonzani másokat a munkánkkal, a gondolkodásunkkal, a kutatói gyakorlatunkkal akár konferenciavendégként, akár látogatóba, akár munkatársnak hívva, akkor a centrum felé igyekszünk. Reméljük, ez a kötet is sokakat ösztönöz arra, hogy velünk tartsanak.

EMLÉKTÖREDÉEK BÉKÉSCSABÁRÓL

DÖVÉNYI Zoltán

professor emeritus | dovenyiz@gamma.ttk.pte.hu

PTE Földtudományok Doktori Iskola | 7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

Az emberi emlékezet furcsa adománya a teremtőnek. Egyeseknek sok jutott belőle, azaz életüknek szinte minden eseményére és fordulatára akár részletesen is vissza tudnak emlékezni. Így a saját életük nyitott könyv – legalábbis önmaguk előtt. A másik póluson azok vannak, akik saját életükről is csak szerény emlékeket őriznek.

Megérzésem szerint én az utóbbi csoportba tartozom, aminek vannak előnyei és hátrányai is. A jelen esetben inkább az utóbbiak dominálnak: vissza kellene ugyanis emlékezni – még hozzá részletesen – egy olyan időszak történéseire, amelyek negyvenötven évvel nyúlnak vissza az időben. A hozzáértők szerint a tartósan rögzült emléknymom általában úgy ötven évig marad meg a memóriánkban – már akinek.

Amikor tehát – engedve a megtisztelő felkérésnek – megpróbálom felidézni azt az évtizedet, amit Békéscsabán az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Kutatócsoport kötelékében töltöttem, nem vagyok könnyű helyzetben. Megtehetném persze, hogy az írott források alapján rekonstruálom a csoport történetét, és utána úgy adom el, hogy „félelmetes memóriámból” hívtam elő a történéseket. Ilyet azonban nem fogok tenni.

Az alföldi csoport kapcsán óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy miért éppen Békéscsaba, azaz miért itt hozták létre ezt a tudományos műhelyt? A tudománytörténet tele van olyan esetekkel, amikor nem igazán lehet kinyomozni, hogy egy felsőoktatási intézményt vagy kutatóhelyet miért éppen az adott településen hoztak létre. Ami eléggé általános ezekben a történetekben, az a személyi kapcsolatok és a lobbizás tettenérése. Az is eléggé általános, hogy a tudományos központok idővel újabb kutatóhelyeket tudnak magukhoz vonzani; ahol már van egy egyetem, ott például szívesen telepednek meg kutatóintézetek is. Hazai példaként elegendő az Atommagkutató Intézet debreceni, a Dunántúli Tudományos Intézet pécsi és a Szegedi Biológiai Kutatóközpont szegedi létrehozását említeni.

Békéscsaba azonban nem volt egyetemi város, az 1970-es évek elején a tudomány legmagasabb szintjét a Munkácsy Mihály Múzeum jelentette. Ugyanakkor viszont a középfokú oktatási intézmények széles palettájával rendelkezett; különösen sok szakközépiskola (például vízügyi, közgazdasági, nyomdaipari) működött ott. A helyi legendák szerint valamikor az 1960-as években egy tanárképző főiskolát akartak Békéscsabára hozni, de az akkori megyei és városi vezetés erre nem tartott igényt. Hogy ennek volt-e valamilyen valóságalapja, azt már akkor sem lehetett tudni. Ami viszont biztos, hogy ez idő tájt Nyíregyházán létesült egy tanárképző főiskola.

Az alföldi csoport létrehozása és Békéscsabára telepítése egyfajta tudományos összeesküvésnek is tekinthető, még hozzá egy triumvirátus részéről. Ennek tagjai Becsei József, Enyedi György és Tóth József voltak. Az 1970-es évek elején ők az ország különböző részein éltek, nagyon eltérő pozíciókat betöltve. Becsei József egy évtizedes középiskolai tanári működés után 1970-ben lett a békéscsabai pártbizottság egyik

titkára. Ebben a beosztásban lehetősége volt eljárni a város oktatási és tudományos helyzetének javítása érdekében. Az utóbbi téren két javaslata is volt: az egyik egy főiskola alapítása, ami elég nagy késéssel ugyan, de 1985-ben realizálódott is. A másik egy olyan földrajzi kutatócsoport alapítása, aminek feladata lett volna az Alföld egészének kutatása – meghatározóan gazdaság- és társadalomföldrajzi aspektusból.

A tervezett kutatóhelyet azonban hozzá kellett kapcsolni az akkori magyar tudományos hálózathoz. Mivel földrajzi profilú csoportról volt szó, adta magát a lehetőség, hogy az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet legyen az anyaintézet. Ennek az élén akkor Pécsi Márton akadémikus, a nemzetközileg is jegyzett geomorfológus állt. Az intézetet az igazgató „saját képére és hasonlóságára” formálta, azaz döntő súlya volt a természeti földrajznak. Pécsi Márton abból sem csinált titkot, hogy nem sokra tartja az akkor gazdaságföldrajznak nevezett társadalomföldrajzot, így az intézetben ezt a szakterületet egy kis létszámú osztály képviselte.

Az intézet igazgatóhelyettese az 1970-es évek elején azonban egy társadalom-földrajzos volt, nevezetesen Enyedi György, aki már akkor is nagy név volt a szakmában. Neki is szívügye volt a társadalomföldrajz kutatási bázisának szélesítése, s ha ez nem ment az intézeten belül, akkor maradt a fióliálé Békéscsabán. Ezt a megoldást Pécsi Márton is elfogadta, mert így olyan formában bővült az intézete, hogy ezzel nem lábatlankodott több társadalom-földrajzos az intézet budapesti székházában.

Amikor a kutatóhely létrehozásának ügye már sínen volt, akkor kellett találni egy megfelelő vezetőt, egy olyan „alapító atyát”, aki messzemenően alkalmas az új csoport szakmai irányítására. A választás Tóth Józsefekre esett, aki akkor Szegeden a Gazdaságföldrajzi Tanszék adjunktusa volt. Ez valamikor 1973 elején történhetett, s ettől kezdve az ő feladata volt a kutatócsoport személyi állományának kiválasztása. Ez több szempontból is sajátságos módon történt.

Először is egy kezdőkörből álló csoportot képzelt el, azaz az egyetemről frissen kikerült, földrajzos diplomával rendelkezők között válogatott. Ez első pillantásra jó ötletnek tűnik, de azért volt komoly kockázata is. Tóth Józsefnek olyan fiatal munkatársak kellett, akik profi kutatóként kezdettől fogva jól teljesítenek, ez azonban egyetemi hallgató korában nem mindenkiről derül ki. Más megközelítésben azt lehet mondani, hogy aki jól teljesítő/vizsgáló hallgató, az nem biztos, hogy kutatóként is beválik.

Ezt a kockázatot lehetett volna csökkenteni, ha Tóth József saját szegedi tanítványaiból állítja össze a csapatot, mert ezeket legalább ismert. Ő azonban úgy gondolta, hogy jót tesz a csoportnak, ha Debrecenből és Budapestről is verbuvál munkatársakat. Ez úgy történt, hogy megkérdezte az ottani kollégáit, kit javasolnak. Hát, ebben már tényleg volt egy jókora adag kockázat, az én esetemben pedig hatványozottan. Merthogy én voltam az a debreceni deák, akinek a neve felkerült a lőlapra.

Így visszagondolva úgy érzem, hogy több dolog szólt ellenem, mint mellettem. Az egyetemi évek alatt ugyan végig a legjobban teljesítő hallgatók közé tartoztam, de ez csak azt jelezte, hogy meg tudtam tanulni az előírt tananyagot. Mellettem szólt még az is, hogy már hallgatóként voltak kutatásaim, s még egyetemi éveim alatt jelent meg az első két tudományos közleményem. Ezek témája azonban a társadalom-földrajzosok számára bizonyosan riasztó volt: én ugyanis hallgatóként fosszilis csiga- és kagylófaunák vizsgálatával foglalkoztam. Az sem szólt mellettem, hogy nem tartoztam a példás viselkedésű hallgatók közé, amit oktatóim egy része nem vett jó néven. Így szinte bizonyos, hogy a Tóth Józsefhez eljutott információk velem

kapcsolatban meglehetősen vegyesek voltak. A döntés végül sajátos módon született meg. Valamikor 1973 tavaszán Egerben rendezték meg az Országos Tudományos Diákköri Konferenciát, ahol én a szokásos csigás-kagylós kutatásaimról értekeztem. Arról persze nem tudtam, hogy itt dőlt el a sorsom. Tóth József ugyanis „felbérelt” egy háromfős brigádot, hogy hallgassák meg az előadásom, és referáljanak a teljesítményemről. A megfigyelők között volt két leendő kollégám, Rakonczai János és Tanczos-Szabó László, valamint Ibike, Tóth József felesége. A felbérelt hallgatók pozitív véleményt adtak rólam, így bekerültem a csapatba. De azon azért utólag eltűnődtem, hogy mi lett volna, ha a megfigyelők kedvezőtlen véleményt mondanak rólam. Akkor másként alakul a sorsom, nem Békéscsabára kerülök, hanem maradtam volna Debrecenben. Nem így történt – köszönöm, fiúk és Ibike!

Még azon a napon, amikor – mit sem tudva a délelőtti közjátékról – az egri vár mellett a szállásom felé ballagtam, elvált egy árnyék a várfaltól, és élém állt. Ő volt Tóth József, és ott helyben tett egy visszautasíthatatlan ajánlatot. Hát így kerültem én Csabára...

Az alföldi csoport működését hivatalosan 1973. június 30-án kezdte meg, a tényleges munka azonban csak 1973. szeptember 1-én indult meg; a nyári hónapok alatt történt meg a „telephely” berendezése. Hivatalos címünk a Tanácsköztársaság u. 22. volt, ami korábban és most is Andrassy út, s nyugodtan nevezhető Békéscsaba főutcájának. Ezzel az elhelyezéssel jól jártunk, mert a belvárosban voltunk, nem valahol a város peremén. Egy emeletes épület földszintjét foglaltuk el, ami korábban is irodáknak adott helyet. Mivel eléggé leromlott állapotban volt, beköltözésünk előtt felújították. Ez leginkább az akkor szokásos „kenjük be sárral” módszerrel történt, aminek egy idő után már látszottak a következményei. Például vizesedtek a falak, amit akkor javítottak ki, amikor a csoport már javában ott volt és dolgozott. A főnöki iroda padlóját úgy rakták le, hogy nem volt alatta szigetelés. Néhány év alatt elkorhadt az egész, lehetett kicserélni. Szóval akadtak problémák, de nem ez volt a lényeg.

A kutatóhely kialakításával párhuzamosan meg kellett oldani a munkatársak lakhatását is. Mivel csak egyetlen helyi kötődésű kutatója volt a csoportnak, a többieket lakáshoz kellett segíteni. Az 1970-es évek elején már Békéscsabán is javában folyt a lakótelepek építése, de még így is hosszú volt a lakásra várók sora. Ha minket betettek volna a sor végére, akkor jó néhány évig albérletben nyomoroghattunk volna. De nem így történt, mivel – ahogy akkortájt mondták – „népgazdasági érdekből” soron kívül jutottunk lakáshoz. Természetesen ezért mindenki utált bennünket...

Csak a korhűség és a jelenkori viszonyokkal való összehasonlíthatóság kedvéért néhány információ a korabeli békéscsabai lakáspiacról. A lakásokat az OTP értékesítette, és egy kétszobás, 56 m²-es, lakótelepi, nem panel, 3. emeleti lakás ára 260 000 Ft volt. Ha egy házaspár vállalta, hogy hat éven belül születik két gyermeke, akkor ebből elengedtek 60 000 Ft-ot. A maradék 200 000 Ft 25%-át, azaz 50 000 Ft-ot kellett készpénzben befizetni. Az így fennmaradt 150 000 Ft-ot 25 év alatt kellett törleszteni 2%-os kamat mellett. Így a havi törlesztés 641 Ft-ra rúgott. Ha valaki ezek után úgy gondolja, hogy ez volt a Kánaán, az téved. Egy kezdő kutató vagy középiskolai tanár havi munkabére 1800 Ft volt, házaspár esetében tehát 3600 Ft jött össze, s ennek 1/6-a volt hiteltörlesztés. Így már nem is volt annyira „attraktív a menyasszony”...

Békéscsaba helyi társadalma tudomásul vette a kutatócsoport megletelepülését, valamennyire ismertté inkább az értelmiségi körökben lettünk. Néhányunk felesége középiskolában tanított, őket természetesen jóval többen ismerték. Időnként ezért

előállt az a helyzet, ha valaki megkérdezte, hogy „ki az a Tóth Jóska”, a válasz az volt, hogy „az Ibi néni férje.” Így már tudták.

De nemcsak a helyiekkel, hanem egymással is össze kellett csiszolódnunk, amihez jó lehetőségek voltak a munkahelyen kívüli közös elfoglaltságok. Ilyen csapatépítésre adott módot kezdetben a kishomoki „terepmunka.” Ennek a lehetőségét az adta, hogy Tóth Jóska még szegedi korszakában vásárolt egy kisebb birtokot Hódmezővásárhely Kishomok nevű határrészében, ami néhány sor szőlőből és gyümölcsfákból állt. Ennek a művelését Szegedről még meg tudta oldani, Békéscsabáról azonban már nem volt olyan egyszerű a dolog. És akkor kerültünk be mi a képbe mint fiatal, tetterős ifjak. Egyikünk sem tartozott a kasza-kapa kerülő diplomások kategóriájába, így rendszeresen kijártunk segíteni a birtok művelésében. Volt ott egy hatalmas császárkörtefa is, aminek termése minden évben körtepálinkává nemesedett. Ez volt egyúttal a mi napszámunk forrása is: egy napi munka egy üveg körtepálinkával volt ekvivalens.

Tóth Jóska egyébként valóban a jó gazda gondosságával művelte birtokát, s büszke volt arra, hogy az ő kertje a legszebbek közé tartozott Kishomokon. Az egyik tavaszon azonban, amikor először mentünk ki határszélre tartani, meglepve láttuk, hogy az egyik fán egy csomó fülesbagoly üldögél. Ilyet még egyikünk sem látott, ezért megnéztük a téma szakirodalmát. Itt találtunk egy olyan mondatot, hogy a fülesbaglyok szívesen telepednek meg „elhagyott szőlőkben és gyümölcsösökben.” Ez olyan „magas labda” volt, hogy nem lehetett kihagyni...

Az elég hamar kiderült, hogy ekkora távolságból Kishomok fenntartása nem lehetséges, így el kellett adni. Tóth Jóska azonban nem akart birtok nélkül maradni, ezért vett egy tanyát Békéscsaba határában. Az akkori előírások szerint minden tanya körül meg kellett hagyni egy kb. egy katasztrális holdnyi területet, tehát lényegében a tágabb értelemben vett tanyaudvart. Itt ugyan már nem voltak földművelési feladataink, de az itt tartott baráti összejöveteleket jó emlékeink között tartottuk meg. Az ősgyepel borított terület alkalmas volt focizásra, de volt pingpongasztal is, ám igazából az asztalok melletti beszélgetések adták a legnagyobb élményt. Mert a meghívottak között különböző szakterületekről érkezett tudós elmék is voltak, elég Jakucs professzor úr nevét említeni.

A Budapest és Békéscsaba közötti jelentékeny távolság ellenére a csoportnak természetesen be kellett illeszkednie az anyaintézet szervezeti és tudományos rendszerébe. Az ellenőrzés és szemmel tartás inkább az első időszakban volt rendszeres, akkor időnként még Pécsi Márton intézeti igazgató is meglátogatott bennünket. Amikor kiderült, hogy a csapat jól teljesít, enyhült a szigor, és akkor már főleg Marosi Sándor igazgatóhelyettes felügyelt bennünket. Az ő látogatásai már oldottabb légkörben zajlottak. Azt természetesen nem kerülhettük el, hogy időnként testületileg megjelenjünk az intézetben. Ilyen alkalom volt például az összintézeti értekezlet, ahol kötelező volt a részvétel. Mivel ezek mindig délelőtt tíz órakor kezdődtek, nekünk nagyon korán kellett kelni ahhoz, hogy kezdésre ott legyünk. Ilyenkor persze már csak az első sorban voltak szabad helyek, oda kellett ülnünk. Mivel az álmoság erősen kerülgetett bennünket, meredt tekintettel néztünk magunk elé, Tóth Jóska plasztikus megfogalmazása szerint „szirtisas-tekintettel”.

Az alföldi csoportnak idővel híre lett a geográfián kívül is, és ennek következtében időnként váratlan vendéget is kaptunk. Ilyen volt Rónai András is, aki akkor már nemzetközi hírű hidrológus és az Alföld talajvízviszonyainak kutatója volt. Amikor

egyszer a szabadkígyósi puszta talajvízészlelő kútjait ellenőrizte, hozzánk is betért. Akkor már tudtuk, hogy nem mindig volt ő hidrológus, jobb időkben Teleki Pál közeli munkatársaként az Államtudományi Intézetet igazgatta. Nevezetes vendégként lehet említeni Ribli Zoltánt is, aki a magyar sakkválogatott tagjaként olimpiai bajnok volt, s geográfus felesége hozta el hozzánk. A nemzetközi nagymester szimultánt adott a csoport munkatársainak, s ezen egyedül én maradtam veretlen. Nem azért, mert annyira tudtam sakkozni, hanem azért, mert nem játszottam.

Gyorsan kialakultak és bővültek a nemzetközi kapcsolataink is. Mozgásterünket természetesen behatárolták az akkori politikai viszonyok: a szocialista táborban mehettünk bárhova, a nyugati országokba irányuló utazási lehetőségeket azonban nem nekünk tartogatták. Fordított irányban azonban szabad volt a járás, így elég sok geográfus megfordult nálunk az akkor kapitalistának nevezett országokból is. Ezek általában néhány napos, konferenciákhoz vagy szakmai tájékozódáshoz kapcsolódó látogatások voltak, de Karl Hermes professzor a Regensburgi Egyetemről több hetet töltött nálunk konkrét, Mezőberényre vonatkozó kutatással.

Tóth József és vele együtt az egész csoport kezdettől fogva törekedett a geográfia népszerűsítésére, a földrajzi ismeretek széles körű terjesztésére. Ennek jegyében alapítottuk meg a Magyar Földrajzi Társaság Körös-vidéki Osztályát, amely napjainkban is működik. Sikeresen tevékenykedett az érdeklődő középiskolásoknak szervezett Ifjú Geográfusok Köre is. Ehhez kapcsolódó élményem, hogy éppen az egyik foglalkozást tartottam, amikor egyszer csak elkezdtek lengeni a lámpák a teremben: ezt lehetett érezni az 1977-es nagy bukaresti földrengésből Békéscsabán. De volt más kapcsolatunk is a földrajzot kedvelő ifjú emberekkel. Akkortájt a számítástechnika még nem ért el bennünket, ami többek között azt jelentette, hogy a statisztikai adatok feldolgozása manuálisan vagy egyszerű számológépekkel történt. Az ilyen munkákra nyaranta felvettünk néhány középiskolást, akik ezért a lélekölő munkáért fizetést is kaptak. Jó lenne tudni, hogy mi lett velük később, én csak kettőről tudok. Amikor a közelmúltban egy kutatás miatt felhívtam a békési fióklevéltárat, egykori famulusunk, Balogh Gábor vette fel a telefont. Legalább egy közülük még PhD-fokozatot is szerzett földrajzból: ő Kucsera Emil.

Természetesen figyeltünk az ifjakat oktató földrajztanárokra is: a különböző konferenciák és továbbképzések mellett a magam részéről különösen fontosnak tartottam, hogy évente egy-két tanárnak szerény kutatási ösztöndíjat is tudjunk biztosítani. Így az ösztöndíjasok megismerkedhettek a földrajzi kutatómunkával, s közülük többen megszerezték az egyetemi doktori fokozatot is, így Békéscsabáról Hajnal Lajos és Pataj Pál, Sarkadról Szabó Sándor, Szeghalomról pedig Nyéki Lajos. Ha valakiről megfeledeztem volna, akkor attól elnézést kérek.

És ha már a tudományos címeknél és fokozatoknál tartunk, érdemes megnézni, hogy mire vittük mi magunk, az alföldi csoport munkatársai. Az egyetemi doktori fokozat senkinek sem jelentett problémát, ezt néhány éven belül mindenki megszerezte. A kandidátusi már fogósabb kérdés volt, elsősorban az akkori struktúra miatt. Eszerint a geográfiában úgy 40-45 éves életkorban nyílt lehetőség a kandidátusi értekezés benyújtására és megvédésére, ennél fiatalabb korban ritkaságszámba ment a fokozat megszerzése. A kevés kivétel közé tartozott Tóth Jóska, aki 33 évesen lett kandidátus. Néhány évvel az egyetemi doktori fokozat megszerzése után már felmerült a csoportnál a kérdés: hogyan tovább a tudományos címek és fokozatok grádcisán? Arra lényegében semmi esélyünk sem volt, hogy velünk kivételt tesznek, és nem kell beállnunk a sor

végére. Egy lehetőség azonban volt a rendszer „kijátszására”: valamelyik szocialista országban megszerezni a kandidátusi fokozatot, és azt itthon honosítani. Ezt végül ketten vállaltuk. Simon Imre Moszkvában, jómagam pedig Halléban, azaz a Német Demokratikus Köztársaságban szereztem kandidátusi fokozatot. Méghozzá 33, illetve 35 éves korunkban, tehát jóval korábban, mintha itthon vártunk volna a sorunkra.

Érdekes azonban hosszabb távon is megnézni, hogy az alföldi csoport első évtizedének munkatársai milyen magasra jutottak a tudományos minősítés terén. Hosszabb-rövidebb ideig nyolcan voltunk benne ebben a körben, s kikerült közülünk három MTA-doktor (Tóth József, Rakonczi János és jómagam), három kandidátus (Timár Judit, Gurzó Imre és Simon Imre), Tánczos-Szabó László pedig PhD-fokozatot szerzett.

A mi időnkben a tudománymetria – szerencsére – még nem érte el hazánkat, így az alföldi csoport tudományos munkásságát a ma megszokott paraméterekkel nem tudjuk értékelni. De ez talán nem is baj. Amikor 1983-ban tízéves lett a csoport, én kaptam azt a feladatot, hogy állítsam össze tudományos tevékenységünk statisztikáját. Az ezt összegző táblázat közel ötszáz tételt tartalmazott, ebből 28 könyv és évkönyv, 55 könyvfejezet, 155 tanulmány fejezi ki leginkább békéscsabai éveink tudományos teljesítményét. A könyvek közül a magam részéről a Békéscsaba földrajza című monográfiát tartom a legfontosabbnak. A magyarázat egyszerű: az alföldi csoport 1973 őszén kezdte meg a munkát, a könyv pedig 1976-ban jelent meg. Ez azt jelenti, hogy nagyon rövid idő alatt lettünk tudományosan hadra fogható csapat, ettől kezdve már nem volt kétséges, hogy jók vagyunk a szakmában.

Én személy szerint azért is kötődöm a Békéscsaba földrajzához, mert a rám osztott fejezet megírása kapcsán kezdtem el látogatni a Békés Megyei Levéltárát Gyulán, s nyugodtan mondhatom, hogy „beleszerelmesedtem” a levéltári kutatásokba. Azóta is úgy gondolom, hogy aki kutatásaiban eredeti, mások által még nem használt forrásokat akar használni, az járjon levéltárba. A megyei levéltár igazgatója akkor Szabó Ferenc/Feri volt, akit Tóth Jóska nem véletlenül nevezett úgy, hogy a „vármegye esze”. Vele különösen jó szakmai kapcsolatokat ápolunk.

Eddig egyetlen tanulmányt publikáltam álnéven; ennek számai is a gyulai levéltárba vezetnek. Egyszer véletlenül rábukkantam egy vaskos iratcsomóra, amiből kiderült, hogy milyen körülményes volt nyilvánoshozat létrehozni Békéscsabán az I. világháború éveiben. A tanulságos történetről írtam egy tanulmányt, amit Szabó Feri le is hozott a Békési Élet hasábjain. Mivel ez akkortájt pikáns témának számított, abban maradtunk, hogy jobb lesz álnevet használnom. Így ez a közleményem Dévényi Zoltán név alatt jelent meg. Persze nem volt nehéz kitalálni, hogy ki rejtőzik az álnév mögött, így a kollégáimtól rövidesen megkaptam „a magyar kuplerájgeográfia atyja” kitüntető (?) címet. Ha valaki úgy gondolja, hogy egy ilyen komolytalan dolog nem illik bele a társadalomföldrajzba, az téved. Nem kisebb név, mint Beluszky Pál is látott benne fantáziát, s el is határoztuk, hogy írunk egy tanulmányt a nyilvánoshozatok központi helyi jelentőségéről. Mint annyi más, ez a munka sem készült el. Kár, pedig biztosan lett volna olvasója...

A fentiek alapján joggal merülhet fel egy kérdés: ha olyan jól éreztem magam Csabán, miért mentem el 1984-ben? Természetesen nem hirtelen felindulásból. A történet ott kezdődött, hogy az 1980-as évek elejére világos lett, miszerint az alföldi osztály kezdi kinőni szervezeti kereteit, s valamilyen módon tovább kellene lépni. Ekkor volt egy próbálkozás egy Alföld-kutató intézet létrehozására Békéscsabán, aminek a magja

az alföldi osztály lett volna. Ez az elképzelés azonban sem helyi, sem pedig országos szinten nem kapott támogatást.

Ugyanakkor 1984-ben létrejött az MTA Regionális Kutatások Központja Enyedi György vezetésével. Ez több olyan következménnyel járt, ami nem töltött el örömmel. Akkor is úgy éreztem, hogy az RKK létrehozása mögött alapvetően egyéni ambíciók, nem pedig tudományos törekvések álltak. Rossz kedvemet fokozta, hogy az alföldi osztály is átkerült szervezetileg az RKK-hoz. A döntő lökés azonban az volt, hogy Tóth Jóska elhagyta Csabát, és átment az új intézmény második emberének Pécsre. Volt egy olyan halvány gondolat, hogy én is megyek vele, de ennek nem volt realitása. Ebben a helyzetben már nem volt kedvem Csabán maradni, és amikor Berényi István hívott a Földrajztudományi Kutatóintézetbe Budapestre, elfogadtam a meghívást. Ennek már közel négy évtizede, s ha az idő meg is rostálta csabai emlékeimet, jó szívvel és lélekkel emlékszem vissza azokra a viharsarki évekre.

KUTATÓI ÉLET A FELGYORSULÓ VILÁGBAN

Szubjektív gondolatok a békéscsabai kutatócsoport fél évszázados jubileuma kapcsán

RAKONCZAI János

egyetemi tanár | j.rakonczai@geo.u-szeged.hu

Szegedi Tudományegyetem Geoinformatikai, Természet- és Környezetföldrajzi Tanszék | 6722 Szeged, Egyetem utca 2-6.

Ki ne gondolt volna már arra, hogy mit szólnának néhány évtizede elhunyt szüleink/nagyszüleink, ha napjainkba csöppennének. Arra viszont már kevesebben gondolnak, mi történne velünk, ha visszakerülnénk a múltba – mondjuk 50 évvel korábbra. Valljuk be, már 10-20 év alatt is hatalmas változások zajlottak le körülöttünk, a régebbi időkből pedig már ki-kimaradnak események, körülmények, arcok stb. Nem véletlen, hogy egykori kollégákkal megidézve 20-30 éves közös múltat már nem feltétlenül ugyanúgy emlékszünk mindenre. Vannak azonban olyan mozzanatok, amik beleégnek az emlékezetünkbe. Ilyen dolgokról szeretnék itt néhány gondolatot leírni – remélem nagyon kevés pontatlansággal. A visszaemlékezés indoka a „leánykori nevén” MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Kutatócsoport alapításának 50 éves jubileuma. Azt próbálom áttekinteni, honnan indult, hogyan változott a kutatói élet e fél évszázad alatt.

Annak ellenére, hogy (egyetemi tanulmányaim miatt) én formálisan csak egy évvel később kezdhettem munkaviszonyt Békéscsabán, már „a cég” (így hívtuk magunk között a kutatócsoportot) megalakulása előtt tagja voltam a csapatnak. Ennek oka az volt, hogy az alapító Tóth József (nekünk csak Jóska) bizalmából részt vehettem a csikócsapat személyi állományának kialakításában (Tánczos-Szabó Lászlóval együtt hasonló pozícióban). A lehetőségek bővülésével a csoport újabb fiatal kollégákkal gyarapodott, viszont bő tíz év után, a csoport szervezeti áthelyezése (az MTA RKK-ba) kapcsán két meghatározó személy, Tóth József és Dövényi Zoltán is máshol talált feladatot a kutatóhálózaton belül. Néhány év múltán én is átléptem ideiglenesen a közigazgatásba (Békés megyei tanács, majd önkormányzat), ahol tudományos titkárként talán többet tudtam segíteni a kutatócsapatnak, mintha maradok. 1995-től viszont már kutatóként és oktatóként a József Attila Tudományegyetemen folytattam pályámat. Három nézőpont, három lehetőség. Fialat kutatóként megtanultam a munkával szembeni alázatot, a szakmai nyitottságot, az együttműködési szándékot (például a vízügyi szervezet kollégáival fél évszázados, folyamatos szakmai együttműködésünk alakult ki). A megyei közigazgatásban komoly területi kapcsolatokat sikerült kiépíteni, ami kutatási megbízásokat eredményezett a békéscsabai csapatnak, majd később az egyetemnek. Így életben tarthattuk a saját kiadványainkat (Alföldi Tanulmányok és néhány évig az Alföldi Társadalom is), sőt bővíthettük azok sorát (Nagyalföld Alapítvány Kötetei sorozat). Az egyetemi oktatásban viszont jól tudtam hasznosítani a korábbi gyakorlati tapasztalataimat és az időközben igen kiterjedté vált személyes szakmai kapcsolataimat is.

Számológéptől a számítógépig, és tovább a térinformatikáig

Azt hiszem, mindenki számára egyértelmű, hogy a kutatás háttérében leginkább a számítástechnika területén volt a legnagyobb a változás. De hogyan éltük meg ezt a gyakorlatban? Amikor én egy évvel az alapítás után dolgozni kezdtem Békéscsabán, a csapatnak egy (talán két) számológépe volt. Ez a négy alapműveletet tudta, és körülbelül két egyliteres tejesdoboznyi méretű klaviatúrából, valamint egy közel hasonló nagyságú kijelzőből állt, ezeket vastag kábel kötötte össze egymással. Egy szerencsés forráskiegészítésnek köszönhetően később sikerült vennünk egy négyzetgyökvonást is lehetővé tevő, kb. 15 x 15 cm-es számológépet. Az ára 15 000 Ft volt (viszonyításként: a kutatói fizetésünk közelebb állt a 2000, mint a 3000 forinthez). Ekkor készítettünk egy cikket Simon Imrével a termelőerők területi fejlettségeinek különbségeiről, amihez tízdimenziós térben kellett távolságot számolni. (Az igazság az, hogy a szakmát ehhez Imre, a nagy mennyiségű számolást pedig én csináltam.) A feladatot három „hardver” összekapcsolásával tudtam megoldani: az egyik a fejem, a másik kettő pedig a két számológép volt. Tíz egyszerű kivonást fejben végeztem, a különbségeket egyenként négyzetre emelve (valójában önmagával szorozva) és összegezve a „nagy géppel”, majd a kapott eredményt a kisebb gépbe beírva került sor a gyökvonásra. El lehet képzelni, hogy ez a napokon át tartó munka milyen „nagy élmény” volt – de meg lehetett oldani.

Ekkoriban (vagy egy kicsit később) Tóth József a „tehetségföldrajz” kutatásaként elindított egy lyukkártyás adatrögzítést (ennek megvalósítását zömmel a később tévés riporterként befutott Zöldhegyi Katalin végezte), ám ennek érdemi feldolgozása elmaradt. (A témával később az OTKA projektjét hozzánk telepítő fiatal kutató, Győri Ferenc foglalkozott.)

Néhány év múlva ismét váratlan pénzforrásokhoz jutottunk. Ekkor már egy igazi „számítógépet” sikerült venni. Ez egy EMG-666-os volt, ami valójában a mai értékelések szerint inkább programozható asztali számológépnek tekinthető pici monitorral. Viszont a szervizelő szakemberek szerint ilyenekkel Kínában erőműveket is üzemeltettek. Mi elhittük, mert ők oda is jártak szervizre. Na de mit tudott ez a gép? Simon Imréék bő másfél ezer – ha jól emlékszem, 6-8 oldalas – kérdőív feldolgozását tervezték vele. Az adatokat a gép mágnesszalagra, azaz magnószalagra rögzítette. Ennyi kérdőív több mint tíz kazettát igényelt. Egyszerre egy kérdést tudott a gép értékelni. Azt például, hogy hány férfi vagy nő válaszolt, a 60 perces kazetták normál sebességű lejátszása után 11-12 óra múlva lehetett megtudni. A kazettákat óránként cserélni kellett, és reménykedni, ne legyen valamiért áramszünet. (Maga az adatrögzítés is jelentős időbe telt.) A végeredményre nem emlékszem, de a hatékonysága talán érzékelhető.

Úgy 1983-84 táján sikerült beszereznünk egy Commodore-64 számítógépet. Bevallom, nem tudom, valaki közülünk használta-e ténylegesen kutatásra, de videójátékokra többen, többször is.

Azt gondolhatnánk, most már az igazi számítógépek időszaka következett. Arra azonban nekem még úgy tíz évet kellett várnom. Én viszonylag szerencsés voltam, mert amikor szűk két évvel a rendszerváltás előtt a kutatóintézetből átkerültem a megyéhez, hamarosan sikerült megszereznem egy gazdátlanra vált titkárnöi írógépet. Ez egy modern Robotron típusú gép volt, és a szövegszerkesztők egyik előfutára lehetett. Egy kis képernyővel rendelkezett, és tényleges gépelés nélkül azon lehetett

szöveget írni, javítani és nagy méretű flopilemezre rögzíteni is. Óriási előrelépést jelentett, hiszen így archiválni és újrafelhasználni is lehetett korlátozott hosszúságú, talán maximum másfél oldalnyi anyagokat.

Eltelt újabb 3-4 év, és a „jobb helyeken” tényleg megjelentek az igaznak tekinthető PC-k. Ilyen hely volt a szegedi egyetem Természeti Földrajzi Tanszéke, ahol az egyik nyáron Mezősi Gábor a fiatal oktatókkal egy kéthetes tanfolyamot szervezett földrajztanároknak az új technika – valljuk be, korlátozott – lehetőségeiről (pl. WP-51 szövegszerkesztő, egyszerű földrajzi programok). Csak tájékoztatásul: 1992-ig még élt a COCOM-lista, ami miatt szocialista országok nem kaphattak fejlett nyugati technológiát, így számítógépeket sem. Az oktatáskor bemutatott méregdrága számítógép (400 000 Ft), amit központi egyetemi támogatással beszerzett a tanszék, egy Proper16 volt (az IBM PC magyar koppintása), szűk 10 MB merevlemezkapacitással és 360 kB-os nagy méretű flopi adathordozóval. Miután ezen a képzésen én is részt vehettem, tudtam, magam is szeretnék ilyenrel dolgozni. A behozatali korlátozás feloldása ellenére viszont ebben az időszakban még a megyeházán is csak két számítógép volt, az egyik a pénzügyi osztályon, a másik az elnöknél, aki véletlenül épp egykori kollégám, Simon Imre volt. Ekkor felhívott a „kutatóból” volt kollégám, Lengyel Imre, és azt mondta: „Jancsi, én most elmegyek egy hónapra külföldre, itt van a gépem, ismerkedj vele addig.” Az ismerkedés a géppel barátság lett, s fájó szívvel adtam vissza. Miután azonban rájöttem, hogy az elnök sokat van távol, és alig használja a gépet, én annak hivatali helyét áttelepítettem a saját irodámba, és tényleg sokat használtam.

Szegedre, az egyetemi szférába kerülve a számítógépes események számomra is felgyorsultak. Viszonylag gyorsan kaptam saját gépet is. (Mezősi Gábor egyik prioritása a számítógépesítés volt.) Majd 1997 tavaszán már megírtam az első e-mailemet is. 2000-ben már az Ativiziggyel a belvízborítási térképek térinformatikai kiértékelését végeztük, 2001-ben az I. Magyar Földrajzi Konferencián pedig az első ppt-s előadásom témája – „A geoinformatika alkalmazása a környezeti változások kvantitatív értékelésében” – már jól mutatja a számítástechnika berobbanását a kutatásba. A 2003-ban megjelent első „globális” könyvem megírásában már jelentősen támaszkodtam az internetes anyagokra, 2006-ban pedig tanszékcsoport-vezetőként immáron én adtam megbízást 150 db korszerű hallgatói számítógép beszerzésére. A kutatások technikai feltételeinek ilyen mérvű átalakulásai érzékelhető nyomot hagytak saját szakmai utamon is. Nélkülük nem születhettek volna meg az általam legjelentősebbnek tartott, közel húsz éves munkával fejlesztett eredményeim, azaz a talajvízkészletek mennyiségi változására (Fehér Zsolttal) kidolgozott térinformatikai vizsgálatok sem.

A kéziratól a publikációig

Az utóbbi egy-két évtizedben a sikeres kutatói lét fontos indikátora az impaktfaktor, a különböző indexek számának gyarapítása. Nem szeretnék senkit megbántani, de ma már egy valamire való természetföldrajzi témával és némi anyagi háttérrel akár egy-két hónap alatt nemzetközi szinten is jegyzett online elérhetőségű publikációval büszkélkedhetünk. A „de bezzeg a mi időnkben” szöveg e téren is jól jelzi a fél évszázaddal korábbi helyzethez képest bekövetkezett hatalmas változásokat.

Hogyan is készült a csabai kutatói lét hajnalán egy publikáció? Első ismérve, hogy a szóvalódi értelmében kézirat volt. Volt ugyan egy-két öreg írógépünk, és a titkárnőnknek egy elektromos gépe, de gépelni többségünk csak egy vagy két ujjal tudott. Így azután mindenki kézzel írta a cikkeket, recenziókat, amiket a titkárnőnk, aki egy nap alatt akár több mint száz oldalt is le tudott gépelni, indigóval 5-6 példányban sokszorosított. Sokáig nem volt fénymásoló, aminek a segítségével a mindenki számára kötelezően közreadandó anyagok eljuthattak volna a kollégákhoz. Bizony, akinek az 5. vagy 6. példány jutott, az már alig tudta olvasni a szöveget. Nagyon fontos volt, hogy bármilyen publikáció csak a csoport megbeszélése után, ha indokolt volt, akár többször is megvitatva kerülhetett tovább. Ez jó szakmai és nyelvtani ellenőrzést jelentett, de tájékozódunk is arról, mit csinál a kollégánk, és tanultunk is belőle. (Sajnos ezt a hasznos módszert később Szegeden nem sikerült elfogadtatnom.) Ezután ment az anyag a szakmai lektorhoz, s annak véleménye után véglegesedett a kézirat.

Ha összeállt egy könyv vagy kötet, azt el kellett juttatni a Kiadói Főigazgatósághoz – ideológiai ellenőrzésre. Ha nem volt vele politikai gond, akkor jó félév után megjött a pecsétes engedély a nyomdába adásra. Azt gondolnánk, itt már felgyorsultak az események. Ez függött a nyomda leterheltségétől és a szedők gyorsaságától, a javítandó korrektúrában lévő hibák számától. Éveken át még ólombetűs szövegszedés volt, azaz a nyomdász a betűket egyenként rakta egymás után, és így kellett ügyeskednie például a sorkiegyenlítéssel is. De ez azt is jelentette, hogy ha valamilyen javítandó hiba volt, akkor annak tágabb környezetét is ellenőrizni kellett, hiszen az eljárás miatt a javítás gyakran újabb hibákat generált. Emlékszem, hogy az Alföldi Tanulmányok első kötetében az artézi vizek nyomásváltozásáról írtam egy cikket, és Tánczos László (Laci) csak a nyomdából megkapott első kefelenyomaton szűrta ki, hogy a cikkben artézi víz szerepelt. Képzelem, mennyire örülhettek a nyomdászok! Természetesen a nyomdai javításokhoz nekünk, szerzőknek is meg kellett tanulnunk a javítókulcsot. Amikor az ólomszedést felváltotta a fényszedés, már mindenkinek könnyebb lett, és új lehetőségek is nyíltak. Amikor ugyanis a szövegszerkesztő és néhány nyomtató tudta a tüköryomtatást, már nyomdakész anyagot nyomtathattunk pauszpapírra. Ez olcsóbbá, gyorsabbá tette a nyomdai folyamatot, viszont a nyomtatásnál sokkal nagyobb figyelemmel kellett eljárni, mert már nem lehetett később a hibákat javítani. Az előnyök miatt én számos könyv ilyen nyomdai szerkesztését is elvégeztem.

Persze Kiadói Főigazgatóság ide vagy oda, így is beleszaladtunk egy botrányba. A „Mezőberény, a helyét kereső kisváros” című egy helyi pártvezetőnél „verte ki a biztosítékot”. Nem értette meg, hogy az akkor még nagyközség rangú Mezőberény egy ilyen településföldrajzi megnevezéssel még nem kap városi rangot, és be akarta záratni a köteteket. Végül az akkor soknak számító 30 000 Ft-os újranyomási és -kötési költség megmentette a kiadványt.

Az 1970-es évek közepén nem kínálkozott sok publikálási lehetőség. Létezett a két földrajzi periodika (Földrajzi Értesítő és a Földrajzi Közlemények) a maguk szakmai profiljával, a három tudományegyetem actái, regionális, vegyes tematikájú kiadványok (pl. Békési Élet, Forrás), illetve alkalmanként települési monográfiák (ezek között az első nagy csapatmunka a Békéscsaba földrajza volt). Tóth Józsefnek sikerült meggyőznie Békéscsaba és Békés megye néhány vezetőjét, hogy támogassák egy, a kutatócsoport által szervezett éves periodika megjelenítését. Így jött létre 1977-es indulással az Alföldi Tanulmányok. Az évente megjelenő sorozatnál szinte követelmény volt, hogy a csoport minden kutatója minden kötetben publikáljon, de a tudományegyetemekről és az anyaintézettől (MTA FKI) is legyen mindig szerző,

emellett legyenek arányosan természet-, gazdaság- és társadalomföldrajzi munkák, végül a cikkeket rangos kutatók lektorálják. A kötetek megjelenésének finanszírozása a rendszerváltás táján egyre nehezebb lett (és egyre nagyobb szerepet kaptak a személyes kapcsolatok). Előbb a Megyei Tanács Művelődési Osztálya (amit Becsei József vezetett, utóbb már alelnökként a felügyelete alá tartozott), majd a megyei önkormányzat (azon belül a Tudományos Koordinációs Szakbizottság, aminek én voltam a titkára), később pedig a Nagyalföld Alapítvány (amiben kuratóriumi tag, majd alapítványi igazgató voltam) biztosította a kiadás anyagi hátterét. Ezekkel a támogatásokkal sikerült elindítani az Alföldi Társadalom évkönyvet is. De a megjelenés így sem volt egyszerű, ugyanis több alkalommal is alig tudtam a kuratóriumot meggyőzni a kiadvány(ok) támogatásáról – mert a kötetek (a kuratóriumban levő gyakorló közigazgatási szakemberek számára érthetetlenül) lassan készültek el. Így azután előbb az Alföldi Társadalom, majd az Alföldi Tanulmányok is „kivérezte magát”, maradt az ötévente megrendezett Alföld Kongresszusok néhány kötetének alapítványi támogatása.

Több évtized távlatából visszatekintve lehet, hogy az, ami akkor hasznosnak tűnt (volt önálló kiadványunk, ami ránk irányította kissé a szakma figyelmét), hosszú távon – úgy vélem – inkább visszaütött. Számos erős tanulmányunk született, de ezek sajnos a tágabb szakmai körök figyelmét többnyire elkerülték. Én a saját példámon tudom, hogy a korábban említett artézi vizes tanulmányom néhány lényeges megállapításával egy-két évvel megelőztem a hidrológus vonalat, mégis csak vagy két évtizeddel később kapott egy szakmai hivatkozást.

Egy másik tanulságos visszatekintő gondolat: a lehetőséggel élni kell, de nem visszaélni, és nem szabad megfutamodni a feladatok elől. Amikor elvállaltam a megyei önkormányzat tudományos titkári posztját, nem tudtam, hogy velem megörököltem elődömtől, Köteles Lajostól, egy könyvsorozat kiadványozását, és meg kellett tanulnom a könyvkészítést az elejétől a végéig. Ez oda vezetett, hogy számos látványos kiadványt sikerült megvalósítanom. Annak ellenére, hogy a „könyvcsinálás” rengeteg időt és munkát igényelt, én szerettem ezt a feladatot, mert amikor egy-egy kötet elkészült, annak eredményét kézbe lehetett venni, és tudtam, hogy valami maradandót alkottunk.

Talán érdemes még visszatérni az 1970-es évek közepének publikálási gyakorlatára, a másolási lehetőség hiányáról írt korábbi megjegyzésem pontosítására. Rendelkezésre állt ugyanis az indigós, 5-6 lapig működő megoldás és az 500 példány felett gazdaságos nyomdai kiadás között az esztétikailag nem szép másolatot eredményező stencilezés. Ez nem volt túl olcsó, kb. 50 példány felett érte meg próbálkozni vele. Ebben az eljárásban egy hártyszerű papíron az írógép betűi réseket ütöttek; a nyomtatási eljárás során a festék ezeken a papírhiányokon át jutott a papírlapokra. (Az írógép apróbb hibái miatt viszont nem voltak ritkák a festékfolyások.) Ez a módszer alkalmas volt arra, hogy hasznos, viszonylag friss információkkal lássuk el a gyakorló pedagógusokat a békéscsabai könyvtárunkba beérkező külföldi kiadványokban olvasható tudományos eredményekről és adatokról. A 300 példányban nyomtatott Változó Világ gazdaságot 1976 és 1983 között 18 alkalommal jelentettük meg (későbbi megjelenésre nem találtam adatot). Talán érdekes adalék lehet, hogy az akkori, ún. szamizdat kiadványoknak nyomdai kiadásra nem volt lehetőségük, ezek titokban, stenciles eljárással készültek. Éppen ezért az ilyen stencilgépeket be kellett jelenteni, és a rendszer komolyan ellenőrizte is azok használatát.

Ábrakészítés

A jó publikációk elengedhetetlen kellékei az ábrák. Öt évtizeddel ezelőtt ezek készítése is külön tudomány volt. Ennek igazán igényes művelője először Baukó Tamás kutatótársunk volt, később Szőke Margit (Margó) és Vetési Sándor (Sanyi) vette át a stafétát. Az ábrák a számítógépes lehetőségek előtt pauszpapíron, tussal, betűsablonokkal, sraffozó vonalzóval és letra szett kiegészítő készlet felhasználásával készültek. Ez utóbbi egy átlátszó, öntapadós fóliára nyomtatott jelkészlet volt különböző sűrűségű vonalakkal, különböző felületkitöltő mintázattal. A négyzethálós mintázatot például egymásra ragasztott vonalas mintákból lehetett előállítani. Egy térkép vagy ábra esetén a félkész, pauszra megrajzolt ábrára ráhelyezett mintás felületet szikével kellett formára vágni. Főként nagyobb felületeknél használtuk ezt a kiegészítőt, a kisebbeknél jött a sraffozó vonalzó melletti vonalazás, szaggatott vonalazás, pöttyözés. Ha valaki figyelmesen megnézi ezeket a régi rajzokat, elég jól kiszűrheti, melyik milyen módon készült. A számítógépes ábrarajzolás is több fázison ment át, ennek helyi „művésze” Margó lett.

Külföldi utazások

Napjainkban szinte mindenki természetesnek veszi, hogy szabadon vásárolhat szinte bármennyi valutát, és útlevele birtokában gond nélkül bejárhatja a világot, sőt Európa nagy részén elég a személyi igazolvány, illetve a schengeni övezeten belül még az sem kell. Ötven évvel ezelőtt bizony kicsit bonyolultabb volt a világ. Akkor útlevelet kapni általában már nem okozott nagy nehézséget, de – ha jól emlékszem – egy darabig még külön kellett igényelni szolgálati és magáncélra. Miért volt ennek jelentősége? Azért, mert nyugati országokba háromévente csak egyszer utazhattunk magáncélra, és elég szigorú összeghatárt állapítottak meg valutaváltásra, aminek felhasználását ún. „valutalapon” regisztrálták. A szocialista országokba évente lehetett turistaként utazni, de ennek is hasonló módon rögzített pénzváltási kerete volt.

Egy földrajzosnak azért többnyire kedve lenne utazni, tapasztalatot szerezni a világról, így a nemzetközi kutatóhálózatban lévő utazási lehetőségeinket próbáltuk kihasználni. Ez úgy működött, hogy minden év közepén kaptunk egy listát, melyik országba, melyik intézetbe, mennyi időre van esély utazni (többnyire laza cserealapon). Szerencsére már a kutatócsoport alapítása idejében volt egy néhány éve működő környezetvédelmi KGST-együttműködés, és ennek egyik szakmai iránya földrajzos volt (akkoriban a Dunántúli Tudományos Intézet egyik kutatója, Fodor István volt ennek egyik mozgatója). Mivel a nekem szánt kutatási irány a természeti földrajz mellett a környezetvédelem volt, így a későbbiekben számos érdekes helyre sikerült eljutnom ezzel a kb. 20-25 állandó szereplővel jellemezhető csapattal. Így az akkori Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Szlovénia és Litvánia is érdekes célpontok voltak – igaz utóbbi kettő akkor még nem önálló államként. Ezekre az utakra azért általában volt lehetőség egy-egy kollégámnak is elutazni.

Egy önálló utam során a Moszkvai Földrajzi Intézetben tett kétételes látogatás után eljutottam egy hétre Irkutzkba és a Bajkál-tóhoz (ez volt az egyik titkos célom), illetve Novoszibirszkbe. Ehhez az úthoz kapcsolódik egy érdekes történet. Novoszibirszkbeli gépkocsival vittek ki a 60 km-re fekvő repülőtérre. A gépkocsi előállt, majd néhány km-rel arrébb megállt egy szállodánál, és várt. Egy idő után már türelmetlenül nézegettem az órát. Ekkor a sofőr megnyugtatóan: a nélkül, akit várunk, nem megy el a repülő.

Egyszer csak megérkezett Aganbegjan akadémikus, Gorbacsov egyik vezető gazdasági tanácsadója, akivel aztán sikerült jól elbeszélgetnem. A bónusz, hogy amíg ezen az úton jártam, Simon Imre kollégám jelentkezett a nevemben a következő évre egy olaszországi tanulmányi útra, amit aztán meg is kaptam. Így jutottam el 1986-ban fiatal magyar, szocialista országból jövő kutatóként néhány szakmai álmhelyszínre: Fucinóba, a földi űrtávközlés legjelentősebb európai központjába, Frascatiba, az ESA egyik központjába, és Isprába, az EU egyik meghatározó kutatási központjába. Néhány évvel korábban, a BME szakmérnöki képzésére járva, ezek az ott többször szóba került helyszínek még elérhetetlennek tűntek.

Beszerezések

Az 1970-es évek második felében és a '80-as években az akadémiai kutatóhálózat nem dúskált az anyagi forrásokban. Éves szigorú költségvetés volt, túlköltekezni nem lehetett, és a maradványpénzeket minden év végén elvonták (ahogy ez napjainkban ismét divatba jött). Szerencsére ekkor a földrajzi kutatóintézetnek csak egyetlen vidéki részlege volt, a békéscsabai. Ebből úgy profitáltunk, hogy több évben is Mikulás táján jött egy telefon Budapestről, hogy van az intézetnek 2-4 millió forint maradványa; „van két napotok, hogy költsetek” (már ami egyáltalán beszerezhető volt ennyi idő alatt). Nagyon gyorsnak és kreatívnak kellett lenni. Így vettem a csoportnak az évek során a korábban említett négyzetgyököt vonó számológépet, az EMG-666-ost, egy 250 cm³-es MZ motorkerékpárt (gépkocsikat ekkor csak sok év várakozás után lehetett beszerezni), Bolex filmfelvevőt, sok kiadványt, többek között Magyarország 1:200 ezres földtani atlaszszorozatát. A legjobb szerzemény azonban egy majdnem új, rettenetes barna színű, hátul oldalsó ablak nélküli Barkas mikrobusz volt – ingyen. Valamelyik akadémiai intézet Budán feleslegesnek tartotta, és felajánlották az akadémiai intézetek számára. Én már másnap Budapesten voltam, nehogy megelőzzenek bennünket. Némi papírmunka, 2-3 óras várakozás a rendőrségi átírásnál, és már meg is volt az áhított gépkocsink, én pedig megkaptam a „Barkas-felelősi” feladatokat. Senki nem foglalkozott a színével, és Tamás szép kék betűkkel a „cég” nevét is ráillesztette. Ráadásul – a hiányzó oldalablakok ellenére – sikerült személyszállításra is levizsgáztatni a kocsit, amivel azután csapatban tudtunk menni az MFT vándorgyűléseire, ott szakmai kirándulásokkal kiegészíteni a programot, vagy később már RKK-sként Pécsre, intézeti ülésekre is el lehetett jutni vele az egész kollektívának.

A terepi munka és a műszerezettség

Más tudományok képviselői gyakran lenézik a földrajzosokat, mert eredményeiket gyakran nem tartják meggyőzőnek kellő műszeres mérés hiányában. Egy biológus kísérletezik, a vegyész vagy fizikus mér – és talán kis túlzással –, ha ezeknek nincs eredményük, akkor az is egyfajta eredmény. Tény, hogy hosszú időn át a természeti földrajz főként csak egyszerűbb műszeres vizsgálatokra és a terepi megfigyelésekre alapozott, majd a társstudományok (földtan, ásvány- és kőzettan) mérési módszereit használta. Ez valahogy így volt a kutatócsoportunk megalakulása táján is, de ma már egyáltalán nem ez a helyzet. Néhány éve a szegedi egyetem vezetői is elcsodálkoztak azon, hogy milyen műszerparkkal rendelkezik a tanszékünk. De lépünk vissza a kezdetekhez!

Amikor megérkeztem Békéscsabára, nem volt egyetlen terepi kutatási eszközünk sem (a gumicsizmán kívül), de még egyetlen természeti földrajzos szakkönyvünk sem a könyvtárunkban. Az első laborunk a fotólabor volt. A terepre jutáshoz pedig megörököltünk Budapestről egy húsz évnél idősebb oldalkocsis motorkerékpárt, amit rövid időn belül kétkerekűvé alakítottunk. Ez alkalmassá tette arra, hogy a szabadkígyósi puszta tengerében (ekkoriban hatalmas belvizek voltak) gumicsizmában vezetve, a fű színárnyalatai alapján tájékozódva a vízmélységről, igazi terepbejárásokat tegyünk. Ez idő tájt ugyanis felkérést kaptunk a megyei múzeumtól, mert a puszta védetté nyilvánításához a botanikai és állattani bizonyítékok mellett szükség volt földrajzi vizsgálatokra is. Miután rácsodálkoztunk a szikpadkás morfológiára – ilyet korábban nem láttunk, és a szakirodalomban is csak egy közel fél évszázados cikket találtunk –, talajtani mintagyűjtést kezdtünk. Ehhez talajfúró hiányában a sokkal munkásabb ásó maradt. A minták szemcseméret-vizsgálatára pedig akkor nyílt lehetőség, amikor 1977-ben sikerült a „cég” területét egy egyszobakonyhás lakással bővíteni, és itt egy szűk 2 m²-es labort kialakítani. Dövényi Zoltán debreceni kapcsolatai révén azonban a mintáink már komolyabb műszeres vizsgálat alá kerültek (derivatográfia, infravörös spektroszkópia). Nyilvánvaló volt, hogy ilyen műszeres méréseket csak külső együttműködésben, baráti alapon tudunk végezni. Ezeket később már én szerveztem Szegeden és Budapesten, hiszen Zoli alapvetően társadalomföldrajzi kutatásokkal foglalkozott, csak a szíve és szakmai előzményei sodorták a terepre. A terepen mikroklímamérést, geomorfológiai elemzéseket tudtunk saját eszközökkel végezni. Az osztálytól való távozásom után az ilyen jellegű kutatás abba is maradt.

A szegedi egyetemre kerülve – a műszeres területeken szintén megfigyelhető technológiarobbanást is kihasználva – azonban több évtizedes álmomat is sikerült megvalósítani. Még az 1980-as évek legelején, a BME szakmérnöki kurzusára járva csillant fel a szemem a hőkamerás technológiát megismerve, hogy milyen jó lenne ezt mikroklímamérésre használni. De a megvalósításhoz közel három évtized, és a „szokásos” külső együttműködés kellett. Az atvizeges kollégák kérdezték az ezredforduló ár- és belvizei kapcsán, hogy – az ekkortájt egy kicsit jobb anyagi feltételek idején – én milyen műszert szereznek be. A gyors válaszom: hőkamera. Az általuk beszerzett eszközzel, velük együttműködve, kisrepülőőről számos felvételezést készítettünk. Így készült el például a városi hősziget-értékelésekhez Szeged hőtérképe, de számos, korábban földrajzosnak alig elképzelhető eszközt is beszereztünk (georadar, OSL, anyag- és elemvizsgáló műszerek stb.). Egy biztos: mára a természeti földrajz műszerezettsége vetekszik más természettudományokéval.

Zárógondolatok

Fél évszázad kutatói tapasztalata alapján nyugodt szívvel állíthatom, hogy bár a tudomány és technológia alapjaiban változtatták meg a kutatás lehetőségeit, fontos, hogy az adott időszakhoz alkalmazkodva legyünk fogékonyak az újra, nyitottak a belső és külső együttműködésre. Megtapasztaltam, hogy a korrekt szakmai együttműködések akár évtizedek múlva is kamatozhatnak. Ugyanakkor, ha úgy érezzük, vagy ha az élet kikényszeríti, merjünk bátran váltani.

A TERÜLETFEJLESZTÉSTŐL AZ EGYENLŐTLEN TÉRBELI FEJLŐDÉS KUTATÁSÁIG

A kritikai földrajzi tudástermelés békéscsabai eredményei

TIMÁR Judit

tudományos főmunkatárs | timar.judit@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

Inspirációk – Kezdetek

Ha négy évtizedes kutatói pályámnak olyan mérföldköveit kellene megneveznem, amelyek egyben jól példázzák a békéscsabai kutatócsoport periféria-helyzetből egyfajta centrumpozíció felé tartó ötvenéves útját is, két momentumot biztosan kiemelnék. Az egyik az volt, amikor a társadalomkutatást egy életre szóló elhivatottságul választottam. Ezt az élményt pedig – egy csapatmunkára is megtanító vezető irányításával végzett – első komoly munkám, az orosházi tanyavilág társadalomföldrajzi vizsgálata hozta meg számomra. A másik a kritikai földrajzi pozícionáltság melletti elköteleződésem tudatosulása, amihez a szó legnemesebb értelmében vett munkatársakra találhattam a békéscsabai kollégák között.

Ez utóbbi élmény persze nem volt független az előbbitől. Visszatekintve, életem különös fordulatának tekintem, hogy amikor egykori professzorom, Tóth József meghívására 1982-ben Békéscsabára kerültem, épp egy kizárólag férfiakból álló kutatócsoport vonzaskörzet-vizsgálati módszerei inspiráltak egyfajta genderföldrajzi megközelítés alkalmazására. A házasságkötések – mint térben is kifejeződő társadalmi viszonyok – beemelése a tanya-város kapcsolatok tanulmányozásába új perspektívát nyitott számomra. Ennek a látásmódnak és az orosházi tanyákat kutatók közösségének köszönhetően ugyanakkor egyértelművé vált az interdiszciplináris megközelítés hasznossága is. A munkában részt vevő (hely)történészek, muzeológusok eredményeinek megismerése mellett így rátaláltam a szociológusok és etnográfusok korábbi tanulságos írásaira. A sokoldalú szemlélet azonban kierlelt egy egyértelműen földrajzi fókuszú következtetést is: míg a női foglalkoztatás rohamos növekedésnek indulása előtt a házasság lehetett egy fontos eszköz arra, hogy valaki magasabb pozíciójú társadalmi csoportba kerüljön, addig a tanyán élő nők a vizsgált (1970–82 közötti) időszakban már nem „felfelé” házasodtak, hanem „kifelé”. Továbbra is a házasságot használták tehát a „kitörésre”, csak nem az alacsony státuszú családi, hanem az elmaradott települési környezetből menekültek (Timár 1985).

Akkor persze még mit sem tudtam a genderföldrajzról, a feminista társadalomtudományokról. Érzékeltem a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket, s azt reméltem, hogy a helyi és/vagy országos politikát segítő kutatásaink révén mérsékelhetjük azokat. Abban az időben ugyanis gazdaság-, népesség- és településföldrajzzal, s indirekt vagy direkt céllal terület-, illetve településfejlesztéssel foglalkoztunk. Sőt, bekapcsolódtunk például Békés megye VII. ötéves terve

koncepciójának előkészítésébe. Mint én is megtapasztalhattam, az efféle tervezési munkákat – szinte magától értetődően – a szocializmus alatti földrajzkutatások részének tekintették. Ugyanakkor az 1980-as években az ilyen célú alkalmazott vizsgálatok bemutatása nem uralta már olyan látványosan a publikációkat, mint ahogy azt az egyetemi tanulmányaink sugallták. Ha akkoriban is megpróbáltam volna megfejtetni, hogy mi különböztette meg a Kelet-Közép-Európában művelt gazdaság- és településföldrajzot a „nyugati” társadalomföldrajztól (már ami eljuthatott ebből hozzánk), valószínűleg nem erre a fajta alkalmazott kutatói gyakorlatra gondoltam volna. Jóval később is meglepetést okozott ezért, amikor a 2000-es évek elején felkérést kaptam, hogy írjak egy szócikket „Communist and post-communist geographies” címmel a „The International Encyclopedia of Human Geography” számára régiónk társadalomföldrajzáról (Timár 2009). Ha ezzel a címmel bármely szerkesztő a („nyugati”) marxista földrajztól próbálta volna elkülöníteni az általunk művelt geográfiát, bizony nem kellett volna a „kommunista” jelzőhöz nyúlania. Nem csupán a marxista terminológia kezdett kikopni (filozófiai tartalmát már előbb elveszteni) a publikációkból. Úgy vélem, annak a marxi felfogásnak, miszerint a társadalomkutatás célja „nemcsak megérteni, de megváltoztatni”, az államszocializmus időszakában hiába kerestük volna a nyomait. A békéscsabai csoport első évtizedében kiterjedt szerzőgárdával megvalósított, a közép-békési centrumok (KBC) koordinált fejlesztését megalapozó kutatások sem sorolhatók ide. Bár ezek sok száz oldalban megfogalmazott összegzése több szempontból kritikus volt az állam tervezési, fejlesztési, közigazgatási gyakorlatával szemben, és alternatív fejlesztési javaslatokat is tartalmazott, mégsem azzal a változtatási igénnyel íródott, ahogyan a változtatásról a kritikai társadalomelméletek követői gondolkodnak. Ez pedig a '90-es évek piaci viszonyai között a csoportunk által egymás után készített települési, megyei, regionális fejlesztési dokumentumokról ugyanígy elmondható. Ami mindezekben tetten érhető, az egy jó szándékú, de szigorúan a fennálló társadalmi rendszeren *belüli* változtatás igénye által motivált, technokrata szemlélet. Azzal pedig, amilyenek az ilyen – az állami hasznosítás reményében végzett – kutatásainkat két különböző korszakban szerzett tapasztalatok birtokában látom, csak később, David Harvey (1984, 7.) írásai szembesítettek: „Önmagunk eladása a kormánynak egy meglehetősen kétértelmű vállalkozás, ami elvész valamiféle misztikus >>közérdek<< mocsarában egy olyan világban, amit krónikus hatalmi kiegyensúlyozatlanság és versengő követelések jellemeznek.”

Pozicionáltság- és pozícióváltás a békéscsabai kutatócsoportban – Amit a kritikai társadalomtudományoknak köszönhetünk

A Harvey-től itt idézethez hasonló gondolatok megismeréséhez a Rutgers Egyetemen 1990–91-ben töltött ösztöndíjas időszakom segített, ami végérvényesen a kritikai geográfia (akkor még annak elődje, a radikális földrajz) elkötelezettjévé tett. Az 1990-es években, ha lassan is, de néhányan Békéscsabáról, s máshonnan is, kezdtünk megismerni és megismertetni kritikai társadalomelméleti megközelítéseket. A fordulat azonban 2002-ben következett be: folyamatosan épülő kapcsolataink révén a Nemzetközi Kritikai Geográfiai Csoport (ICGG) 1997-es első, vancouveri, majd a 2000-ben a Szóul melletti Taeguban tartott konferenciája után a harmadikat Békéscsabán rendezhettük meg 40 ország közel 180 kutatójának jelenlétével. Olyan emberek találkozhelye lett a perifériahelyzetét egy pillantás alatt levetkőzött békéscsabai

intézet, akik vagy már akkor a társadalomföldrajz nemzetközi élvonalába tartoztak, vagy később kerültek oda. Itt csupán néhányukat kiemelve: köztük volt például az USA-ban alkotó Neil Smith, Don Mitchell, Cindi Katz, Nagy-Britanniából James D. Sidaway, Ash Amin, Joe Painter, az írországi Rob Kitchin, a dán Kirsten Simonsen, a német Bernd Belina, a spanyolországi Maria Dolores García Ramón, az olasz Claudio Minca, a görög Dina Vaiou, a japán Fujio Mizuoka vagy a mexikói Blanca Ramírez. Az elhangzott előadásokból izelítőt adó Tér és Társadalom 2003. évi 2., tematikus számának szerkesztői előszavában a hazai közönségnek még azt kellett felvázolni, miféle irányzat is a kritikai földrajz (Timár 2003). Szakmánk e vezető hazai folyóiratában ugyanakkor olyan írásoknak adhattunk elsőként teret, mint a Don Mitchell (2003) és Ash Amin (2003) tollából születettek, amelyek a kritikaiság mibenlétéről nem sokkal később kirobbant – főleg amerikai és brit részvétellel zajló – nagyszabású nemzetközi viták kiindulópontjainak tekinthetők. Egy biztos: helyet vívtunk ki magunknak az ICGG közösségében! Honlapjuk nyitóoldalán egy évig keringett a felirat: „*We all fell in love with you, Békéscsaba!*” Ha az elfogadottságot kevésbé szubjektív mércével, a mára a kutatóktól keményen számonkért tudományometriával mérjük, nemcsak D1-es, Q1-es folyóiratokban való publikációkat, de szerkesztőbizottsági tagságot, sőt szerkesztői pozíciót is felmutathatunk (Gender, Place & Culture, ACME: An International Journal of Critical Geographies, European Urban and Regional Studies). Az így betölthető szerepek pedig adtak némi lehetőséget arra is, hogy a tudománytermelés nemzetközi döntéshozó tereiből, azaz „belülről”, de mégis békéscsabai lokalitásból tapasztalatokat szerezve (lásd ennek fontosságát a kutatásokban in Nagy 2023) segítsük az angol–amerikai hegemonia elleni küzdelmet.

Végeredményben az a kutatói pálya, amit tehát a békéscsabai csoporttól kapott első inspirációktól eredeztetek, nyilván épp a teammunkánknak is köszönhetően vezetett abba a külföldi közegbe, ahonnan aztán már többen is merítettünk ösztönző erőt a munkánkhoz. A kritikai földrajznak, illetve a szélesebb értelemben vett kritikai társadalomtudományoknak legalább három meghatározó jellemzője ismerhető fel kutatásaink többségében: i) a kritikai társadalomelméletek használata, ii) az elnyomottak, kirekesztettek, marginalizáltak érdekében végzett, valamint iii) a progresszív társadalmi szervezetek segítségével elkötelezett kutatások, ezáltal a tudományos intézményhálózaton kívül is gyakorolt társadalmi aktivitás.

A kritikai társadalomelméletek alkalmazása – fejlesztése?

Mára számos kritikai elméleti megközelítés került be a hazai térkutatásokba is, úgymint a posztmodernizmus, posztstrukturalizmus, posztkolonializmus, environmentalizmus. A békéscsabai kutatócsoport munkásságában azonban e helyütt is az „eredethez” nyúlnék vissza, s a számomra különösen fontos – radikális földrajzként indult – marxista és feminista elméletek nyomait követem.

Tíz évvel az után, hogy Békéscsabán megismerhettem a *genderfókuszú* kutatások előnyeit, de – tudomásom szerint – Magyarországon így is elsőként, tematikus számot szerkeszthettünk a Tér és Társadalom folyóiratban a feminista nézőpont előnyeiről. A téma és megközelítésmód hazai hiánya miatt akkor még más diszciplínák képviselőit és külföldi szerzőket kellett felkérnünk a publikálásra, s azon gondolkodtunk: „van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon?” (Timár 1993, 1.) Lett! Ha lassan is, de például angol nyelven, külföldi kiadónál jelenhettek meg egy olyan kutatás

eredményei, melyek két határ menti terepe közül az egyik Békés megye volt (Momsen, Szörényiné Kukorelli, Timár 2005). Az International Geographical Union, Gender and Geography Committee teljes jogú tagságának (full member) előnyeit kihasználva a mi békéscsabai kollektívánk rendezhette meg nemzetközi együttműködésben 2009-ben (Szeged–Temesvár helyszíneken) az első olyan interdiszciplináris konferenciát Kelet-Közép-Európában, melynek újdonsága nem csak abban rejlett, hogy a figyelem nagyrészt erre a régióra irányult. Először találkoztak végre egymással itt élő – de az USA-tól Új-Zélandig számos más országból is érkező – geográfusok, regionalisták, illetve a „tér, hely, környezet” kérdései iránt érdeklődő társadalomkutatók, akik ez alkalommal a poszt szocializmus és a neoliberalizmus feminista megközelítésű kritikai értékelésére vállalkoztak.

Résztvevői lehettünk továbbá egy ESPON-kutatást (SEMIGRA) nyert nemzetközi konzorciumnak, amely nem kevésbé releváns kérdés összehasonlító vizsgálatára szerveződött, mint az európai elmaradott rurális régiókban kialakult, a fiatal korosztályokban megfigyelhető nőhiány, a nemek szerint különböző mértékű elvándorlás (Timár, Velkey 2016). Mára pedig már önszerveződő, kutatók és nem kutatók együttműködésében munkálkodó kollektívában dolgozik több kollégánk is (Balogh et al. 2021; Bródy 2023; Mihály 2023; Nagy 2023). A fiataloknak immár természetes, hogy figyelnek a genderaspektusokra is a vizsgálataikban. Mégis, Sági Mirjam (2023) kollégánk országos szinten is az elsők között volt, aki feminista társadalomelméletekre építve írta meg (angol nyelven) a félelem többléptékű termeléséről és a közterek szekuritizációjáról szóló doktori disszertációját.

Ami a *marxista* szemléletmódot illeti, azt legszélesebb körben talán az *egyenlőtlen térbeli fejlődés* elméletének alkalmazása során tudtuk eddig hasznosítani. Már rég túljutottunk azon, hogy a földrajznak, illetve a regionális kutatásoknak csak „ártatlan” térbeli különbségek vizsgálatával kell foglalkoznia. A számunkra oly fontos térbeli *egyenlőtlenségek* megértésében az egyenlőtlen fejlődés marxista elmélete nyújtott igazi fogódzót. Ebben a megközelítésben az egyenlőtlen fejlődés nem a kapitalizmus időleges következménye, hanem annak a motorja, immanens része (pl. Harvey 1982; Smith 1990 [1984]). Ha egyelőre nem is mélységeiben kifejtve, de ezt a gondolkodásmódot már magunkévá téve – az RKK történetében először – egy tematikus blokkot publikálhatott a csoportunk a *European Urban and Regional Studies* 2001. 4. számában (Timár 2001). Az, hogy például a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció megértéséhez ez az elmélet közelebb visz, új eredményekre vezethetett e térfolyamatok magyarországi tanulmányozásában (pl. Timár, Váradi 2001; Timár, Nagy 2007). Úgy gondolom, hogy az egyenlőtlen térbeli fejlődés ilyen alkalmazhatóságairól szóló békéscsabai diskurzusok járulhattak hozzá ahhoz is, hogy a Marie Curie ITN RegPol² projektünk ösztöndíjasaként Békéscsabán dolgozó Pósfai Zsuzsannának (2018) a lakáspiacokat vizsgáló PhD-kutatása jelentős részben épp erre az elméletre épült.

Az ebben a megközelítésben folytatott egyéni és csoportos kutatásaink a nemzetközi szakirodalmak legalább két hiányosságára világítottak rá. Ha az egyenlőtlen fejlődés a kapitalizmus immanens része, akkor a mindennapi életnek is rendületlen befolyásolója. Mégis, ha fel is lelhetők olyan kutatások, melyekben az egyenlőtlen fejlődés tágabb makrofolyamataiba ágyazva értelmeződik a napi társadalmi gyakorlat, olyanra ennél is kevesebb példa van, ahol nemcsak e „mindennapiságot” vizsgáló esettanulmányok megalapozottak elméletileg, hanem fordítva: „az elméleti munkák is építhetnek az esettanulmányokra, és továbbfejleszthetők általuk” (Harvey

2005, 60). A felismert hiányosságok egy másik megnyilvánulása sajnos nem volt újdonság számunkra: az egyenlőtlen térbeli fejlődés elméleti megközelítéseiről szóló nemzetközi vitákban mind a mai napig alig érzékelhető a kelet-közép-európai társadalomföldrajz jelenléte. Pedig ez a régió kiváló lehetőséget nyújt az egyenlőtlen fejlődés különböző termelési módok (szocializmus, kapitalizmus) szerinti sajátosságainak összehasonlító vizsgálatára, sőt talán az utolsó esélyt kínálja a személyes emlékezés létező szocializmusig is visszavezethető megismerésére, a mindennapi élet tértapasztalatainak felfejtésére. Úgy gondolom, az már nem motiválhat bennünket, hogy csak kiegészítjük a tapasztalatainkkal a „nyugatiakat”, hogy csak teszteljük az ottani elméleteket. Békéscsabán is többen (ha nem valamennyien) a társadalomtudományok dekolonizálásának szükségességét valljuk. Ezzel a szándékkal vezérelve, csoportunk több tagjának közreműködésével, 2021-ben egy új OTKA-kutatásba¹ kezdhettünk. Kilencfős interdiszciplináris teamünket épp az itt elemzett kritikai pozicionáltsággal felvértezett elméleti keretezés egységességének igénye inspirálja. Célunk az egyenlőtlen fejlődés politikai gazdaságtani elméletének és a mindennapi élet, az egyéni és csoportspecifikus tértapasztalatok megismerését segítő koncepcióknak az együttes alkalmazásával, valamint az eltérő társadalmi rendszereken átívelő tértermelés empirikus sajátosságainak a feltárásával levonható koncepcionális tanulságokkal gazdagítani az egyenlőtlen földrajzi fejlődés nemzetközi elméleti vitáit. Ugyanakkor azt is reméljük, hogy a hátrányba került régiókban, tájakon, településeken, településrészekben élő lakosok változó tértapasztalatainak retrospektív megismerésével hozzájárulhatunk a magyarországi társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek jobb megértéséhez.

Ilyen társadalomelméleti megközelítések vonzásában természetes, hogy már nem üres, ún. „konténertérben” gondolkodunk. Lefebvre (1991 [1974]) marxista gyökerű koncepciójából kiindulva a teret a társadalom által termelt folyamatnak tekintjük. Ennek az esszének a kereteit biztosan szétfeszítené azoknak a munkáknak a számbavétele, amelyek ezt a *térfelfogást* próbálták finomítani, ehhez hasonlóan igyekeztek alkotni. Ha következetes maradok, akkor itt is azt emelem ki, hogy ehhez az elméleti diskurzushoz számos marxista és feminista geográfus/társadalomkutató is hozzájárult. Nyilván az ő térkonceptióik iránti érdeklődésnek köszönhető, hogy csoportunk is képviseltethette magát abban a nagyszabású térelméleti munkában, amit Faragó László (2018) irányított, s melynek eredményeként egy hiánypótló kötet születhetett. Ebben helyet kaptak a marxista és a feminista felfogások összehasonlításáról, ezek földrajzi alkalmazhatóságáról szóló tanulmányaink is (Sági 2018; Timár 2018).

Biztos vagyok abban, hogy a lefebvre-i térfelfogás nagyban hozzájárult a hazai gazdaságföldrajz megújulásához is, amelyben szintén kulcsszerepet játszott csoportunk néhány tagja (pl. Nagy 2019; Nagy G., Nagy E. 2019). Az RKI budapesti osztályával összefogva pedig sikeresen útjára indítottuk a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális kutatócsoportot, illetve a Tér Műhelyt. Utóbbi többek között épp a tér értelmezéseit tisztázó interdiszciplináris vitáknak kíván fórumot biztosítani (Nagy, Virág 2015; <https://www.facebook.com/termuhely/>). Annak, hogy a békéscsabai csoport tagjainak sok szempontból egy irányba tartó

1 A kutatás a Marginalizált tértapasztalatok az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kontextusában című, 138713-as számú projektben az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K_21 pályázati program finanszírozásában és az NKFI Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat alapján valósul meg.

pozicionáltsága megerősödött, úgy vélem, az egyik legfontosabb momentum az a csapatmunka volt, amit a Tér és Társadalom 2019. 4., tematikus számának a megjelentetése hozott el. Ez a folyóiratszám olyan ritka kivételt jelent, amiben nem a kutatóndó téma, hanem annak társadalomelméleti megközelítésmódja adja a vezérfonalat. Miközben az állam strukturális átalakulásaira adott számos intézményi és egyéni választ vizsgáltuk különböző földrajzi kontextusokban, valamennyiünk írásának fókuszában az állam mint tértermelő szereplő állt. A térről és az államról, az ezek viszonyáról való gondolkodásban a lefevve-i gyökerekig visszanyúlva, e korábbi térelméleti keretek mai, magyarországi használatának új lehetőségeit kerestük, illetve adtuk közre (Timár, Nagy 2019).

A marginalizáltak mellett elkötelezett térkutatások – A társadalmi aktivitás terei

A hátrányos helyzetű, marginalizált társadalmi csoportok iránti elkötelezettség valamilyen mértékben, látens módon már a rendszerváltás előtti békéscsabai földrajzkutatásokban is tetten érhető volt. Az 1990-es évektől azonban az addig nem létező, nem vizsgálható vagy fel nem ismert társadalmi-térbeli hátrányok is igen gyorsan a látómezőnkbe kerültek. Miközben felsorolhatatlanul sok tanulmányunk született munkanélküliek, szegények, nők, fogyatékkal élők, fiatalok helyzetéről, egyre inkább áthatotta az ilyen vizsgálatainkat az interszekcionalitás szemlélete. Ezt az interszekcionalitást azonban korántsem csak az identitásokhoz kötjük, hanem azt mint az egyenlőtlen társadalmi viszonyok, így a munka-tőke kizsákmányoló, a patriarchális, az épségnormatív, az etnikai stb. alapú relációk metszetét fogjuk fel. Természetesen mindezeket a viszonyokat elsősorban térben látjuk, s így például a munkához, közszolgáltatásokhoz, lakhatáshoz, egészséges környezethez való hozzáférés különbségeiből adódó regionális, centrum-periféria, város-vidék egyenlőtlenségekkel, szegregációval, gettósodással stb. írjuk le. A társadalmi tér fentebb felvázolt értelmezéséhez kapcsolódva talán azt a kutatást érdemes itt kiemelni, amelyben a – szakirodalomban gyakran különválasztott – társadalmi-térbeli marginalizáció és periferezáció kapcsolatát próbáltuk megérteni, így megkíséreltük felfejteni definitív jellemzőiknek, azaz az integráció hiányának és a függőségnek az összefüggéseit (Nagy et al. 2015). A periferezáció sokoldalú megközelítésű és különböző kontextusokba ágyazott kelet-közé-európai vizsgálatai iránt a European Spatial Research and Policy folyóirat is érdeklődést mutatott, s tematikus blokkot publikálhattunk a 2017. 2. számában a Marie Curie ITN RegPol² projektünk ösztöndíjasaink közreműködésével (Nagy, Timár 2017).

Kritikai társadalomtudományi pozicionáltság esetén magától értetődő a fenti kutatásokban bírált társadalmi viszonyok megváltoztatása érdekében kifejtett aktivitás. Harvey (1984) bevezetőben idézett gondolatából kiindulva, a tudomány társadalmisításának mostanában már szlogené vált elvárását épp ilyen kutatói hozzáállás és gyakorlat mellett tartjuk teljesíthetőnek. Voltak/vannak civil szervezeti tevékenységeink, melyekben tudományos ismereteinket használjuk fel a segítségre (lásd: Hatvanezer Fa Egyesület [Duray 2023], Magyar Permakultúra Egyesület [Mihály 2023]), s voltak/vannak kutatásaink, melyeket ilyen szervezetekben végeztünk el (lásd: Magyarországi Női Alapítvány [Timár 2004], HerStory [Balogh et al. 2021]). Egyre többen gondolkodunk azonban úgy, hogy a részvételi akciókutatásoknak, kollaboratív vizsgálatoknak lehet valóban emancipatív ereje (Málovics, Méreiné Berki, Mihály 2021; Bródy 2023; Mihály 2023).

Saját, kritikai földrajzi perspektívámból szemlélve a békéscsabai kutatócsoport általam megtapasztalt négy évtizedének átalakulását, mindent összevetve azt gondolom, biztosan nem változtathatunk azon, hogy a fizikai térben, magyarországi elhelyezkedésünkéből adódóan periférián élünk, dolgozunk. Intézetünk s a magunk társadalomban elfoglalt helyét tekintve feltehetően nincs komoly esélye annak sem, hogy a közeljövőben megszabadulhatnánk minden függőségi, tehát a periferizáltságot fenntartó viszony káros következményeitől. Talán sikerült azonban szemléltetnem, hogy kutatásaink segítségével jó ideje integrálódtunk a nemzetközi tudományos mezőbe, s ha marginalizáltságunk nem is szűnt meg teljesen, az nem békéscsabai, hanem közép-kelet-európai helyünknek tudható be (Tagai 2023), s az angol–amerikai hegemonia ellen számos „nyugati” kollégával együtt lépünk fel. Amit viszont egyáltalán nem kívánunk megváltoztatni, az a mindig is a magunkénak tudott gondolkodási függetlenségünk, szabadságunk, ami hozzájárul ahhoz, hogy szeretjük a munkánkat, szeretünk ebben a csoportban kutatni, alkotni (Velkey 2023). Annak minden pozitív tartalmával szeretnénk megőrizni – ahogy az egyik legfiatalabb kollégánk ebben a kötetben megfogalmazta (Kováts 2023) – „békéscsabaiságunkat”.

Irodalom

- Amin, A. (2002): Multietnicitás és az Európa-eszme. *Tér és Társadalom*, 2., 13–35. doi: 10.17649/TET.17.2.889
- Balogh L., Bardócz P., Bródy L. S., Czeglédi A., Czett K., Gál I., Mihály M., Milánkovics K., Nagy E., Rékai K. et al. (2021): A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmának és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat*, 2., 149–199. http://fordulat.net/pdf/29/Fordulat_29_HerStory.pdf
- Bródy L. S. (2023): A kutatás mint tudástermelés: civilkutatások kritikai és kollaboratív megközelítésben. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 78–84.
- Duray B. (2023): Fenntarthatóság globális megközelítésben: táj kutatás és közösségi kezdeményezések. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 53–59.
- European Spatial Research and Policy, 2017., 2. <https://czasopisma.uni.lodz.pl/esrap>
- European Urban and Regional Studies, 2001., 4. <https://journals.sagepub.com/home/eur>
- Faragó L. (szerk.) (2018): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Harvey, D. (1982): *The limits to capital*. Basil Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (1984): On the History and Present Condition of Geography: An Historical Materialist Manifesto. *Professional Geographer*. 36. 1–11.
- Harvey, D. (2005): *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Hettner-Lectures, Franz Steiner Verlag, Germany
- Kováts B. (2023): „Mi ez a Békéscsaba?” In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 73–77.

- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. trans. Nicholson-Smith, D., Blackwell, Oxford, Cambridge, MA
- Málovics, Gy., Méreiné Berki, B., Mihály, M. (2021): Policy reform instead of policy transformation? Experiences of participatory action research (PAR) on desegregation policy in Szeged, Hungary. *International Journal of Action Research*, 1., 81–101.
- Mihály M. (2023): Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek aktivista kutatói szemmel. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 65–72.
- Mitchell, D. (2002): Kritikai geográfia: kritikás bukás, kritikás siker, *Tér és Társadalom*, 2., 83–86. doi: 10.17649/TET.17.2.1954
- Momsen, J. H., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (2005): *Gender at the border: Entrepreneurship in rural post-socialist Hungary*. Ashgate Publishing, Aldershot
- Nagy, E. (2019): Consumption-Centered Urban Restructuring and the Mediation of Urban Life: From Spaces of Production to the Worlds of Seduction. In: Krajina, Z., Stevenson, D. (eds.): *The Routledge Companion to Urban Media and Communication*. Routledge, London, 84–95.
- Nagy E. (2023): A lokálistól a globálisig – és vissza. A kritikai gazdaságföldrajz terei a periférián(?) In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 37–42.
- Nagy, E., Timár, J., Nagy, G., Velkey, G. (2015): The Everyday Practices of the Reproduction of Peripherality and Marginality in Hungary. In: Lang, T., Henn, S., Sgibnev, W., Ehrlich, K. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan, Houndmills in Basingstoke, 135–155.
- Nagy, E., Timár, J. (2017): The (Re)production of Peripherality in Central and Eastern Europe. Foreword. *European Spatial Research and Policy*, 2., 5–16. <https://doi.org/10.1515/esrp-2017-0006>
- Nagy E., Virág T. (2015): A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában. Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelyének megalakulásához. *Tér és Társadalom*, 3., 172–177. <https://doi.org/10.17649/TET.29.3.2737>.
- Nagy G., Nagy E. (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztás-központú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom*, 4., 61–86. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3192>.
- Pósfai, Zs. (2018): *Reproducing uneven development on the Hungarian housing market*. Szegedi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Szeged, Disszertáció benyújtásának éve: 2018, Megjelenés/fokozatszerzés éve: 2018
- Sági M. C. (2018): Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 205–218.
- Sági, M. C. (2023): *The multi-scalar production of fear and the securitization of urban public space*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Budapest, Disszertáció benyújtásának éve: 2022, Megjelenés/fokozatszerzés éve: 2023
- Smith, N. (1990 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Second edition. Basil Blackwell, Cambridge

- Tagai G. (2023): A tudománytermelés egyenlőtlenségei kutatói nézőpontból. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 89–97.
- Tér és Társadalom, 1993., 1–2., *Nők a térben és a társadalomban*. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/issue/view/21>
- Tér és Társadalom, 2003., 2. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/issue/view/85>
- Tér és Társadalom, 2019., 4., *Állam és tértermelés*. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/issue/view/443>
- Timár J. (1985): Az orosházi tanyavilág kapcsolatrendszere a házasságkötések alapján. *Alföldi Tanulmányok*, 9, 229–250.
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom* 1–2., 1–18.
- Timár, J. (2001): Introduction: Uneven Development in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 4., 319–320. <https://doi.org/10.1177/096977640100800403>
- Timár J. (2003): Szerkesztői előszó, *Tér és Társadalom*, 2., 1–3. <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.887>
- Timár J. (2004): Eltérő települési adottságok, közös női sorsok. In: Sáfrány R. (szerk.): *Életpályák és mozgásterek: Nők a helyi közéletben*. Magyarországi Női Alapítvány, Budapest, 29–47.
- Timár, J. (2009): Communist and post-communist geographies. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *The International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, Egyesült Királyság, 214–220. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00260-1>
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J., Nagy E., (2007): A középvárosi dzsentrifkáció és társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317.
- Timár J., Nagy E. (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban – Szerkesztői előszó. *Tér és Társadalom*, 4., 3–16. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>.
- Timár, J., Váradi, M. M. (2001): The Uneven Development of Suburbanization during Transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 4., 349–360. <https://doi.org/10.1177/096977640100800407>
- Timár, J., Velkey, G. (2016): The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies*, 43, February, 311–322. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.11.012>
- Velkey G. (2023): Nyitottság, otthonosság, szabadság, sokszínűség – ezt jelenti számomra a „kutató”. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 31–36.

BÉKÉSCSABAI TANULÓÉVEK

LENGYEL Imre

egyetemi tanár | ilengyel@eco.u-szeged.hu

Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar | 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.

Az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) békéscsabai osztályán 1986 februárja és 1994 márciusa között dolgoztam. Ez a nyolc év nem tűnik soknak, de az én tudományos pályafutásomat megalapozta, mivel nemcsak szűkebb értelemben vett kutatásokban vehettem részt, hanem a tudományos munkában és a közéletben való részvétel „aprómunkáját” is megtapasztalhattam. Utólag visszagondolva, ez olyan időszak volt az életemnek, amikor „autodidakta” módon, publikációkat hobbiból, esténként írógató egyénből a tudományos munkát viszonylag tudatosan végző kutatóvá válhattam.

A többi akkori kollégával ellentétben az RKK-ba véletlenszerűen kerültem, korábbi tanulmányaim és publikációim távol álltak a regionális tudománytól. A történetek megértéséhez szükséges felvillantani az előzményeket. 1979-ben a JATE-n végeztem alkalmazott matematikus (programtervező) szakon, s mivel a feleségem és én is mezőberényiek vagyunk, ezért a végzést követően visszamentünk Békés megyébe. Békéscsabán egy építőanyag-ipari vállalatnál kaptam állást, ahol a féléves próbaidőt követően először tervezési osztályvezető-helyettesnek, majd szervezési osztályvezetőnek neveztek ki. Nem számítógépes munkát végeztem, hanem közgazdaságit, a munkahelyem kiválasztásánál is fontos szempont volt, hogy támogassák másoddiplomás tanulmányaimat a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, amit 1981–1986 között levelező tagozaton, ipari tervező-szervező szakon el is végeztem. Már matematikushallgatóként eldöntöttem, hogy továbbképezem magam közgazdasági vonalon, mert főleg a gazdasági problémák matematikai megfogalmazása érdekelt. A nagyvállalati középvezetői munka nem kötött le, igen bürokratikus és intellektuálisan lehangoló volt, ezért szabadidőmben, és így utólag bevallva munkaidőben is, inkább matematikusi szakdolgozatokat továbbfejlesztve tanulmányokat írtam és publikáltam, többek között pl. hármast az A kategóriás Sigma matematikai-közgazdasági folyóiratban. Számítástudományi, operációkutatási problémákkal foglalkoztam, süküveg-alaptáblák vevők igénye szerinti minimális hulladékú feldarabolásának algoritmusával (lásd erről részletesebben: Bodnár 2021). Ebben a témakörben 1982-ben védtem meg a JATE-n egyetemi doktori disszertációmát számítástudományból. A védelem után felvetették, hogy menjek vissza a JATE-ra tanársegédnek, de nem ígértek Szegeden lakást, és már volt két gyermekünk, így maradtunk Békéscsabán.

A nagyvállalati munka és légkör taszított, az igényes alkotómunka pedig vonzott, ezért próbáltam Békéscsabán olyan közösséget keresni, ahol kiélhetem tudományos álmaimat. A matematikusi doktorimra felgyeltek az MTA FKI békéscsabai osztályán dolgozók közül néhányan, elsősorban azok, akik a JATE-n végeztek matematika-földrajz tanári szakon. Eleinte főleg Gurzó Imrével kerültem szakmai kapcsolatba, akivel egyébként Szegeden egy kollégiumban laktunk, és néha fociztunk is (sajnos az ő focitudása tőlem távol állt), sőt Békéscsabán – már családostól – ugyanabban a középiskolai kollégiumban kaptunk átmenetileg szolgálati lakást (a feleségem ott volt

részmunkaidős nevelőtanár). Amikor az MTA RKK szerveződött, és 1984-ben Tóth Józsefet főigazgató-helyettesnek hívta Enyedi György Pécsre, akkor ajánlotta fel Simon Imre, az új osztályvezető, a megüresedő státuszt. Megörültem ennek a meghívásnak, az építőanyag-ipari vállalatnál el is mondtam, amit először nehezen viseltek, de aztán elfogadták. Igen ám, de húzódott a dolog, az MTA malmi lassan öröltek, egyre csúszott az állás betöltésére kiírt intézeti pályázat. A vállalatnál nem éreztem már jól magam, így állás után körbenézve kerültem a Békés Megyei Tanács Tervosztályára területi tervezőnek. Ezt a hivatali munkát átmenetinek tekintettem, amit a tervosztályon méltányoltak is. Két évet dolgoztam ott, több kutatásban aktívan együttműködtünk az RKK-val; részt vettem a hetedik ötéves megyei terv előkészítésében is, amelynek területi elemzéseiből több publikációt írtunk. 1986 februárjában kerültem végül a kutatóintézetbe mint tudományos segédmunkatárs – lényegében ekkor kezdődött regionális tudományi pályafutásom.

A tudományos munka iránti szenvedélyemen (néhány ismerősöm szerint „örültségemen”) többen csodálkoztak, hiszen vállalati középvezetői fizetésem kb. kétharmadáért mentem a megyei tanácshoz, ahonnan távozva szintén jelentősen lecsökkent a jövedelemem. Megjegyzem, hogy a megyei tanácsnál akkor szerveződött informatikai osztályon vezető állást ajánlottak fel elég magas fizetéssel, ha maradok. Azon is többen meglepődtek az ismerőseim közül, hogy két elismert diplomával, vállalati és hivatalnoki gyakorlattal, vezetői tapasztalatokkal, egyetemi doktorként elfogadtam a tudományos segédmunkatársi állást. Nekem azonban az alkotó tudományos munka volt a hobbim, az „önmegvalósító álmom”, a kieső jövedelmet pedig a korábbi anyagleszabási számítógépes programok megújításával átmenetileg pótolni tudtam.

Az intézetbe kerülve nem csalódtam, szinte felüdülés volt a merev és unalmas vállalati és hivatalnoki robot után a kötetlen munkaidőben végzendő tudományos alkotómunka. Nagy élmény volt számomra az intézeti laza légkör, az intellektuális beszélgetésekbe való bekapcsolódás, a hétfői értekezletek nívós szakmai vitái, a magvas hozzászólások. Bekerültem a helyi és az intézet révén egy országos tudományos közösségbe, ami korábban hiányzott, hiszen a saját szórakoztatásomra kutattam, és csak néha mentem konzultálni Szegedre. A tudományos kutatásokban és a regionális tudományban viszont lényegében amatőr voltam, sok mindent be kellett pótolnom.

A tudományos kutatóvá történő felkészülésem során sokat köszönhetek Enyedi Györgynek és Simon Imrének, akik iránymutatásukkal és megértő támogatásukkal segítettek beilleszkedni és felnőni a feladatokhoz. Mint kezdő tudományos kutatónak, Gyurka nyomatékosan javasolta, hogy idegen nyelveket kell tanulni, egyébként nem érdemes kutatóvá válnom. Nem volt könnyű felnőtt fejjel, családos emberként felkészülni a nyelvvizsgákra, de Gyurka szankcionált, szebben mondvá premizált: addig maradok segédmunkatárs, amíg nem lesznek meg a nyelvvizsgáim. Úgyhogy hetente több délelőttöm nyelvtanulással telt el, biflázással és magnózással. A kollégák többsége viszont szintén ekkor tanult angolul, úgyhogy időnként együtt mentünk Gyulára egy nyelvtanárhoz, jókat beszélgetve útközben. Kapcsolatai révén Simon Imre azt is megszervezte, hogy részt vehessünk Szegeden az egyetemi oktatók számára tartott intenzív nyelvtanfolyamokon. Egy-egy hónapot „izzadtam” Szegeden, napközben 6-8 órát, majd egész estéket tanulással töltve, először oroszról, majd angolból készülve középfokú nyelvvizsgára. Az egyik alkalommal Gurzó Imrével béreltünk közösen egy üresen álló, felújítandó házat; úgy emlékszem, hogy egyszer sem mentünk este lazítani, annyit kellett tanulnunk.

A hazai szakmai közösségbe történő beilleszkedésben sokat segített, hogy 1987-ben Simon Imre bedobott a mélyvízbe: bevont a Békéscsabán megtartott 2. Alföld-ankét szervezésébe, az elhangzott előadásokból álló kötet szerkesztését pedig rám bízta. A rendezvény szervezése, az összeismerkedés az ott megjelent kollégákkal, a szerzőkkel és lektorokkal való gyakori kapcsolattartás, a kötet szerkesztése és tördelése később igen hasznosnak bizonyult, habár menet közben sok időt és energiát felemésztett. Ezek a tapasztalatok vezettek, amikor később szegedi tanszék- és intézetvezetőként szinte mindegyik fiatal kollégát megbíztam tudományos rendezvények szervezésével és tanulmánykötetek szerkesztésével, ami nagyon fontos ismereteket és kapcsolatokat eredményezett számukra.

A nemzetközi tudományos közeg megismerésében is sokat segített az intézet, hiszen korábban nem jártam külföldi rendezvényen, csak leveleztem néhány matematikussal. Először 1986 őszén voltunk Rakonczai Jánossal Ostravában a KGST egyik környezetvédelemmel foglalkozó összejövetelén, ahol az előadások felelthetők, de az orosz nyelven folytatott beszélgetések és a szakmai kirándulások igen hasznosak voltak (pl. a katowicei iparvidéken a földbeomlások és savas esők okozta erdőpusztulások megtekintése). Ugyanígy emlékezetes az 1987 nyarán Moszkvában, a Földrajzi Intézetben eltöltött egy hónapos tanulmányút, amelynek keretében pl. a kurszki földrajzi táborban tölthettem el néhány napot az össztyepp tanulmányozásával foglalkozó egyetemistákkal együtt. A tanulmányút viszonzásaként a moszkvai vendéglátóm, Grisa jött Békéscsabára egy hónapra. Ez neki is hasznos volt, főleg azért, mert több városba elvittem szétnézni, több kollégával konzultálhattam (pl. Szegeden), és mert be tudta szerezni a náluk hiányzó gyógyszereket... (Grisa a 90-es évek elején emigrált családjával az Egyesült Államokba, és sajnos megszakt a kapcsolatunk.)

Szintén Simon Imrének köszönhető a rendszerváltás környékén az utrechti egyetem földrajzosaival kialakult szakmai cserekapcsolat. Ekkor már az Andrásy úti épületből átköltözött az osztály a mostani helyére, a Szabó Dezső utcába, ahol vendégszobákban lehet elszállásolni a látogatókat. A rendszerváltás, a vasfüggöny megszűnése sokak érdeklődését kiváltotta, Utrechtből is több egyetemista jött szakdolgozatához anyagot gyűjteni. 1990 őszén két egyetemista, Robert Groen és Adrien Visser egyik segítője lettem, akik Békés megyéről írták diplomamunkájukat (Lengyel, Groen, Visser 1993). Nemcsak szakmai interjúkat szerveztünk vállalati és hivatali vezetőkkel, vállalkozókkal, hanem hétfégenként a „magyar rögválósággal” is megismerkedhettek: jöttek szőlőszüretre, disznótorba, küszködtek a Trabantunk megtankolásával stb. Történtek azonban kevésbé humoros esetek is, pl. amikor Adrien egy otthoni szájsebészeti műtétet követően Ferihegyről vonattal jött Békéscsabára, és a vonaton a büfében megfertőződött szalmonellával. Gyorsan bekerült a csabai kórház fertőzőrészlegébe, és mivel ott csak egy-két orvos beszélt angolul vagy németül, ezért az ablakból közölte velünk, akik az utcán álltunk, hogy mire van szüksége, úgyhogy naponta többször mentünk „szerenázni”... Elég sokáig benntartották, Adrien szerint azért, hogy a kórház a holland biztosítónak minél nagyobb összeget számlázhasson.

Szintén ehhez a két holland fiatalhoz kapcsolódik az egyik emlékezetes szakmai kirándulás, amikor a konzulensükkel, Leo-Paullal együtt Erdélybe látogattunk, s Gurzó Imrével ketten voltunk a kísérők. Székelyudvarhelyen volt a szállásunk Vofkori László földrajztudós lakásában, aki a programokat – pl. erődtemplomok, borvízforrások, a Békás-szoros, székely disznótor és illegális pálinkafőzde meglátogatását – szervezte. A hollandok akkor szembesültek a romániai helyzettel: a forradalom után egy évvel

még alig volt közvilágítás, az utak tele voltak kátyúkkal, kaptunk defektet, bivaly húzta szekereket kerülgettünk, a városok határában több helyen kiégett rendőrőrsök voltak láthatók stb. Nagy volt a hiány mindenképp. Amikor szombat este megérkeztünk Székelyudvarhelyre, elmentünk vacsorázni az egyetlen működő vendéglőbe, de mivel este 7 után érkeztünk, közölték, hogy ételt már nem rendelhetünk, mert bezárt a konyha. A szegénység ellenére mégis nagy szeretettel fogadtak bennünket, érdemi szakmai beszélgetéseket folytathattunk.

A csereúton két hónapot töltöttem 1991-ben Utrechtben, ami lehetővé tette, hogy a regionális tudomány, főleg a regionális és városgazdaságtan nemzetközi szakirodalmában elmélyedhessek. Ez az időszak nemcsak a szakmai kapcsolatok kialakítására volt alkalmas, de kiváló volt arra is, hogy az itthon el nem érhető szakkönyveket átnézzem; belőlük rengeteget fénymásoltam. Több publikációt elő tudtam készíteni a hazahozott anyagokból, pl. a telephelyválasztásról, sokdimenziós skálázásról. Azt is megjegyzem, hogy meghívtak a földrajzosok egyik kispályás focicsapatába. Az egyetem városon kívüli kampuszán volt 6-8 pálya, ott játszottunk hetente, és az emlékezetes sörözések során megnyugtattak, habár nem egy Puskás vagyok, de megbocsátják...

Az Alföld kutatásával foglalkozók szakmai közösségének összetartását szerintem kiválóan szolgálta az Alföldi Tanulmányok évkönyvsorozat, amit még Tóth József indított el 1973-ban. Ez a sorozat főleg a geográfusokat fogta össze az FKI-ból, a debreceni és a szegedi egyetemről. Azért tartom fontosnak ezt a sorozatot, mert egymással rivalizáló földrajzos műhelyek tudósait tudta megszólítani, miközben a békéscsabai műhely koordináló szerepét is kihangsúlyozta az Alföldi problémáinak kutatásában. Ezen minta alapján Simon Imre megszervezte az Alföldi Társadalom évkönyvsorozatát, amelynek első kiadványa 1990-ben jelent meg. Előszavában olvasható, hogy „a térségben élő és az Alfölddel foglalkozó kutatók munkáinak mind ez ideig azonban nem volt olyan regionális fóruma, ahol a történettudomány, a szociológia, a közgazdaságtan, a politológia stb. területén született írásait összegyűjtve megjelentethették volna” (Szerkesztőbizottság 1990, 5.). A szerkesztőbizottságban jogász, történész, közgazdász, társadalomföldrajzos kapott helyet lényegében mindegyik alföldi megyét képviselve. A szerkesztőbizottság elnöke kezdetben Romány Pál volt, a felelős szerkesztő Simon Imre, míg a társszerkesztői feladatokat én láttam el; Simon Imre munkahelyváltásával 1992-től pedig felelős szerkesztő lettem. Őt kötet jelent meg, az utolsó 1994-ben, amikor én is átmentem a békéscsabai főiskolára. Szegedre kerülve 1997-ben kértem az Alföldi Tudományos Intézet akkori vezetőjét, Csatári Bálintot, hogy folytassuk a sorozatot az RKK és a szegedi egyetem közös kiadványaként, de végül ezt nem sikerült megvalósítani. Az Alföldi Tanulmányok 1989-ig évente, majd 2-3 évente jelent meg, az utolsó, a 19. pedig 2002–2003-ban. Mindkét sorozat megszűnt, ezáltal nemcsak az Alfölddel sokféle tudományág szempontjai szerint foglalkozó kutatók fontos fórumai tűntek el, hanem a békéscsabai műhely koordináló szerepe is meggyengült.

Nagyon élveztem a különböző megbízásokból származó kutatásokban való részvételt is. Kétféle szakmai tudást hasznosíthattam, a megyei tervezési ismeretek is jól jöttek, részben emiatt a rendszerváltást követően az önkormányzati pénzügyek kutatását bízták rám. Az első OTKA-pályázaton is sikerült nyernem – ennek segítségével vizsgálhattam az önkormányzati és lakossági megtakarítások térbeli jellemzőit, amiből később a kandidátusi értekezésemet írtam. Amikor 1990-ben az MTA Regionális Tudományok Bizottsága tagjait már titkos szavazáson választották, a nem

minősítettek, pontosabban egyetemi doktorok is bekerülhettek a testületbe, akkor legfiatalabb tagként engem is beválasztottak. Ez a választás tett engem regionalistává, befogadott a közösség, ami egyfajta megelőlegezett bizalom volt, és amihez kellett Enyedi György „jótállása” is.

Az egyik jelentős kutatás, az Alföld-program során 1992-ben viszont komoly összeütközésre került sor közöttünk. Az Alföld-program több alprogramból állt. Az egyiket, a gazdasággal foglalkozót én kaptam mint koordinátor. Elkészült a kutatási terv, majd Utrechtben kaptam a hírt, hogy az irányító grémium, amelyik nemcsak tudósokból, hanem pl. megyei önkormányzati elnökökből is állt, alaposan lehúzta, és nem fogadta el a gazdasági kutatásra javasolt tervet, helyette újat kértek. Ezen igen megdöbbentem, hiszen a grémiumban ott ült Enyedi György és Csatári Bálint, akik előzetesen látták és jóváhagyták a nevem alatt futó tervet, de nem védték meg azt. Elég kemény hangú levelet írtam, és visszaléptem az alprogram koordinálásától, ami az intézetben komoly feszültséget generált. Pár hónapnyi mosolyszünet után Enyedi György felhívott, leültünk egy hosszabb beszélgetésre, elnézést kért, szerinte ez nem volt annyira komoly dolog, a grémium már órák óta beszélgetett, és csak unalmukban rúgtak bele az utolsóként terítékre került kutatási tervembe. Egyúttal „fájdalomdíjként” felajánlotta, hogy maga helyett engem javasol az International Geographical Union (IGU) Commission on Geography and Public Administration elnevezésű munkabizottságába, amelynek ő volt korábban az elnöke. Fiataleként ez nagyon nagy elismerés volt, „Keletről” ketten voltunk „full member” státuszúak egy moszkvai professzorral. Ennek következtében 1992 és 1996 között elég sok workshopon, konferencián vehettem részt, egyet Békéscsabán én is szerveztem 1995-ben, amelyre 14 országból jöttek kutatók (Barlow, Lengyel, Welch 1998). Az így kialakult szakmai és emberi kapcsolatok azonban Szegedre kerülésem után megszakadtak, mivel ott teljesen más tudományos kérdésekkel kezdtem el foglalkozni.

Amint említettem, az RKK-ban 1994-ig dolgoztam, ekkor átkerültem a helyi főiskolára. Békéscsabán 1986-ban alakult meg a tanítóképző főiskola, és amikor 1992-ben főigazgatói pályázatot írtak ki, megkeresett Köteles Lajos, akit a megyei tanácsnál ismertem meg, hogy segítsék neki főigazgatói pályázatában. Akkor már benne volt a levegőben a tanítóképző bezárása, a főiskolának új képzések felé kellett nyitnia – természetesen felmerült a közgazdasági képzés is. Segítettem a főigazgatói pályázat megírásában, és amikor elnyerte az állást, felkért, hogy szervezzem meg a beígért közgazdasági képzést. Kaptam egy félállást a főiskolán, a szak megszervezése sikeres volt, 1994 őszétől elindulhatott az akkor Kőrösi Csoma Sándor nevet viselő intézményben a pénzügy szak. Úgy terveztem, hogy főállásban maradok a kutatóintézetben, és félállásban oktatok a főiskolán. A közgazdasági fakultás vezetését ellátó főigazgató-helyettesi pozícióra azonban nem pályáztam senki, a minisztériumból pedig „leszóltak”, hogy ha nem lesz közgazdaságtanból tudományos minősítést szerzett oktató, akkor a képzés engedélyét visszavonhatják. Kaptam két napot, hogy eldöntsem, átmegyek-e a főiskolára főállású főigazgató-helyettesnek és egyúttal tanszékvezetőnek, vagy cserbenhagyom az általam szervezett képzést. Nehéz döntés volt, de a helyi sajtóban és fórumokon „arcomat adtam” a képzéshez, elég sok interjúm megjelent, úgy éreztem, nem léphetek vissza. Így kerültem a békéscsabai főiskolára 1994 tavaszán. Az intézetben többen nem vették ezt jó néven, eleinte Enyedi György és Illés Iván is megorrolt, de később elfogadták a váltásomat, és azt a regionális tudomány hazai intézményi bővítésére tett lépésként értékelték. Sok időt és energiát fordítottam a

közgazdasági képzés szervezésére, de felőröltek a mindennapos sziszifuszi küzdelmek, úgyhogy 1996-ban elfogadtam a szegediek felkérését egy tanszék megalapítására.

Szomorúan látom, hogy a békéscsabai felsőoktatás lényegében kimúlt, alig van hallgatója a menet közben sokféle változáson átesett, most éppen a Gál Ferenc Egyetemhez tartozó intézménynek. Békéscsaba az egyik olyan megyeszékhely, ahol nincs felsőoktatási intézménynek székhelye. Részben emiatt a megyéből nemcsak a tehetségesek mennek máshová tanulni, hanem szinte mindenki. Közülük kevesen jönnek vissza, így a vállalatok minőségi munkaerő-utánpótlására alig van esély, a felnőttek átképzésének, az élethosszig tartó tanulásnak a feltételei is meggyengültek. A felsőoktatáson túl természetesen igen összetett folyamatoknak tudható be, hogy – szerintem – a megye felzárkózása kétségessé vált, a népesség csökkenése megállíthatatlan.

Békécsabáról 1997-ben költöztünk Szegedre, amikor a pályázat átfutása után kineveztek a JATE-n a Regionális és Alkalmazott Közgazdaságtani Tanszék vezetőjének. A tanszék megalapításakor már kifejezett kérésem volt, hogy a regionális tudományhoz kötődő tárgyakat és szakirányokat gondozzunk. A tanszék felavatásakor a Regionális Tudományi Bizottság kihelyezett ülést tartott Szegeden, amelyen jelen volt Enyedi György és Mészáros Rezső rektor is. Jólesett a szakma támogatása, mert ez egyértelmű jelzés volt a közgazdászok felé is, hogy komoly regionalista képzés formálódik Szegeden megfelelő szakmai háttérrel és kapcsolatokkal. Ez a szolidaritás és elismerés csatolt végleg a regionális tudományi közösséghez.

Sokat köszönhetek az RKK békéscsabai osztályán eltöltött nyolc évnek. Lényegében ekkor váltam tudományos kutatóvá, megalapozódtak azóta is tartó szakmai és emberi kapcsolataim. Az RKK Alföldi Tudományos Intézetével később is több közös projektben vettünk részt, pl. a Dél-Alföld régió fejlesztési programjának kidolgozásakor. Mára talán kissé jobban szerteágaztak a kutatási fókuszaink. Szegeden a regionális tudomány közgazdasági témaköreivel foglalkozunk, főleg a regionális és városgazdaságtan elméleti kérdéseinek a tesztelésével, míg a csabai kollektíva inkább a társadalomelméleti megközelítések, az egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatásának irányába nyitott. A folyamatos megújulást jelzi azonban, hogy az utóbbi években többek között épp a kvalitatív módszerek, a kutatói társadalmi aktivitás kérdéseiben találtak egymásra fiatalabb kollégáink.

Irodalom

Barlow, M., Lengyel I., Welch, R. (eds.) (1998): *Local Development and Public Administration in Transition*. JATEPress, Szeged

Bodnár G. (2021): Egy tudományos életpálya kacskaringói: Interjú Lengyel Imrével. *Tér és Társadalom*, 3., 261–271. <http://real.mtak.hu/132718/1/20210312.pdf>.

Lengyel, I., Groen, R., Visser, A. (1993): *Development chances for Békés county. A területfejlesztés esélyei Békés megyében*. Utrecht University & MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békécsabai Osztály, Utrecht–Békécsaba

Szerkesztőbizottság (1990): Előszó, *Alföldi Társadalom*, 1., 5.

NYITOTTSÁG, OTTHONOSSÁG, SZABADSÁG, SOKSZÍNŰSÉG – EZT JELENTI SZÁMOMRA A „KUTATÓ”

VELKEY Gábor

tudományos munkatárs | velkey.gabor@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

főiskolai docens | velkey.gabor@gfe.hu

Gál Ferenc Egyetem Gazdasági Kar | 5600 Békéscsaba, Bajza utca 33.

Legelőször észre kell venni. Utána jöhet a megismerés, majd arra épülve a megértés. Mindig az első lépés a legnehezebb. Ahhoz, hogy valamit valóban észre tudjunk venni, késznek kell lennünk a befogadására, vagyis nemcsak érzékszervek kellenek, hanem odafordulás, nyitott szív és nyitott elme is. A nyitottság, a pozitív szándék az előfeltétele a megismerésnek és a megértésnek! Jó pár évvel ezelőtt ezekkel a mondatokkal vezettem fel egy középiskolás diákokkal folytatott beszélgetésen, hogyan is indul és építkezik a kutatói gondolkodás.

Nos, talán nem véletlen, hogy szerintem a kutatócsoport (az egyre bonyolultabb nevű kutatóintézet békéscsabai kutatócsoportja, vagy ahogy egymás között nevezzük, a „kutató”) *legfontosabb és legszembeütőbb jellemzője a nyitottság*. Ez ragadott meg közel negyven éve, amikor először találkoztam egy egyetemi nyári terepgyakorlaton a későbbi kollégáimmal, és ma is ezt tartom a közösség legfontosabb, mindvégig megőrzött, újra és újra megerősített és a közös tevékenységünk, működésünk minden más elemét átható jellemzőjének.

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy mi sem bizonyítja jobban ezt a nyitottságot, mint hogy évekkel a rendszerváltás előtt párttagok, párton kívüliek és ellenzékiek közösen másoltuk (a Soros Alapítványtól kapott fénymásoló gépen), olvastuk az ún. C-újságokat és az illegális politikai irodalmat, ami egyúttal az egyetemista életünk egy fontos elemének folytatását is jelentette, így szinte *az első pillanattól erősítette bennem az otthonosság érzését*. Amúgy ez a második jellemző, ami a „kutató” kapcsán a nyitottság mellett azonnal eszembe jut. Az otthonosság legelemibb megjelenése számomra az, hogy a „kutatót” (mi, békéscsabaiak mindannyian) úgy használjuk, mint a lakásunk egy távolabbi zugában kialakított kényelmes dolgozószobát. Nemcsak, mert magunknak alakítottuk, mert baráti a társaság, mert szabadon jöhetünk-mehetünk (és rendre jövünk is, nem csupán a kötelező kutatónapokon), hanem mert valóban a sajátunknak érezzük.

A nyitottság és otthonosság együttes érzését erősíti *a kutatókra mindvégig jellemző kíváncsiság és tanulási vágy*. Itt mindenki mindig tanult, hol nyelvet, hol új módszereket, új eljárásokat, hol újabb elméleti irányokat, ötleteket. Ez az erős tanulási igény az egyik oldalról a folyamatos kérdésekben, érdeklődésben, a másiktól pedig az élmények elmesélésében, a tájékoztatásban, illetve az ezekre adandó elvárt reakciókban jelenik meg. Az egymástól tanulás félig szervezett formáit adják a konferenciák esti sörözgetésekkel összekapcsolt komoly szakmai eszmecseréi, a hozzánk látogató kutatókkal folytatott szervezett és kötetlen beszélgetések, illetve az egymás kutatási ötleteinek, részeredményeinek külső érdeklődők számára is nyitott

megbeszélése – például a Magyar Földrajzi Társaság keretei között –, valamint a sajnós némileg ritkuló közös terepbejárások, interjúzások, adatgyűjtések. Mindezek mellett a „kutató” a kezdetektől támogatta a munkatársak intézményes tanulását is, és nemcsak a tudományos fokozat, hanem újabb diplomák megszerzéséhez, ráképzések, továbbképzések elvégzéséhez kapcsolódva. Szinte mindannyian részt vettünk ilyen-olyan képzésben, így én például a „kutató” aktív támogatásával alig egy évvel az első, matematika–földrajz–filozófia szakos diplomám megszerzése és az azt azonnal követő munkába lépésem után már meg is kezdhettem szociológiai tanulmányaimat az ELTE-n. A „Ferge-iskolában” eltöltött három év és az ott megismert felkészült, progresszív oktatói gárda nemcsak szellemi fejlődésemre, de kutatói és közéleti pályámra is nagy hatással volt. Ám áttételesen a kollégáiméra is, hisz szinte minden konzultációs hét után el kellett mesélnem, mit tanultunk, kivel találkoztunk, ki hogy vezette a szemináriumokat, miket kérdeztek a hallgatótársak... A hazai és külföldi egyetemen tanuló vagy vendégkutatóként hosszabb-rövidebb időt külföldön dolgozó munkatársak hasonló élményekkel gazdagodva tértek haza, és a megszerzett ismeretekkel, tudással ők is rendre megújították a csoportunk szemléletét, bővítették kapcsolatrendszerét.

Észrevenni, megismerni, megérteni – a kutatók a feladatukat többnyire ezzel be is fejezik, és legfeljebb javaslatok megfogalmazásával lépnek tovább. Én azonban azok közé tartozom, akikben ezekhez szorosan kapcsolódik egy negyedik elem is: a feltárt és megértett problémák kiküszöbölésének, a beavatkozásnak, a változtatásnak az igénye. Vagyis nemcsak feltárni és megérteni, hanem hatni is szeretnék. Nemcsak közvetve, javaslatok megfogalmazásával, tanácsadással, a megszerzett tudás átadásával, a jelenségek és a mögöttes tartalmak, összetevők részletes bemutatásával, hanem közvetlenül, *a gyakorlatban is részese szeretnék lenni a változásnak, aktív szerepet vállalva a változtatásban.* A hagyományos kutatószerepen való továbblépés igénye valamikor a '90-es évek elején, alig pár évvel Békéscsabára kerülésem után fogalmazódott meg bennem, szorosan kapcsolódva a rendszerváltás forogtatásában zajló három projekthez, de nagyban köszönhető annak az inspiratív szellemi közösségnek is, amit a „kutató” jelentett.

Mindhárom fentebb említett projekt a helyi társadalmak átalakulásával foglalkozott, és szorosan a rendszerváltás időszakához kötődött. Az első a Szolnok Megyei Tanács megrendelésére a nagykun városok fejlesztési lehetőségeit elemezte. E munkában – közvetlenül az első szabad választás előtt – a civil és politikai aktivitás kibomlását, az új szervezetek kialakulását és a még regnáló helyi hatalommal alakuló kapcsolatukat elemeztem rengeteg interjú, csoportos beszélgetés, valamint helyi dokumentumok felhasználásával. A megrendelő már attól vérgig sértődött, hogy a tematikának részét képezte a helyi társadalmak átalakulása, az új szervezetek fontosságát és növekvő társadalmi szerepét hangsúlyozó megállapításaimat pedig megalapozatlannak és eltúlzottnak tartották. A vizsgálat eredményei mellett a történet jelentőségét az adta, hogy egyetlen kollégámban sem merült fel, hogy a kritikák hatására bármit is át kellene fogalmazni a végleges anyagban. A második munka kívülről talált meg: Závada Pál – aki szemináriumvezetőm volt a szociológiai képzésen – Vági Gáborral közösen keresett meg, hogy vegyek részt az ÁSZI (Államigazgatási Szervezési Intézet) vezetésével folyó, a helyi társadalmak átalakulási folyamatát több éven keresztül nyomon követő kutatásban egy Békés megyei mikrotérség településein készített esettanulmánnyal. A harmadik feladat pedig az első OTKA-kiírásban – teljesen váratlanul – elnyert pályázatom volt, amelyben szintén több éven át elemeztem a

helyi közösségek szociálpolitikáját, részletesen kitérve a helyi hatalom működésére, a döntési mechanizmusok alakulására, és ebben a közösségi, civil kezdeményezések szerepére.

Ezek az éveken keresztül folyó kutatások szinte részesévé tettek a változásoknak, a munkák során megismert régebbi és új intézeti vezetők pedig kezdettől fogva nemcsak érdeklődéssel és bizalommal tekintettek rám, hanem külön is érdekelte őket a látszólag külső, kutatói, mégis személyes elkötelezettséget mutató megközelítés. Ez az új önkormányzati rendszerrel és sok-sok konkrét önkormányzattal napi szinten folyó közös munka hihetetlen gyorsan beszippantott előbb a vizsgált települések helyi közéletébe, majd a bővülő kapcsolati háló következtében a megyei és a megyei jogú városi közéletbe is. Ez pedig szintén nem ment volna ilyen gyorsan vagy ilyen zökkenőmentesen a „kutató” nélkül, hiszen a kollégák közül többen ekkor már e szervezetekben tevékenykedve, vagy azokhoz szorosan kötődve, közvetlenül is segítettek, támogattak ebben.

Ezekben az években *a kutatócsoport szinte minden tagját aktív közéleti érdeklődés és a kapcsolatok széles köre jellemezte*. A magánéletben folytatott közéleti aktivitásunkat így kiegészítették a munkatársakkal zajló politikai eszmecserék (melyeket kávézás mellett, a napi sajtó olvasásakor folytattunk), vizsgálataink szoros közéleti kapcsolódása, a kollégák helyi értelmiségi beágyazottságából következő szélesebb körű városi, megyei rendezvényekhez kötődő rendszeres beszélgetések, valamint a hazai és nemzetközi kutatási kapcsolatokhoz ekkor szorosan hozzá tartozó közös politizálások. Tudatosan használok a politikai eszmecserék kifejezést, mert a rendszerváltás forrágatagában törvényszerűen élesedő viták nyilván a kutatócsoportot is elérték. Időnként veszekedtünk, alkalmanként talán meg is sértettük egymást, ám (ekkor már) mint reformkommunisták, szociáldemokraták, konzervatívok, kereszténydemokraták, kispártosok és liberálisok (mert hogy lényegében minden politikai irányzat megjelent a mi szűk közösségünkben is) mindezek mellett vagy mindezek ellenére mindvégig megőriztük a kollegiális viszonyokat, a fenntartások nélküli együttműködés, együttgondolkodás szándékát, lehetőségét, és nemcsak a közös munkákban, hanem a mindennapokban, a személyes kapcsolatokban is.

Dátum szerint 1992-ben, a tb-önkormányzati választásokon, a Liga Szakszervezeti Szövetség nyugdíjbiztosítási önkormányzati országos listáján szerepelve léptem túl a megszokott kutatói szerepfelfogáson, és kerültem ki hivatalosan is a közélet színpadára. A folyamatok befolyásolását, alakítását, megváltoztatását célzó aktív közéleti szerepvállalás az ezt követő közel húsz évben előbb a helyi önkormányzatban, majd regionális, végül pedig országos szinten is mindennapi tevékenységem része lett. 2002–2010 között főállású politikussá válva formálisan el is hagytam az intézetet, ám ezt követően is a közösség tagjának éreztem magam, és igyekeztem tartani is a kapcsolatot a kutatótársakkal. (S hogy miért hagytam el végül a politikai pályát? Mert ebben a húsz évben annyira megváltozott a közélet hangulata, a tevékenység jellege, morális háttere, hogy szép lassan be kellett látnom: nem tudok és nem is akarok megfelelni azoknak az elvárásoknak, amelyek napjainkban a hazai politikát, sőt a széles értelemezett közéletet is jellemzik.)

A „kutató” helyi és megyei közéleti beágyazottsága az egyre hevültebbé váló politikai világ ellenére a kétezres évek első évtizedének közepéig fennmaradt, a durvuló szembenállás, a politikai ellenfelek ellenségként kezelése és a növekvő előítéletek azonban ekkortól fokozatosan marginalizálták az intézetet is. Mára oda jutottunk, hogy a város és a

megye semmilyen szinten nem tekint partnernek bennünket, miközben a megelőző két évtizedben elemzések sorával segítettük politikai összetételétől függetlenül az önkormányzatok munkáját.

A harmadik jellemző, amit a „kutatóval” kapcsolatban ki szeretnék emelni: *a kutatói szabadság tisztelőben tartása és lehetőség szerint ennek maximális biztosítása*. A saját, egyéni kutatási irányok megválasztását a csoport kezdettől fogva teljes egészében az érintett kutatóra bízta. Az itt töltött több évtized alatt soha senki nem akarta megmondani, hogy mit kutassak, mi érdekeljen, ám indirekt módon, ötletekkel, javaslatokkal mindig igyekeztek segíteni az útkeresésben. A közös projektekben mindig törekedtünk az önkéntes csatlakozás lehetőségének biztosítására. Ezt olyan munkák vállalásával, olyan alapvető kutatási pályázatok benyújtásával, olyan nemzetközi projektekbe történő bekapcsolódással próbálta elérni a csoport, amihez egyrészt értettünk, másrészt többünk szakértelmére is szükség volt, vagy felkeltette valakinek, többünknek az érdeklődését. A legtöbb nagy projektünkben így lényegében minden kutató és a kutatómunkát például ábrakészítéssel, adatok kezelésével, interjúk gépelésével segítő kollégánk is aktívan, alkotó módon tudott részt venni.

Voltak persze olyan külső megbízásból származó, többnyire rövidebb határidejű alkalmazott kutatások (KMB-k) is, amelyeket az intézet működőképességének fenntartása érdekében kellett elvállalnunk. E „kevésbé szeretem” munkákat igyekeztünk úgy szervezni, hogy bevonjuk az épp szabad kapacitással rendelkező kollégát, de figyelve az érintett érdeklődésére, tapasztalataira, szaktudására és az egyenletes terhelésre. E módszerrel szinte minden esetben lényeges belső konfliktusok nélkül tudtuk kialakítani a résztvevők körét, és teljesítettük is a vállalt feladatokat. Kutatói pályafutásom során egyetlen olyan munkára sem emlékszem, amelynek a teljesítésével kapcsolatban komoly kritikákat kaptunk volna. Ez *a kollégákat egytől egyig jellemző aktív partnerség* – meggyőződésem szerint – a nyitottság és az otthonosság természetes következménye.

A közösen végzett kutatások viszonylag hamar összezsírozódtak bennünket. Mindenki tudta, hogy ki miben jó, mit szeret, mit tud elvégezni a közös feladatokból, illetve mire milyen szervezési feladatokat (pl. külső szakértők bevonását) lehet bízni. A közös munkák másik lényeges következménye *a saját kutatási témák választásának szinte automatikus illeszkedése, egymásra épülése, összekapcsolódása*. Az együttműködés, partnerség, szolidaritás fontos jelének tartom, hogy ha egy feladat, kutatási kérdés egyikünk szorosan vett kutatási irányába sem illeszkedett, mindig akadt közülünk egy, aki megpróbált „beleszeretni”, és vállalta annak elvégzését.

A legtöbb ilyen „kevésbé szeretem” közös alkalmazott kutatás a '90-es évek közepétől megszorított fejlesztési tervek készítéséhez kapcsolódott. Felsorolni is sok lenne, hogy abban a bő tíz évben hány kisebb és nagyobb térség (régió, megye, táj, kistérség) vagy település fejlesztési koncepcióinak, terveinek előkészítésében, megalapozásában és kidolgozásában vettünk részt (vagy mindannyian, vagy a „kutató” néhány munkatársa). Ami másoknak „kevésbé szeretem” volt, számomra az elméleti megközelítések és a konkrét gyakorlat összekapcsolásának lehetőségét teremtették meg, így voltak olyan fejlesztési terveket megalapozó elemzések, amelyeket végül egyedül is vállaltam. Nem melleleg e kutatások jelentették a kiegészítő jövedelemszerzés szinte egyetlen reális lehetőségét abban az időszakban, amit fiatal, többgyermekes családapaként nem hagyhattam figyelmen kívül.

A saját kutatásaim a korábban említett három projekt folytatásaként – maradvá az önkormányzat, helyi hatalom, helyi társadalom témakörénél – előbb a közösségi, civil aktivitás, helyi elitek, érdekérvényesítés és döntéshozatal kérdéseit járták körbe, majd az ekkortájt a legsúlyosabb társadalmi egyenlőtlenségeket okozó munkanélküliség és foglalkoztatáspolitikai szélesen értelmezett kérdései felé fordultak. A saját témák azonban viszonylag rövid idő után mindig valamilyen közös munkává váltak: az agrárgazdaság átalakulásával foglalkozó kollégákkal (Baukó Tamás, Gurzó Imre) az agrár-munkanélküliség témakörét dolgoztuk fel közösen, Timár Judittal genderfókuszú elemzéseket végeztünk a munkanélküliség, a foglalkoztatáspolitikai témakörében, Kugler Józseffel pedig Csorvás várossá válásához kapcsolódva készítettünk egy részletes kérdőíves felmérést. A munkanélküliség és a társadalmi egyenlőtlenségek kutatása szinte törvényszerűen vezetett a foglalkoztatási és szociális problémákkal súlyosan érintett térségek vizsgálatának irányába, majd a képzések, a közoktatás és szakképzés, végül pedig az egészségügyi ellátások felé, ami így az állami humán közszolgáltatások szinte teljes körének elemzésévé bővült. A terület- és településfejlesztési koncepciókat megalapozó kutatásokban – a csoport belső munkamegosztása szerint – az állami humán közszolgáltatások mellett a foglalkoztatáspolitikai témaköreivel foglalkoztam.

E felsorolás nemcsak érdeklődésem alakulását mutatja, hanem egyúttal feltárja a témakörök egymásra épülésének logikáját és a kutatócsoporton belüli munkamegosztás hatásait is. Sőt arra is rávilágít, hogy a közéleti aktivitás – a kutatói szemlélet megtartása mellett – milyen lépéseken keresztül tanított meg a politikusok és az érintettek fejével is gondolkodni, ami a fejlesztési koncepciók kidolgozásánál az egész kutatócsoport számára jól hasznosítható többlettudást jelentett. A kutatási témáknak ezt az egyre szélesebb körű megközelítést eredményező logikáját az utóbbi évtizedben is folytatva, gondolkodásom fókuszában jelenleg is a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek újratermelésének kérdései állnak, méghozzá a mindennapjaikat élő emberek és közösségeik cselekvésein, így értelemszerűen a konkrét helyek (települések, önkormányzatok) jelenségeinek vizsgálatán keresztül. E téma ma is szorososan illeszkedik a kutatócsoport munkájához, amit jól illusztrál a mindannyiunkat magába foglaló Egyenlőtlenség Horizontális Műhely aktív tevékenysége.

Mindezek alapján bátran állítható, hogy csoportunk minden tagjának témaválasztásaiban, útkeresésében, megújulásában fontos szerepet tölt be *az a rendkívül inspiratív közeg, amit a kutatói közösség jelent főként sokszínűségével és nyitott, érdeklődő, partneri, segítő hozzáállásával*. A sokszínűség ugyanis nemcsak fontos jellemző, hanem lényeges erőforrás is. Nagyban segít például a kíváncsiság fenntartásában, ami egy nyitott, kommunikatív közegben újabb és újabb inspirációkat kínál. A sokszínűség e mindannyiunk számára fontos hivatkozását a kutatócsoport interdiszciplináris jellegének és tevékenységének hangsúlyozásával teremtettük meg. Ez fontos tradíció maradt annak ellenére, hogy a regionális tudomány intézményesülésében kiemelt szerepet töltött be a kutatóintézet egésze, és érthető elvárás fogalmazódott meg ennek támogatását, felvállalását illetően velünk szemben is. Kezdetben természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzosok, matematikusok, térképészek, történészek, közgazdászok és szociológusok, ma pedig, geográfusok, szociológusok, közgazdászok, antropológiai, ökológiai kérdéseket elemzők dolgozunk együtt a kutatócsoportban, így szinte automatikusan megismertük a különböző diszciplínák látásmódját, kérdésfeltevését, módszereit és az egyes megközelítésekhez kapcsolódó elméleti kereteket, gondolatrendszereket.

Ilyen környezetben nem is kutathatnánk közösen másként, mint interdiszciplináris megközelítéssel. A sokszínűség egy kis csoport esetében azonban nagyban növeli az egyes tudományterületek képviselőinek felelősségét is, hisz rajtuk áll az adott szemléletmódok, elméleti megközelítések és módszertan közvetítése. Ilyenkor nincs idő beletanulni a szakmába, azonnal a mély vízbe kerül az ember, mindenki egyszerre mester és tanítvány, függetlenül korától, tapasztalataitól és tudományos eredményeitől. Talán ezért sem voltak közöttünk soha generációs ellentétek vagy diszciplináris viták, és ezért is szeretjük, ha új, fiatal kollégák kerülnek hozzánk, vagy nemzetközi és hazai kutatások kapcsán új kutatókkal, és így új szemlélettel, tapasztalattal, ismeretekkel, világlátással találkozhatunk. Ennek tulajdonítom, hogy nemcsak erős elméletorientáltság, hanem e tekintetben is sokszínűség jellemez bennünket, és hogy *megtanultam az elméleti keretekre olyan eszközrendszerként tekinteni, amely lehetővé teszi és segíti a nézőpont, a megközelítés kiszélesítését.*

A nyitottság, otthonosság, szabadság és sokszínűség olyan szoros összekapcsolódása jellemző a csoportra, amit egyetlen más intézményben, kutatócsoportban vagy kutatási teamben sem láttam így együtt érvényesülni. Ezért sem volt nehéz 2010-ben visszatérnem. Úgy válhattam újra a kutatócsoport tagjává, mintha soha el sem hagytam volna őket, merthogy a csoport genezise azóta sem változott. Sem a külső kényszerek, sem a fenntartóváltás, sem az újabb és újabb főigazgatók a maguk megváltó ötleteivel, sem a létszám szűkülése vagy bővülése, sőt a bővülő kapcsolatok következtében megnyíló nemzetközi és a nagyobb arányban elnyert hazai pályázati források sem változtattak ezen.

A LOKÁLISTÓL A GLOBÁLISIG – ÉS VISSZA

A kritikai gazdaságföldrajz terei a periférián(?)

NAGY Erika

tudományos főmunkatárs | nagy.erika@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

Kutatni a periférián, a perifériáról

Egy esszékötet, amely jeles alkalomhoz – például egy intézmény alapításának kerek évfordulójához – kötődik, többnyire teret ad mind a tudományos, mind a személyes reflexióknak. Jelen írás kísérlet arra, hogy e kettőt ötvözzem. A békéscsabai kutatóként eltöltött 25 év rendhagyó mérlegét próbálom megvonni úgy, hogy a „csabai” kutatóműhely és a (kelet-magyarországi) periféria mindennapjai materiális valóságának részeseként tekintek vissza az elmúlt évekre. A helyi gazdasági kapacitások leépülése, a döntően külső szereplők által meghatározott, új függőségeket eredményező tulajdonosváltások és beruházások, az önkormányzatiság kiüresedése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése – tehát az egymást követő válságok és a periferezálódás folyamata határozták meg kutatásaim (kutatásaink) ontológiai kontextusát. Ennek a „megélt” valóságnak és az akadémiai élet absztrakt gondolkodást, elméletalkotást „jutalmazó”, hierarchikus, normatív világának (Gibson-Graham 2002) metszetében dolgozni, élni folyamatos útkeresést jelentett – mind a kutatások tematikus fókuszát, mind az elméleti kereteket tekintve –, tele konfliktusokkal és belső vívódással. A békéscsabai csoport közös, önreflexív „időutazása” 2012-ben a *Tér és Társadalom* oldalain (Timár et al. 2012) sok szempontból rávilágított ezekre. Az ott közölt beszélgetés egyik meghatározó vonulata a perifériálét rétegeinek boncolgatása volt: az angolszász hegemonia által meghatározott nemzetközi tudományos életben (kelet-európaiként) elfoglalt helyünk, függőségünk a fennálló intézményi keretektől, a politikai hatalom birtokosaitól, az európai kutatási pályázati rendszerek elitizmusa – és a Békéscsabán formálódó kritikai műhely (perem)helyzete a hazai térkutatásokban. A kritikai társadalomkutatások (így a kritikai földrajz) kibontakozása Magyarországon az azóta eltelt évtizedben (Timár 2019) – az interdiszciplináris műhelyek formálódása, az elméleti irányultságú kutatások gyarapodása, a kutatómunka társadalmi szerepének, gyakorlatainak új megközelítései – a csabai kutatóközösséget és annak hazai tudományos diskurzusokban betöltött szerepét is megváltoztatta (Timár 2023). Miközben munkánk fókuszába a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek átfogóbb, az Alföldön túlmutató folyamatai kerültek – annak megértése, hogy milyen mechanizmusok, szereplők, stratégiák formálják ezeket a kapitalizmus jelen korszakában, és mi lehet ezekben a szerepe egy-egy hely, régió saját történelmének –, békéscsabai kutatóként mindvégig fontos maradt számunkra, honnan jövünk, kérdésvetéseink továbbra is mindennapi megélt valóságunkban gyökereznek.

Az alábbiakban néhány számomra fontos fordulópontot felvillantva próbálok mélyebbre ásni, gondolkodni arról, hogy ez a társadalmi-térbeli kontextus milyen kérdések fölvetéséhez vezetett el, hogyan formálta kutatásaim térbeli fókuszát és elméleti kereteit. Röviden: miért lettem kritikai (gazdaság)földrajzos?

A hely mint értelemzési keret újragondolása

Békéscsabai kutatóként első, meghatározó tapasztalatom a lokalitást, a helyet középpontba állító vizsgálódás relevanciájának megértése volt. A hazai gazdaságföldrajzi gondolkodást a kilencvenes években meghatározó két áramlat, a leíró-empirikus (a földrajzi helyek között fennálló kapcsolatokat azok termelésben betöltött szerepén keresztül értelmező) hagyományok, valamint a gazdaság térbeli szerveződésének általános törvényszerűségeire fókuszáló (nomotetikus) áramlat a posztzocialista átmenet térfolyamatait, azok okait nem, vagy egyoldalúan, a piac térbeli logikáját középpontba állítva tudták megragadni (Barnes 2001; Ginelli 2016; Nagy, Pál 2019). Az RKK ATI-ban zajló, alföldi városokra koncentrált kutatásunk (1999–2001), illetve az ebből született kötetünk ezzel szemben rávilágított a korszak lokális tereket formáló bonyolult hatalmi viszonyaira (Timár, Velkey 2003), ugyanakkor az erre a léptékre irányuló kutatásoknak az adott helyen túlmutató tanulságaira és jelentőségére.

A hely-(place-)konceptió kritikai revíziója ekkortájt, a 2000-es évek elején a gazdaság mibenlétét boncolgató nemzetközi elméleti viták egyik fontos kérdésköre volt. Saját kutatásaimra – ebben a vonatkozásban – Massey és Gibson-Graham akkori (ám máig érvényes) posztkolonialista-feminista érvelése hatott leginkább. Ők elvetették a hely romantizált olvasatát, ami a lokálist a változatlansággal, az állandósággal azonosítja. Ellennarratívájuk társadalmi gyakorlat-központú volt: azzal érveltek, hogy a globális keretek között szerveződő gazdaság működése szükségszerűen intézményekhez, személyekhez, ezek akcióihoz, így konkrét földrajzi helyekhez kötődik; mindez szükségszerűen átformálja a „lokális” tereket is, elmosva azok határait (Massey 1991). Globális és lokális kölcsönös meghatározottsága a 2000-es évek vitáiban már-már közhelyszerűen ismételt állítás volt, ám az itt hivatkozott szerzők rámutattak, hogy ezt a viszonyt a legtöbben (sok esetben kimondatlanul) hierarchikusan értelmezték. Massey (2004) szerint a kapitalizmus jelen korszakának alapvető mechanizmusait nem ismerhetjük meg, ha (i) nem értjük, hogyan válnak a helyi szereplők a lokalitáson túlmutató folyamatok részeseivé, milyen módon reagálnak azokra, s ez hogyan hat a helyi társadalomra, hogyan működnek/változnak a demokrácia és szolidaritás helyi intézményei, és ha (ii) nem tekintjük a lokalitást a cselekvés (a politikai hatalom) színterének és forrásának. A helyek ugyanis „...momentumok, amelyek magukban hordozzák a globális folyamatokat, megújítják, koordinálják, újratermelik azokat. A [helyek a] globalizációs folyamatok ágensei.” (Massey 2004, 11.; a szerző fordítása). Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket a helyek közötti (nagyon is jól megragadható) viszonyként kellene értelmeznünk (Massey 2004, 2005). Gibson-Graham (2002) azt is hangsúlyozta, hogy globális és lokális hierarchikus viszonya az ezekről szóló diskurzusok „terméke” is, utóbbiak tartalmát pedig alapvetően a globális szereplők alakítják. A kifejezetten lokális terekhez kötődő társadalmi viszonyok, folyamatok, tehát azok, amelyek nem, vagy nehezen értelmezhetők a globális kapitalizmus narratív keretei között (a háztartások, a helyi közösségek gazdasági tevékenysége, a kapitalista rendszeren tudatosan kívül helyezkedő független termelők,

a barterkapcsolatok működése stb.) láthatatlanok, alávett státuszúak, jelentőségüket alábecsüljük. Az ezekhez a lokális terekhez kötődő (gazdasági) szereplők akkor változtathatnak helyzetükön, ha a tőke logikája által diktált globalizációs folyamatokon és az azok által ránk kényszerített diskurzív kereteken kívül keresik önazonosságukat és a cselekvés (a hatalom) forrásait (Gibson-Graham 2008, 2016).

A formálódó kelet-európai/magyarországi periférián gyökerező kutatói gyakorlataink és a fenti érvelés a helyi fókuszú kutatások relevanciája mellett tehát rávilágított arra is, hogy a lokális terekben zajló átalakulás átfogó, helyi/országos/európai/globális, folytonosan változó hatalmi viszonyok részeként értelmezhető. Ezek gazdaságföldrajzi vizsgálata tehát szükségképpen politikai (politikai gazdaságtani) projekt, amely átível társadalomföldrajzi léptékeken. A szakmának tehát a „materiális” folyamatokon túl a gazdaság folyamatait alakító cselekvőkre, stratégiákra, ezek viszonyára és a mindezeket tükröző/formáló narratívákra is fókuszálnia kell – azokra is, amelyek/akik helyzete marginalizált az adott hatalmi konstellációban.

A bevásárlóközpontoktól a globális értékláncokig – és vissza

(1) A kilencvenes években gyorsan változó, elhagyott/újrahasznosított/átnevezett poszt szocialista városi tereknek épp olyan jellegzetes szereplői voltak a gombamód szaporodó, a fogyasztás hagyományos tereit átformáló kisvállalkozások, mint a köztereken üzletelő, az informalitás határán billegő utcai árusok. A kereskedelmi szakma akkortájt egyre kevésbé tűnt a stabilitás, a (hazai tőkésosztállyal szembeni) bizalom, a polgári étosz forrásának. Az átmenettel járó „káosz” kezelésében fontos szerepet kaptak a kereskedelmi tőke által ellenőrzött, nagy léptékű, homogén terek, amelyek gyorsan beépültek a várostervezés és -fejlesztés gyakorlatába. Mindez meglepően gyorsan (2000–2008 között) lezajlott számos vidéki városban – így Békéscsabán is. A bevásárlóközpontok kapcsolódási pontot jelentettek az árutermelés és az ahhoz kapcsolódó narratívák globális struktúráihoz, ugyanakkor közvetítették azokat a kimondott és kimondatlan játékszabályokat (térbeli technológiákat), amelyek a „mall-fogyasztót” definiálják. E folyamatokat a periférián kutatva világossá vált, hogy itt a helyi fejlesztők szerepe a meghatározó a fogyasztás új tereinek alakításában, azonban az ő stratégiáik is (a célcsoportok meghatározásában, a szervezeti keretek és a belső terek kialakításában) a nemzetközi befektetőkét követik. Ugyanakkor a személyes kapcsolatok, az ezek révén történő érdekérvényesítés (pl. az ingatlanvásárlás, az ahhoz kapcsolódó helyi szabályozás alakítása során), a jogi kiskapuk kihasználása a kockázatcsökkentés fontos eszköze számukra ebben a meglehetősen bizonytalan üzleti környezetben. A fejlesztés folyamata és az ennek eredményeként formálódó új tér is társadalmi kirekesztéssel járt. Előbbi, átláthatóság híján, a helyi társadalom többségét zárta ki a döntésekből, míg utóbbi a helybelieket fogyasztóként szelektálta (jövedelem, a helyhez kapcsolódó narratívák elfogadása/elutasítása, életkor stb. szerint), amire 2004-es békéscsabai felmérésünk is rávilágított. Mindeközben a kereskedelmi tőke különböző csoportjai (hazai/külföldi, városi/vidéki, kis-/nagyobb vállalkozások) közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok is konfliktusokat érleltek, s ezek a periférikus térségekben sokkal gyakrabban végződnek üzletek bezárásával, az ott élők marginalizálódásával fogyasztóként (Nagy 2014; Nagy et al. 2016). Ez a helyi köznyelv új fordulataiban is megragadható – a dél-békésiek „deichmannozni” járnak a megyeszékhelyre, mert egyetlen cipőbolt sem maradt a térségben; ugyanitt a délelőtti busz a „nyugdíjasjárat”, mert csak az ingyen utazó

idősek engedhetik meg maguknak, hogy a helyi bolt magas (monopol)árai helyett a szomszéd településen működő diszkontüzletet válasszák.

A bevásárlóközpontok illeszkedtek a városi terek nagyobb szabású, fogyasztásközpontú átalakításának folyamatába, amelynek lényege a vásárlás, pihenés, szórakozás új tereinek kialakítása, a közterek átformálása – a város új elvek, szerepek szerint történő fizikai és vizuális „újratervezése” (Zukin 1998; Jackson, Thrift 2005). Az erre fókuszáló, állami finanszírozású városmegújítási projektek, amelyeket a (város) verseny, a növekedés, a hatékonyság neoliberais narratívái mentén hajtottak végre, egyértelműen az osztálypolitika eszközeiként működtek/működnek (Nagy 2019). Ezek a tanulságok túlmutatnak a békéscsabai és magyarországi kereteken. Nemcsak a neoliberais urbanizmus kibontakozását teszik jól megfoghatóvá – az uniós politikák narratíváinak átvételét, a befektetői szempontok közösségi érdekek elé helyezését, a városfejlesztés romló transzparenciáját (Jelinek, Pósfai 2013) –, hanem rávilágítanak a periféria függőségi viszonyainak érvényesülésére ebben a folyamatban. Például arra, hogy a helyi források szűkössége, a fiskális finanszírozás és az ebből eredő bizonytalanság, az állami forráselosztás különalkukra épülő rendszere (Nagy G., Nagy E. 2019) hogyan szűkítette be a helyi szereplők mozgásterét, és gyengítették (gyengítik) a helyi demokrácia társadalmi bázisát és intézményeit.

(2) A kereskedelem átrendeződő hatalmi viszonyai nem csak fogyasztóként definiálták újra az itt élők társadalmi státuszát. Az élelmiszer-kereskedelem beszállítói hálózatainak a kilencvenes évek végétől kibontakozó centralizációja beszűkítette a békésiek jövedelemszerzési lehetőségeit is. Az egyik húsfeldolgozó vezetője röviden így jellemezte a helyzetet 20 évvel a rendszerváltás után: „... *Békés megyében a nyolcvanas években több disznó élt, mint ember. Most a határ túloldalára járunk alapanyagért.*” A háztáji és a ház körüli sertéstartás meghatározta kb. százezer ember mindennapjait a kilencvenes évek elejéig. E struktúra működése, egykori segítő családtagként, a mindennapok perspektívájából visszatekintve rá, vegyes érzéseket kelt bennem. Tőkefelhalmozásra nem adott esélyt a legtöbb érintett háztartás számára; jobb lakhatási feltételek megteremtésével, a gyerekek iskoláztatásával sokkal inkább a társadalmi reprodukciós keretek lassú megváltoztatására teremtett lehetőséget. Ugyanakkor a rendszer egyik pillére az önkiszákmányolás volt: a befektetett munkaórák értékével sosem számoltak, a pihenés luxusnak számított, a munkának pedig csak a súlyos egészségkárosodás vethetett véget. Ez a (befektetett munka szempontjából) nempiaci racionalitásra épülő rendszer ugyanakkor nélkülözhetetlen eleme volt egy sikeres üzleti modellnek, amelynek kimenete a régióban előállított húsipari termékek növekvő exportja és sikeres márkáépítése volt a Picketől a csabai kolbászig (Nagy 2014). Működését ugyan alapjaiban ásta alá a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulása a kilencvenes években, itt és most azonban csak a kereskedelem strukturális-szervezeti átalakulásának következményeire utalok – arra, hogyan válik a helyi materiális valósága (a húsfeldolgozó vertikumba bekapcsolódó háztartások, felvásárlók, feldolgozók) redundánssá, és lényegül át végül a globális piacon eladható, egészen más valóságba ágyazódó, üres jelzővé (földrajzi márkanévvé).

Az élelmiszer-kereskedelem globális szereplői a teljes értéktermelési lánc fölötti ellenőrzés kiterjesztésére irányuló stratégiáik megvalósításában (Wrigley et al. 2005) kifejezetten sikeresek voltak a kelet-közép-európai térségben. Ennek fontos tényezője volt egyrészt a hatékony, centralizált struktúrák működtetése az áruk beszerzésére, elosztására és a beszállítók ellenőrzésére, másrészt az élelmiszerfeldolgozó ipar piacvesztése és ebből következő válsága a régió országaiban. Utóbbi

ágazat szereplőinek integrálása „földről” a kereskedelmi tőke által ellenőrzött értékláncba erősen szelektív folyamat volt: a beszállítóknak nemcsak szigorú minőség-ellenőrzési feltételeknek kellett megfelelniük, de viselniük kellett az üzletláncok által rájuk (tovább)hárított piaci kockázatokat is. Utóbbi kiszámíthatatlanná tette a beszállítások időzítését, mennyiségi paramétereit, sok esetben a termékek árazását – miközben a csökkenő profit mellett is folyamatos innovációra kényszerültek a még piacon maradó feldolgozók, hogy megőrizzék függetlenségük morzsáit. Ez egyrészt üzemek bezárásához vagy kapacitáscsökkentéshez vezetett, másrészt megváltoztatta a feldolgozók és a nyersanyagtermelők (állattartók) viszonyát: a rendszer kötőanyagát alkotó korábbi személyes kapcsolatok, a bizalom helyébe a piaci szigor lépett, a gazdálkodók helyzete egyre bizonytalanabbá vált. A 2000-es évek végén a Békés megyei húsfeldolgozók beszerzései üzleti kapcsolataikat tekintve centralizáltabbá, földrajzilag pedig nemzetközivé váltak. Eközben paradox módon éppen földrajzi beágyazottságukhoz kötődő hagyományaik váltak stratégiai jelentőségűvé számukra. Az egyik békéscsabai feldolgozóüzem vezető-tulajdonosát idézve: „...Állandóan nyomás alatt vagyunk, hogy adjuk el a receptúránkat, de ez a földrajzi [eredet]védelmet élvező termékcsoporthoz az, ami különlegessé tesz minket a piacon, és jelentős profitot termel. ... De egyre nehezebb ugyanazt a minőséget produkálni szalámiból, mert nem tudunk olyan túltartott [túlhízalt] sertéseket venni sehol... Azt csak a háztájiban állította elő a Józsi bácsi.” (Nagy 2014).

(3) Miközben a falvakban eltűnőben vannak a konyhakertek és a ház körüli állattartás, az ételmezt pedig a szupermarketekben vásároljuk, a helyi erőforrásokra épülő termelés újjáéledése lassan a városból indul el. A Békéscsabán is látható folyamat szereplői tudatosan töreksenek a lokális kapcsolatrendszerek (termelők és vásárlók „találkozásainak”) újjáélesztésére, a környezetet nem kizsákmányoló technológiák alkalmazására, az ezzel kapcsolatos tudás átadására. Ezt itt élőként/ide tartozóként is nagyon pozitív dolog megélni, a részesévé válni, kutatóként pedig új távlatokat nyit, hogy részt vehetek annak felfedezésében, kik vágnak bele alternatív gazdálkodási formák megvalósításába, ezek milyen narratívákhoz kötődnek, milyen életutak, stratégiák állnak ennek háttérben, és hogyan kapcsolódnak a lokalitáson túlmutató folyamatokhoz (Balogh et al. 2021). Ehhez kell egy csapat, amely egyszerre békéscsabai és gyökerezik sok más helyen is, ötvözi több generáció és tudományterület tudáskészletét, eltérő megközelítéseit, és segít, hogy újra, másképpen fedezzük fel a helyekhez kötődő folyamatokat és szereplőiket.

Irodalom

- Balogh L., Bardócz P., Bródy L. S., Czeglédi A., Czett K., Gál I., Mihály M., Milánkovics K., Nagy E., Rékai K. et al. (2021): A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat*, 2., 149–199. http://fordulat.net/pdf/29/Fordulat_29_HerStory.pdf
- Barnes, T. (2001): Rethorizing economic geography: From quantitative revolution to the „cultural turn”. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 546–565. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.00258>
- Gibson-Graham, J. K. (2002): Beyond global vs. local: Economic politics outside the binary frame. In: Herd, A., Wright, M. W. (eds): *Geographies of power: Placing scale*. Blackwell, Oxford: 25–60. <https://doi.org/10.1002/9780470773406>

- Gibson-Graham, J. K. (2008): Diverse economies: performative practices for other worlds'. *Progress in Human Geography*, 5., 613–632. <https://doi.org/10.1177/0309132508090821>
- Gibson-Graham, J. K. (2016): After'area studies? Place-based knowledge for our time. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5., 799–806. <https://doi.org/10.1177/0263775816656523>
- Ginelli Z. (2016): Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 1., 346–361.
- Jackson, P., Thrift, N. (2005): Geographies of consumption. In: Miller, D. (ed.): *Acknowledging Consumption*. Routledge, London, 203–236.
- Jelinek Cs., Pósfai Zs. (2013): Bevezetés. A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In: Bodnár J., Jelinek Cs., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatók*. L'Harmattan, Budapest, 145–154.
- Massey, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, 6., 24–29.
- Massey, D. (2004): Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 1., 5–18. <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2004.00150.x>
- Massey, D. (2005): *For space*. Sage, London
- Nagy, E. (2014): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. *Europa Regional*, 1, 42–54. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-419070>
- Nagy, E. (2019): Consumption-Centered Urban Restructuring and the Mediation of Urban Life: From Spaces of Production to the Worlds of Seduction. In: Krajina, Z., Stevenson, D. (eds): *The Routledge Companion to Urban Media and Communication*. Routledge, London, 84–95. <https://doi.org/10.4324/9781315211633>
- Nagy, E., Nagy, G., Dudás, G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. *Regional Statistics*, 2., 149–172.
- Nagy E., Pál V. (2019): A gazdaságföldrajzi gondolkodás lassú átalakulása – avagy miért fontosabb még mindig a „hol”, mint a „miért”? *GeoMetodika*, 21–45.
- Nagy G., Nagy E. (2019): Az állam szerepe a városi terek fogyasztás-központú „újtermelésében”. *Tér és Társadalom*, 4., 61–86. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3192>
- Timár, J. (2019): Hungarian feminist geography in a curved space? *Gender, Place & Culture*, 7–9., 1094–1102. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2019.1635998>
- Timár J. (2023): A területfejlesztéstől az egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatásáig – A kritikai földrajzi tudástermelés békéscsabai hozadéka. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUNREN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 16–24.
- Timár J., Nagy E., Velkey G., Nagy G., Kugler J., Duray B. (2012): Társadalomtudósok a „periférián”. *Tér és Társadalom*, 3., 151–163. <https://doi.org/10.17649/TET.26.3.2093>
- Timár J., Velkey G. (szerk.) (2003): *Várossiker alföldi nézőpontból*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, MTA Társadalomkutató Központ, Békéscsaba–Budapest
- Wrigley, N., Coe, N. M., Currach, A. (2005): Globalizing retail: conceptualizing the distribution-based transnational corporation (TNC). *Progress in Human Geography*, 4., 437–457. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph559>
- Zukin, S. (1998): Urban lifestyles: Diversity and standardization in spaces of consumption. *Urban Studies*, 5–6., 825–839. <https://doi.org/c6gqxb>

HOGYAN LETTEM (MAJDNEM) TANYAKUTATÓ

Békéscsaba hatása a kutatási pályámra

NAGY Gábor

tudományos főmunkatárs | nagy.gabor@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

Életem során számos dolgot akartam tenni ... ez nem volt közte! (A 13. harcos)

A kezdetek

Olyan közegből érkeztem 1998 nyarán az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztályára, ami sok mindenre predesztinált, de a külterületek mélyreható vizsgálatára egyáltalán nem. Gyermekkoromban egy olyan nagyközségben (ma már város) éltem, ahol a meghatározó élmény a nagyvállalat(ok) – Nitrokémia Ipartelepek, Fűzfői Papírgyár – jelenléte volt. Ez a napi gyakorlatban azt jelentette, hogy a település lakosságának többszöröse fordult meg a buszmegállóknak a három műszakos munkarendhez igazodva, és a mindennapjukat is a „gyárak” léte határozta meg. Ezek tulajdonában voltak a lakások, a vonalas infrastruktúra, ezek szolgáltatták a fűtést (a hulladékgyőzzel), tartották karban az utakat, a közterületeket, gondoskodtak a hőeltakarításról stb. Nekem, nekünk, ott élőknek ez volt a „vidéki Magyarország”.

Még az egyetemi évek alatt sem került az oktatás homlokterébe a külterület és a tanya. Sajnálatos módon, amikor én voltam hallgató, a népesség- és településföldrajzi stúdiumot nagyon erősen városcentrikus szemléletben oktatták, a faluföldrajzról, a szórványtelepülésekről alig kaptunk érdemi tudást. Ez talán annak tudható be, hogy azokban az években Csatári Bálint épp nem tanított a JATE-n, s az ő hiányában a témának nem volt avatott oktatója.

Az egyetem után három évig ún. TMB-ösztöndíjasként más, a számítástechnika és a korai digitalizáció problémája állt az érdeklődésem homlokterében. Viszont a falukutatásba sikerült bekapcsolódnom egy német kutató, Wolfgang Aschauer (Tübingeni Egyetem) számára végzett kérdőívezés és terepmunka keretében Eleken. (Lám, a Békés megyei kapcsolódás már ekkor is ...) A másik téma, amely később meghatározta az érdeklődésemet, a Csongrád megye térkapcsolatait feltáró kutatás volt. Ez rávilágított arra, hogy a valós térkapcsolatok és a közigazgatási lehatárolások közötti kapcsolat esetleges, s egyúttal fontos látni a város-vidék, a települések közötti viszonyrendszer dimenzióit, mélységét. Visszagondolva: ez a vizsgálat indított afelé, hogy a területi egyenlőtlenségeket helyezzem későbbi kutatásaim fókuszába.

A tanyák és a békéscsabai kapcsolat nyitányát az 1993. évi Alföld Kongresszus jelentette két vonatkozásban is. Egyrészt kiderült, hogy az egyetemi városok mellett egy kisebb megyeszékhelyen is lehet valódi tudományos pezsgés, jó csapat és érdemi, nemzetközi szinten is jegyzett teljesítmény. Másrészt ekkor hallottam két fontos előadást a külterületekről és a tanyákról. Az egyiket Becsei József tartotta, aki itt ismertetett meg Mendöl Tibor tanyafogalmával és modelljével. Ő – mint a megyei tanács vezető tisztségviselője – fontos szerepet játszott a békéscsabai csoport

alapításában is. (Hatására aztán nemcsak Mendölt, hanem Erdei Ferencet, Bálint Sándort és számos, az alföldi városfejlődéssel foglalkozó szerzőt kezdtem el olvasni.) A másik Csatári Bálint előadása volt a Duna–Tisza közti Homokhátság sajátos agrárfejlődéséről és benne a tanyák szerepéről. Míg Becsei József szikár, tényszerű előadását a téma „adta el”, Bálint mondanivalóját a szuggesztivitás és a táj iránt érzett mélységes szeretet hatotta át.

A konferencia szekciói közti egyik szünetben talákoztam Duró Annamáriával, aki akkortájt készítette a hajdani szegedi határban felmérését a tanyasi lakosokkal, amelyből pár évvel később megszületett a kandidátusi értekezése. Kezdő földrajzsként kifejezetten jólesett, hogy tudtam neki újat mondani tanyatémában. Ennek oka az volt, hogy önkéntesen részt vettünk a JATE földrajzi könyvtára állományának rendezésében, s akkor akadt a kezembe Pálffy-Budinszky Endre 1943-as felmérése a szegedi tanyavilágról. Munkakapcsolatunk átmenetileg megszakadt, amikor 1994-től Győrben kezdtem dolgozni.

1998-ban, négy és fél év dunántúli kitérő után a békéscsabai osztályon indult újra a kutatói pályám. Én elsősorban a gazdaságot kutató, ahhoz értő emberként segítettem a korai területfejlesztési dokumentumok és külső megbízások munkák elkészítését. Ugyanakkor volt rálátásom a korábbi helyi kutatásokra is (KBC-kötetek, orosházi, mezőberényi vizsgálatok stb. [Tóth 1978–1981, 1980, 1985]). Ezekből már világhossá vált, hogy a külterületnek, a tanyavilágnak a megye jelentős részén milyen fontos szerepe volt/van a fejlődési pályán, a lehetőségek alakulásában. Különösen inspiráló volt Timár Judit és Baukó Tamás (1999) közös tanulmánya a „fringe” (urbán-rurál peremzóna) átalakulásáról Békéscsaba példáján, elsősorban a sokrétű módszertan kombinált alkalmazásának köszönhetően. A hajdani agrártanyák funkcióváltása és a városias térhasználat fokozatos terjeszkedése a peremzónában rávilágított, hogy itt nem egy statikus állapotról beszélünk, hanem egy dinamikusan formálódó térről, melynek fejlődési pályája sem nem egyértelműen meghatározott, sem nem egy irányba tartó, hanem számos – sokszor szubjektív döntések által vezérelt – tényező változásának eredőjeként alakul, formálódik.

A Békéscsabán készült térségfejlesztési, településfejlesztési dokumentumok egész sora jelezte, hogy a megye különböző részeiben egészen más fontossággal bír a külterület, azon belül a tanya, mint akár pár kilométerrel arrébb. Ekkor vetődött fel bennem – bár sosem végeztem történelem szakot, csak érdekelt a múlt –, hogy az egész külterületkérdéskört érdemes volna tágabb történeti, településtörténeti perspektívában vizsgálni. Ezzel kapcsolódni lehetne ahhoz a kutatói vonulathoz, amely a néprajz, a történettudomány, a településtudomány, a szociológia és nem utolsósorban a földrajz oldaláról próbálta megragadni a tanyaátalakulási folyamat kulcstényezőit, fordulópontjait. Itt kell megemlékezni Beluszky Pál (2001) A Nagyalföld történeti földrajza című művéről, mely minden további, a témához kapcsolódó kutatáshoz alapul szolgált. Beluszky könyvében nem is az elképesztő mély tudás és a különböző tudományterületek által közreadott ismeretek tūpontos szintézise volt az, ami megfogott, hanem a történeti fejlődési ív továbbgondolása, a mezővárosi problematika felvillantása a könyv utolsó fejezeteiben. Ez jól rimelt Tóth Józsefnek (1988), a békéscsabai csoport alapítójának a munkásságára, aki a szocialista évtizedek alatt is nyomozta e pálya még fellelhető elemeit.

Az apropó ...

2013–2014-ben a NAKVI (ma már ez is csak történelem az intézményi átszervezések viharában) írt ki egy kutatási témát a Tanyafejlesztési Program részeként. E kutatás kapcsán a megye csaknem teljes külterületi lakóépület-állományát sikerült felmérni, amire a csoportunk korábbi tanyakutatásai kapcsán soha nem volt lehetőség, sőt meg lehetett becsülni a kimaradó települések, illetve határrészek épületeinek nagyságrendjét is².

Ennek részeként kérdőíves adatbázis készült, melyben rögzítettük az épület állapotát, használatának célját, az ott lakók korát, nemét, családi kapcsolatait, az elérhető vagy hiányzó infrastrukturális elemeket vagy éppen az agrártermelés jelenlétét, vagy hiányát. A kérdőívek feldolgozása tudományos szempontból is hasznos és érdekes volt, s leszámolt pár mítosszal a külterületek kapcsán. Olyan fontos következtetésre juthattunk, amit – bár többen kutattak korábban a békéscsabai csoportban vagy ahhoz kapcsolódva – végre egy egész megyére kiterjedt adatbázisra építve lehetett kimondani: a tanya mendöli értelemben vett definíciója ma már nem alkalmazható; a lakó- és munkahely egysége legfeljebb nyomokban maradt meg vagy éledt újjá a rendszerváltást követően (Mendöl 1963). A tanya – legalábbis Békés megyében és az abszolút számokat tekintve – sokkal erősebben városi jelenség, mint falusi, viszont a városok körül dominálnak az ún. jelzős tanyák (rekreációs, hobbi, horgász, lovas stb.). Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó tanyák száma kifejezetten szerény!

E kutatás mellékszálaként kezdtem el olvasni az egyes települések és a megye történeti földrajzi, valamint helytörténeti irodalmát, hogy magyarázatot kapjak az eltérő fejlődési pályák mögöttes mozgatóiról (csak néhány nagyobb hatásút említve: Karácsonyi 1896; Scherer 1938; Ember 1977; Mendöl 1981; Erdei 1986; Dedinszky 1993). Az itt következő gondolatmenet az általam fontosnak tartott kérdések rövid számbavételén túl talán azt is megmutatja, hogyan nyithatja meg a látásmódot, s hozhat új eredményeket is, ha például egy olyan szakmai háttérű kutató, mint én (gazdaságföldrajz) egy másik diszciplína iránti egyéni érdeklődéssel (történettudomány) inspirációt kap egy kutatócsoport adott témában felhalmozott tudásanyagából (is), és újabb/más vizsgálatok segítségével azt újra- és továbbgondolja.

A kutatási kérdések, melyekre választ kerestem, a következők voltak:

- Mennyiben volt változatlan vagy épp dinamikus a határ használata hosszabb távon?
- Milyen változások zajlottak a települések külterületein az eltérő történeti feltételek között?

² Ebben volt kulcsszerepe Dudás Gábor kollégámnak, aki a felmérők által leadott nyers adatokat georeferált térképi adatbázissá alakította, míg a felmérés által le nem fedett területek épületállományát a Google Maps alkalmazásával, majd közös terepbejárásokon történt finomításával elemezhető adattömegegé javította. (KRTK RKI 2014).

A megye újratelepülése a török kor után

A megye újratelepülése spontán módon már a török kor háborúit lezáró karlócai béke (1699) előtt megindult: a volt lakosok még élő leszármazottai jöttek vissza és kezdték újra az életet. De legalább ehhez fogható jelentőséggel bírtak a szervezett betelepítések, melyek kiemelkedő szereplője Harruckern János György udvari hadiszállító, később báróvá avaszták Békés megyei nagybirtokos volt.

Harruckern a birtokai betelepítésére számos területről toborzott telepeseket, s mivel ő maga lutheránus volt, elsőként evangélikus tótokat a Nyugat-Felvidékről, majd a vallásuk miatt üldözött svábokat Dél-Németországból. A betelepítések során kiderült, hogy a népek és/vagy vallások keveredése konfliktusokat generál, ezért igyekezett homogén lakossággal létrehozni az új településeket: Szarvasról Békésszentandrásra telepítette ki a kálvinista magyarokat, Gyulán pedig a Fehér-Körös ágai választották el egymástól Magyar-Gyulát és Német-Gyulát.

Az 1730–40-es évekig nem léteztek rögzített településhatárok, inkább a szabad foglalás elve alapján történt egy-egy alkalmas hely „megülése”, de ez alig vezetett konfliktusokhoz, mivel nagy területen kifejezetten kis számú népesség élt³. A határhasználat domináns formája a külterjes állattenyésztés volt, hiszen gazdaságossági szempontból ez volt a racionális megoldás a török időkben elvadult táj hasznosítására. Az 1730-as évek végén megkezdődött a településhálózat konszolidációja, ezzel párhuzamosan a csanádi határőrvidék felszámolása után e területek lassú benépesülése is. Utóbbi megyévé is csak későn sikerült megszervezni tisztikar és birtokosság hiányában.

Bár a betelepülés és betelepítés folyamatos volt, a népesség mozgását turbulens folyamatnak kell látni, hiszen általános volt az elvándorlás is. A települések lakói könnyen rávehetők voltak más falvak benépesítésére, ha az adómentességgel és egyéb kedvezményekkel kecsegtetett.

A jogilag egységes jobbágyságtól a forradalomig

A népességszám növekedésével a korábbi homogén lakosság több helyen sokszínűbbé vált (Mezőberény – svábok, tótok, magyarok; Békéscsaba – katolikus szlovákok telepítése, magyarok beszivárgása; Gyoma – katolikus svábok telepítése; a romák Békés Hatház külterületén, zsidók megjelenése stb.).

A korszak legteljesebb összeírása az 1780-as évek II. József-i népszámlálása s az ezzel párhuzamosan elvégzett első katonai térképezés volt. Míg előbbiből tudjuk, hogy Békés megye területén 20 lakott település létezett, közte négy mezővárossal (Magyar-Gyula, Német-Gyula, Békés és Szarvas), nagyjából 80 ezer lakossal, addig a ma a megyéhez tartozó Csanád megyei területen csak Battonya és Tornya volt jelentős község 2800, illetve 1600 lakossal. A többi 11 lakott helyet a praedium megnevezéssel illették, vagyis pusztának nevezték, egyenként 1–7 házzal és családdal, illetve 12–82 lakossal. A katonai térképekből pedig nagy vonalakban ismerjük a települések belső szerkezetét, s a külterületen már láthatók az első, a zárt településmagtól távol elhelyezkedő szállások, tanyák is. Ez az első olyan térképi anyag, ahol a térség településeiről közel egy időben készültek vázlatrajzok, így forrásértéke kiemelkedő.

³ Az akkori Békés vármegye területén 9 lakott települést írtak össze, többségüket a Kis-Sárrét és a Nagy-Sárrét területeiről.

A növekvő népességszám több helyben megtermelt élelmiszert, emiatt nagyobb területű szántóföldeket igényelt, így a korai irtásos földművelés (a Márai Terézia korabeli összeírások alapján tudunk ennek létezéséről) mellett teret nyert a kétnyomásos gazdálkodás, de ekkorra tehető az első szállások megjelenése is a települések határában. Ezek még a nagyállattartáshoz kapcsolódtak, s egy részük csak tavasztól őszig volt lakott, ám előfutárai lettek a későbbi tanyavilágnak.

A következő fordulat a napóleoni háborúk időszaka. A tartós gabonakonjunktúra miatt a szántóföldi művelés aránya gyorsan nőtt, míg a legeltető állattartás kezdett a peremterületekre, a rosszabb minőségű legelőkre szorulni. Számos példát látunk arra, hogy a legeltetés más település, sőt más megye településeinek a határába helyeződött át. (Békés megye esetében a csanádi puszták kínáltak ilyen lehetőséget, ahol a kincstár fékezte a megye betelepülését és új települések alapítását egészen hosszú ideig.) A gabonakonjunktúra egyúttal a korai majorsági gazdálkodás megjelenését is jelentette, s vele a mezőgazdasági bérmunka és a robot együttes alkalmazását a művelés alá vont földek hasznosítására. Egyelőre csak kisebb számban, de vélhetően ekkorra tehető az elsőgenerációs – a mendőli értelemben vett, vagyis egész évben lakás céljára használt, egyre inkább szántóföldi művelésre igénybe vett gazdaság központjaként funkcionáló – tanyák megjelenése. Fontos látni, hogy tanyásodás csak ott indult el, ahol a termőhelyi adottságok ezt támogatták, vagyis elsődlegesen a löszháton. A vízjárta vagy rossz termőképességű határrészekeken ekkor (még) nem történt kiáramlás.

A konjunktúra lecsengése a hagyományos nagybirtokrendszer csúcspontját is jelentette, de ezzel párhuzamosan már elindultak az első megváltkozások, elkezdődtek a legelőelkülönítési perek. Ennek eredménye lett pl. Békéscsaba önállóvá válása az 1830-as években. A megváltkozás következményeként megjelent a közbirtokosság, valamint ehhez kapcsolódóan a föld- és legelőbérletek rendszere. Ez elvileg minden városlakó számára lehetőséget adott a földszerzésre, ám a gyakorlatban a tehetősebb rétegek kiváltsága lett, és hozzájárult a városon belüli tulajdoni egyenlőtlenségek erősödéséhez.

A folyószabályozásoktól a földosztásig

A részben a természetes szaporodás, részben a további ütemes bevándorlás révén növekvő számú népesség számára (az 1869-es népszámlálás adatai nagyjából 280 000 főt mutattak ki Békés megyére) a korábbi határhatalmi rendszer már nem bizonyult optimálisnak. Egyrészt megindult a külterjes, legeltető állattartás leépülése és az istállózó állattartás felfutása, ami fajtaváltásra kényszerítette a gazdálkodókat. A szürkemarhát ekkor váltotta fel a magyar tarka, ami a kombinált hús-tej hasznosítás lehetőségét kínálta. A juhtartásban az ősi fajtákat kiszorította a merinói a jóval magasabb gyapjúhozam miatt, a hátslovak nemesítése professzionálizálódott a királyi ménesbirtokok létrehozásával. A szántóföldi művelésben ekkor vált általánossá a háromnyomásos gazdálkodás, ami az ugaroltatott területek csökkenését eredményezte, tovább szűkítve a legeltető állattartás terét.

Bár a művelhető földterület nagysága a technológiaváltás eredményeként emelkedett, ez nem volt elegendő az agrárnépesség szükségleteinek kielégítésére. Ezért – leszámítva a vízimolnárok lobbicsoportját – általános támogatottságuk volt a folyószabályozásoknak, melyeket a Körös vízrendszerén 1843-tól 1887-ig végeztek el. A munkálatok rövid távon feltétlenül pozitív hatással jártak: megnőtt a

művelhető szántóterület, ami a 19. század végéig tartó gabonakonjunktúra hatására prosperitást hozott a térség számára. Igaz, a ligetes erdők jelentős hányada áldozatul esett az eke alá fogott földek terjeszkedésének. Márton János agrárközgazdász kollégánk mondta mindig, hogy Békés megyében a legteljesebb módon valósult meg az „agrársivatag”, ahol néhány szántóföldi növényfajta a megye nagy részét leuralta. E folyamat kiteljesedését éppen a folyószabályozások tették lehetővé. A kevésféle termény kampányszerű munkálatokkal volt betakarítható, ezért a térségbe folyamatosan érkeztek a nyári szezonban a részesarató-bandák (ennek nem a pejoratív jelentéstartalmával), amelyek felesben, harmadban elvégezték a munkát, elsősorban a nagybirtokok számára.

A másik pozitív hatás az volt, hogy a munkálatok folyamatosan foglalkoztattak sok ezer föld nélküli munkást, a kubikosokat; a kubikolás pár év alatt önálló szakmává vált, és komoly szerepet játszott a családok megélhetésének biztosításában⁴. Részben ennek köszönhető, hogy a városokban szerény volt a földtelen zsellérek aránya (de nem a száma), s ezek között is kisebbségben voltak a háztalan zsellérek.

Nagyjából a gabonakonjunktúra kifulladásának idejére tehető a vetésforgó általánossá válása a szántóföldi növénytermesztésben, amit kiegészített több munkaigényes kultúra részarányának az emelkedése (cukorrépa – a sarkadi és mezőhegyesi cukorgyárakban –, kukorica, dohány).

A megyében ekkor már folyamatos volt a nagybirtok eróziója. Még azok a birtokosok is csödközölbe kerültek, akiknél magas szintű gazdálkodás folyt, mert a hitbizomány miatt a birtokok finanszírozására csak korlátozott lehetőségek adódtak, s egy-egy rosszabb év elég volt a tartozások felszaporodásához. A csödbe jutott birtokokat általában felparcellázták. Ezek a birtokparcellázások új kiáramlásokat eredményeztek, s hozzájárultak a külterületi lakosság gyarapodásához. A másik kimenetet az új községek megszervezése jelentette a korábbi nagybirtokok területéből (pl. Csorvás, Gerendás a békéscsabai határból).

Ebben a történelmi periódusban indult meg a külterületi lakott helyek megjelenése a megye északi, északkeleti peremén, de olyan sűrűséget megközelítőleg sem érnek el az itteni tanyák, mint amivel a feketeföldi övezetben lehetett találkozni.

A tanyasi életmód klasszikus modellje és az új tanyasi életstílus megjelenése

Az Erdei Ferenc (1939) által is leírt külterületi életmód hosszú idő alatt alakult ki és szilárdult meg, s fő vonását a generációváltó tanyasi gazdaságok megléte jelentette. Ennek lényege, hogy a tanyát tulajdonló család nem szakadt el a közeli várostól, ott saját tulajdonú házzal rendelkezett, s azt folyamatosan lakta is⁵. Nem a család egésze élt azonban a városban, csak az idősek, akik vezették a benti háztartást, és gondot viseltek a kisgyermekekre, főként az ősztől tavaszig tartó iskolai időszakban. Az aktív korosztály a tanyasi gazdaságot működtette, s csak hétvégén (mise vagy istentisztelet okán) vagy jeles ünnepekre szekerezett be a városba tiszteletét tenni.

⁴ Itt vannak családi gyökerek, mert apai nagyapám csongrádi kubikos volt, és egy kubikos bandagazda lányát vette feleségül.

⁵ Ezért alakult ki vita Mendöl és Erdei között a tanyák megítéléséről, hiszen Mendöl azt egy önálló településformának, Erdei pedig a „magyar város” integráns részének tekintette.

Ez a modell a 19. század végére már lazulóban volt, egyre több olyan tanyasi gazdaság lett, amely nem rendelkezett a település zárt magjában háztulajdonnal. Az ún. új osztásokban, ahol kis parcellákat és tanyahelyeket osztottak ki zömmel háztalan zsellér- vagy volt cselédcsaládoknak, a generációváltó modell ki sem alakult, hanem a többgenerációs, együtt élő nagycsalád vált általánossá. Ezek a parcellák a javuló technológia mellett sem voltak elegendőek a családok élelmezésére, ezért szükséges volt a munkavállalás (részesaratás, napszám, kapálás) más birtokokon, de a mezőgazdasági földényen kívül a gyáripárban is – zömmel segédmunkás beosztásokban.

Bár ezt Becsei József (1983, 1985), a békési tanyák nemrég elhunyt kutatója explicit módon nem írta le, saját kutatásainkból kimondható, hogy a két tanyatípus elkülöníthető a sortanyák elrendeződésében is: a generációváltó tanyák a dűlőutak mentén sorakoztak (tanyautca), míg az új osztások tanyái a parcellák közepe táján épültek (sortanya). Előbbinél a logika a közlekedési lehetőség elérhetőségét tekintette elsődlegesnek, és az intenzív város-külterület kapcsolatban alapult az építkezés rendje⁶, utóbbi esetében a kisbirtokon belüli mozgás optimalizálása volt a cél.

A földosztástól a kárpótlásig

Az utolsó tanyásodási hullámot az 1945-ös földosztás generálta – Békés megyében is. Ennek eredményeként létrejöttek új tanyák, de a szétesztett földterület mennyisége szerény volt, hiszen a nagybirtokok eddigre eltűntek. Így kis méretű, a család létfenntartását legfeljebb kiemelkedő években biztosítani képes birtokok alakultak, zömmel a községi földeken, kisebb arányban a kulákként megbélyegzett birtokosoktól elvett vagy az egyházaktól kisajátított parcellákon.

Ezzel szinte párhuzamosan, nagy lendülettel indult meg a tanyaközségek szervezése. A korábban már említettek miatt lényegében ellenállás nélkül zajlott a folyamat, bár több községmag esetében zárt, falusias település létrejöttét csak évtizedekkel az alapítás jogi aktusának lezárását követően lehetett észlelni (Kardos és Örménykút a szarvasi határban; Telekgerendás és Kétsoprony a csabai határban).

Ezzel együtt a külterületi építési tilalom, a legfeljebb a belterületekre korlátozódó fejlesztéspolitika és az 1958-tól erővel végigvitt mezőgazdasági kollektivizálás lényegében lezárta a külterületek fejlődésének kacskaringós, de mégis többé-kevésbé szerves útjait. Élesen elvált egymástól a földtulajdon (és a földhasználat), valamint a lakófunkció. A határhasználat rendjét egyre inkább a nagytáblás művelés, az iparszerű termelési rendszerek terjedése határozta meg. Ugyanakkor – és ez már a szocialista Magyarország sajátos útja – fennmaradt, sőt átmenetileg prosperálni is képes volt a háztáji parcellák rendszere, a kisárutermelés a munkaintenzív tevékenységekben. Ezt az ekkor létrejött ágazati vertikumok is erősen támogatták.

Fontos átalakulás volt érzékelhető a külterületi népesség szerkezetében is: a korábban kifejezetten fiatalos korstruktúra pár évtized alatt idősebbé vált a belterületekhez képest, miközben a külterületi népességszám és lakásállomány radikálisan

⁶ Egyes források (Becsei 1985; Jankovich, Erdmann 1991; Beluszky 2001) a szlovákság magával hozott településrendjére – útifalu, szalagtelkes falu – vezeti vissza a tanyautcák létrejöttét. Viszont ugyanez a „tírpák” népesség Nyíregyháza környékén – alkalmazkodva a más táji feltételekhez – eldobja ezt a települési rendet, és bokortanyákat hoz létre a víznyerő helyekre alapozva. Békés város példája – színmagyar lakosság, de külterületi tanyautcás letelepülés – is e kapcsolat nemzetiséghez kötését gyengíti (Becsei 1983).

csökkent. A folyamat ugyanakkor nem egyveretű! Az 1970-es évektől erősödött az egyes határrészek közötti fejlődésben mutatkozó különbség. Ennek háttérében a tsz-központok, á.g.-majorok alapvető infrastrukturális rendszereinek kiépítése állt (szilárd burkolatú út, ivóvíz, áramellátás), ami lehetőséget adott a térben közeli vagy az úthálózatra felfűződő tanyák részleges modernizálására is.

Amit a rendszerváltás hozott... és amit nem

A kárpótlási folyamat ígérete az 1990-ben megválasztott kormány részéről megindította a helyi és a kutatói töprengést a tanyák lehetséges szerepéről, illetve tágabban a külterület-problematikáról. Rövid pontokba szedve a következőket lehet kiemelni:

- Tanyasi reneszánsz eljövételét jóslták; ehelyett szelektív megújulás, valamint a határrészek jelentős részében folyamatos tanyafelszámolás volt megfigyelhető a mi kutatásunkban. A folyamatnak pedig még koránt sincs vége!
- A kárpótlási folyamat révén létrejött egy nagyon széles tulajdonosi réteg – amely 1993 óta ötödére zsugorodott (KSH, Gazdaság szerkezeti összeírások 1993–2023)! Ezzel párhuzamosan folyamatos volt a tényleges földhasználók körének erőteljes koncentrációja is. A tulajdon sok esetben elvált a földterület helyétől (ez volt az egyik tanulsága az RKI ATO által koordinált 2012–2013-as nagy vidékkutatásnak), így lazult a kapcsolat a föld és tulajdonosa között. A földbérleti rendszer viszont visszahozta a nagytáblára épülő, kevésbé specializált művelési rendszert.
- Az élelmiszeripar privatizációja a termelési vertikumok széthullását eredményezte, az integrátorok hiánya még 30 év után is jelentős probléma. Ezt a szerepet nem az iparági termelők, sokkal inkább a nagykereskedők, illetve a kiskereskedelmi láncok töltik be. Az EU-KAP erre a folyamatra erősített rá, míg a vertikumok hiánya az alacsony feldolgozottsági szinten értékesített termékek felé tolt el az agrártermelést (ez a fent említett kutatásból levonható másik fontos következmény).
- A technológiai fejlődés és a közepes méretű családi gazdaságok gépesítettsége már nem igényli a lakó- és munkahely térbeli egységét, így a tanya ilyen funkciója csak szelektíven éledt újjá. Elsősorban az intenzív kultúrák (üvegházi, melegházi termelés vagy állattartó telepek) esetében van erre példa, mint erre a tanyakutatásunk rávilágított.
- A tanyák funkcióváltása előrehaladt, a mezőgazdaság és a külterületi lét közötti kapcsolat elhalványult. A mezőgazdaságból származó bevételek a családok jövedelmei között csak egy kisebbség számára jelentősek, tanyakutatásunk szerint a lakott tanyák alig 7%-át lehet meghatározóan agrár karakterűnek tekinteni, ahol a család bevételeinek döntő hányada a megtermelt áruk eladásából származott.
- A külterület társadalma sokszínűvé vált és polarizálódott, megjelentek a szegregálódásra utaló adatok (Vasárus, Lennert 2022; Vasárus, Szalai 2023). Az általunk felmért tanyákban megjelent – kis számban – egy sajátos család típus, a nagyszülők unokákkal, miközben a keresőkorúak távol, esetleg külföldön jutottak jövedelemhez (Nagy, Dudás, Bodnár 2016).

Az általam érzékelt folyamatok azt mutatják, hogy a külterület soha nem volt mozdulatlan ezen a tájon. A 2-3 generációval korábbi tudás, termelési technika, gazdálkodási ismeretek folyamatosan cserélődtek, s ezzel állandóan alakultformálódott a külterület és annak használata is. A történelmi keretfeltételek – főleg a szabályozási keretrendszer változása – érdemben alakították a külterület folyamatait. A változó feltételrendszerhez történő alkalmazkodás viszont felerősítette a létező területi különbségeket, sajátos fejlődési pályákat nyitott vagy éppen zárt le Békés megye eltérő adottságú településein.

Úgy tűnik, ez a kutatási téma most már velem marad. Ezért köszönet a csabai kutatócsapatnak!

Irodalom

- Becsei J. (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának morfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Becsei J. (1985): A szarvasi tanyavilág településföldrajzi jellemzése. *Alföldi Tanulmányok IX.*, 187–218.
- KRTK RKI (2014): *Békés Megye Tanyafelmérése*. – Zárótanulmány, Békéscsaba, 2014. augusztus, Kézirat. (szerzők: Nagy G., Dudás G.)
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Studia Regionum. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Dedinszky Gy. (1993): *Írások Békéscsaba történetéből, néprajzából*. Közlemények Békés megye és környéke történetéből 5. (sorozatszerk: Erdmann Gy.) Békés Megyei Levéltár és Békéscsaba Város támogatásával, Gyula
- Ember Gy. (1977): *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai. (1715–1730) Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból*. 8. (Sorozatszerk.: Edmann Gy., Szabó F.) Békés Megyei Levéltár, Gyula
- Erdei A. (1986): *Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 13. (Sorozatszerk.: Edmann Gy., Szabó F.) Békés Megyei Levéltár, Gyula
- Erdei F. (1939): *Magyar város*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- Gazdaság szerkezeti összeírások (GSZÖ, ÁMÖ), 1993, 1996, 2001, 2003, 2005, 2007, 2010, 2013, 2016, 2020, 2023. KSH, Budapest
- Jankovich B. D., Erdmann Gy. (szerk.) (1991): *Békéscsaba története*. I. kötet: A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba MJV., Békéscsaba
- Karácsonyi J. (1896): *Békésvármegye története*. II. kötet. Különös rész. Kiadja Békés Vármegye közössége, Gyula
- Mendöl T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mendöl T. (1981): *Szarvas földrajza*. Bibliotheca Bekesiensis 23. (Sorozatszerk.: Szabó F.), Békés Megyei Levéltár, Gyula
- MTA KRTK RKI (2013): *Vidékkutatás 2012–2013 – Kutatási Zárójelentés. A „vidékiségből” adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői, konfliktusai, okai és a feloldás, kezelés lehetőségei*. (Programkoordinátor: Perger É., Témavezető: Velkey G.), Békéscsaba, 2013. október, Kézirat

- Nagy G., Dudás G., Bodnár G. (2016): „Mégfogya bár ...” – Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében. *Tér és Társadalom*, 1., 93–111. <https://doi.org/10.17649/TET.30.1.2721>
- Pálffy-Budinszky E. (1943): *A városrendezés feladatai Szegeden*. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt., Szeged
- Scherer F. (1938): *Gyula Város története*. I. A földesúri város. II. A rendezett tanácsú város. Gyula M. Város kiadása, Gyula
- Timár J., Baukó T. (1999): A „város-vidék peremzóna” néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában. *Alföldi Tanulmányok 1998–1999 – Nagyvárosok*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 94–111.
- Tóth J. (szerk.) (1978–1981): *A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980) részletes eredményei* I–V. kötetek, MTA FKI, Békéscsaba
- Tóth J. (szerk.) (1980): *Mezőberény, a helyét kereső kisváros*. MTA FKI, Békéscsaba
- Tóth J. (szerk.) (1985): *Az orosházi tanyavilág átalakulása*. Tanulmánykötet, Orosháza Városi Tanács, Orosháza
- Tóth J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vasárus, G. L., Lennert J. (2022): Suburbanization within City Limits in Hungary — A Challenge for Environmental and Social Sustainability. *Sustainability* 14., 8855. <https://doi.org/10.3390/su14148855>
- Vasárus G. L., Szalai Á. (2023): Formálódó peremterületek: a szegénység és a jóléti szuburbanizáció egymás mellett élése hazai városok példáján. *Tér és Társadalom*, 1., 23–48. <https://doi.org/10.17649/TET.37.1.3476>.

FENNTARTHATÓSÁG GLOKÁLIS MEGKÖZELÍTÉSBN

Táj kutatás és közösségi kezdeményezések

DURAY Balázs

tudományos munkatárs | duray.balazs@szte.hu

Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Kar Növénytudományi és Környezetvédelmi Intézet | 6800 Hódmezővásárhely, Andrásy út 15.

Bevezetés

A Regionális Kutatások Központjában eltöltött tízéves kutatási tevékenységem a táj földrajz multidiszciplína mentén, a fenntarthatóság elvét követve folyt. Az alap kutatásaim a tájhasználat-változás elemzésére fókuszáltak, és ennek a témának szenteltem tudományos publikációs tevékenységemet is. Ebben az időszakban nemcsak az elméleti megközelítéseken dolgoztam, figyelmem egyre inkább a lokális társadalmi akciók fontosságára irányult. Ennek az esszének a középpontjában az éghajlatváltozás globális kihívásaira reagáló helyi fenntartható cselekvések jelentőségének felismeréséhez vezető út áll a kutató perspektívájából. A táj és a helyi közösségek közötti kapcsolat azonosítása ugyanis lényeges annak érdekében, hogy megértsük a globális kihívások helyi szintű hatásait, és megtaláljuk a megfelelő válaszokat.

Miközben a Föld lakosságának robbanásszerű növekedése és a túlzott fogyasztás fenyegetően közelít ahhoz a ponthoz, amikor a bolygó erőforrásai már nem lesznek elegendőek, az éghajlatváltozás masszívan fenyegeti ételünk, lakóhelyeinket és az alapvető szükségleteinket. Céлом bemutatni, hogyan váltam akadémiai kutatóból a helyi fenntarthatósági cselekvések egyik lelkes támogatójává. Azt vizsgálom, hogyan reagálnak a helyi közösségek a globális problémákra, milyen módon válnak aktív részeseivé a fenntarthatóság előmozdításának, hogyan járulnak hozzá a helyi fenntarthatósági cselekvések a globális klímaváltozás elleni harchoz, és miért fontos, hogy mindenki részt vegyen ebben a küzdelemben. A „csabai” kutatóműhelyben nem egyedülálló „lokalizálódó” térbeli fókusz (lásd: Nagy 2023) segítségével, a kutatómunka és a civil aktivizmus kettős szemléletének bemutatásán keresztül kívánom felhívni a figyelmet arra, hogy a globális problémákra a lokalitás, azaz a helyi közösségek aktív cselekvése lehet a megoldás kulcsa.

Tíz év a kutatóintézetben

Az akadémiai kutatóintézetben töltött tíz év során fő területem a táj kutatás volt, amelynek fókuszában a tájhasználat-változás elemzése állt. Az ezen a területen publikált cikkeken igyekeztem a táj kutatás eredményein keresztül a fenntarthatósági szemlélet jelentőségét is megérteni.

Kutatásaim akaratlanul is a táji hierarchia logikáját követték. Első mérföldkőnek az egyetemi doktori disszertációt megalapozó és a dolgozatból született cikkek, majd a későbbi publikációk tekinthetőek, amelyekben kistájszinten elemeztem részletesen a tájhasználat változásait és azok hatásait a táj szerkezetére és funkciójára (pl. Duray, Hegedűs 2005a, 2005b). A tájhasználat-változás, valamint a fenntartható természetvédelmi-agrárgazdálkodási tevékenységek közti kapcsolatok jobb megértése végett arra kerestem a választ, hogyan jelenik meg a tájhasználat-változás folyamata a társadalom-környezet-gazdaság komplex rendszerben. Kistáji szinten két kérdésre koncentráltam: milyen optimális tájhasznosítási módszerek alakíthatók ki lokális szinten, egy adott tájhasznosítási mód mennyire felel meg a tájháztartási adottságoknak, illetve gazdaságilag életképes tevékenységnek számít-e a természetvédelmi területeken ez a hasznosítás?

A középtáji, regionális léptékű tájvizsgálatok (Duray 2008) mellett a határ menti régiók környezeti problémáit és az EU-csatlakozást követő környezeti együttműködési lehetőségeit, majd a Kárpát-medence természetvédelmi kihívásait és intézményrendszerét tanulmányoztuk (Nagy, Duray 2005), elősegítve a vizsgált régiók környezetpolitikájának megértését. A tanulmányok horizontális elvek mentén készültek, ennek érdekében az ökológiai fenntarthatóság, a szubszidiaritás és a partnerség szemléletét kívántuk maximális mértékben érvényesíteni. A stratégiai irányokat is integrált szemléletben fogalmaztuk meg, és elsősorban a helyi kezdeményezések ösztönzését kívántuk elérni.

A békéscsabai osztályon végzett kutatások alkalmazott formájának ékes példái a település- és területfejlesztéssel kapcsolatos tervezői megbízások voltak. Ezek a feladatok lehetővé tették az alapkutatások eredményeinek gyakorlatba történő átültetését; a kollégák kutatási eredményei és elemzései alapozták meg a tervezési programokat. A nem egyszer hosszú hónapok kutatásait jelentő közös kutatócsoporti munkákban Békéscsaba, Békés, Gyula, Mezőberény települések, a Körösök völgye, a Tisza mente, a Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió, a Dél-Alföld régió, valamint Csongrád és Békés vármegyék tervezési programjai környezet-, természet- és klímavédelmi vonatkozásainak elemzése volt a fő feladatom.

Sokat segített a látókör kiszélesedésében, hogy egy társadalomkutató intézet természetföldrajzos munkatársaként tudtam interdiszciplináris perspektívát és tudást szerezni, ami lehetővé tette az ember és környezet közötti kapcsolatok mélyebb és átfogóbb megértését.

Fokozatosan vált világossá, hogy a helyi fenntarthatósági cselekvések hatékonyan reflektálhatnak a globális problémákra. Az egyre növekvő globális kihívások – mint az éghajlatváltozás – elidegenítő hatása miatt sokszor azt érezhetjük, hogy az egyéni tevékenységeink csekély mértékűek és elhanyagolhatók a nagy problémák közepette. A lokális folyamatok jelentőségét hangsúlyozta a tájidentitás területfejlesztésben játszott szerepének vizsgálata (Duray 2007), ami a táj identitásával és a tájhasználat változásával kapcsolatos elméleti alapokba nyújtott betekintést egy határ menti mintaterület tájidentitását befolyásoló területhasználat folyamatainak megértése céljából. A kutatás során megállapítottuk, hogy az EU-s irányelvek és politikák hatására bekövetkező tájváltozások jelentősen módosíthatják a tájidentitást, és hogy az identitás azon változásokra reagál, amelyek érdemi hatást gyakorolnak rá. A területi tervezés során elengedhetetlen a flexibilitás, ami lehetővé teszi, hogy az identitás megmaradjon és fejlődjön a dinamikus és folyamatosan változó

környezetünkben. A tanulmány lokális fenntarthatósági cselekvések szükségességére utaló első tudományos igényű megállapítása az volt, hogy az identitás és kulturális örökség megőrzése nemcsak a jelen, hanem a jövő generációi számára is szükséges; a közösségek aktív részvétele és elkötelezettsége kulcsfontosságú a fenntarthatóság és a hagyományok átörökítése szempontjából. Mindezek alapján a lokális tájidentitás erősítése nagyban függ az EU stimuláló – kezdeményező és támogató –, fenntartó szerepétől, a lokális szintű kulturális identitástól, új irányú kapcsolatok kialakításától, a közös problémamegoldás és a társadalmi csoportok közötti kapcsolatteremtés képességétől. A tudományos tevékenységem során felgyülemlett tapasztalatok arra ösztönöztek, hogy aktívan részt vegyek környezetvédelmi szervezetekben és a helyi közösség fenntarthatósági kezdeményezéseiben.

Az éghajlatváltozás globális kihívásai

2003–2013 között a nemzetközi környezet- és klímapolitikai folyamatok felgyorsultak. Az OECD kidolgozta a környezeti állapot mutatóit (OECD 2005), az Európai Unió elindította a világ első és legnagyobb kibocsátáskereskedelmi rendszerét, hatályba lépett a Kiotói Jegyzőkönyv. 2007-ben megjelent az IPCC negyedik jelentése (IPCC 2007), amely a klímaváltozás helyzetének legnagyobb és legátfogóbb összefoglalása, amit valaha elvégeztek. Innentől már nemcsak a tudósoknak, de a döntéshozóknak és a közvéleménynek is világossá vált, hogy a felmelegedés elsődleges okai mi, az emberek vagyunk. 2010-ben létrehozták a globális Zöld Klímavédelmi Alapot (ENSZ 2011), 2011-ben az OECD kidolgozta a többdimenziós, a jólét összehasonlítására alkalmas úgynevezett Jobb élet mutatórendszer (Better policies for better lives). 2012-ben megjelent az OECD A téltlenség következményei című kiadványa (OECD 2012), amely kétségtelenül azt üzeni: ha a világ nem fogad el ambiciózusabb zöldpolitikákat, a klímaváltozás, a biodiverzitás csökkenése, az egészséges ivóvízhez történő hozzáférés szűkülése és a növekvő szennyezés egészségre gyakorolt hatásai katasztrofális mértéket fognak ölteni. Az ezredfordulótól a 2010-es évek derekára az ENSZ tagállamai éves klímaegyezményekben (COP) tettek egyetemes klímamegállapodásokat, amelyekben a kormányok látszólag egyetértettek abban, hogy közösen kell megtalálniuk a kibocsátáscsökkentési ígéretek betartásának módjait.

Mindeközben Magyarország is próbálta leskálázni a nemzetközi színtereken tett vállalásait (pl. Nemzeti Természetvédelmi Alapterv II [2003], Természetvédelmi Stratégia [2003], a természetvédelmi célok beépítése a Nemzeti Fejlesztési Tervbe és a Nemzeti Erdőprogramba [2006–2015], Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia [2013], Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács [2008]). Az Európai Tájjegyzmény megszületése után 17 évvel „tájás” tudományos körökben végre nagy sikerként könyveltük el a Nemzeti Tájstratégia megszületését (NTS 2017), amely nemcsak a táji megközelítés koncepcionális rendszerét emelte be a szakpolitika fogalmi kereteibe, de már konkrét cselekvési tervet is megfogalmazott. Ebben a dokumentumban külön fejezetben jelent meg az egyén és közösség felelősségvállalása a tájért. Kimondja: „A tájtól elszakadó ember felelősségérzete gyengül, saját személyes felelősségét, annak közvetett volta miatt gyakran nem, vagy csak későn ismeri fel. Nem érzi a saját és a közösség felelősségét az eltűnő táji örökségi értékekért, és a következményekkel egészen addig nem foglalkozik, míg a saját szubjektív értékrendjében magasabb helyet elfoglaló szempontjai, érdekei nem csorbulnak. (...) A környezeti tudat formálásában meghatározó szerepet kaphatnak a civil szervezetek. Egy társadalom

civil aktivitását a szervezetek száma mellett a tagsági adatok mutatják meg. A táji értékek veszélyeztetettségének felismerése, a helyi és az egyéni felelősségvállalás és kezdeményezés találkozása esetén a közösségek alkalmasak és képesek a környezetükben élő tájhasználók értékrendjét alakítani és tevékenységüket befolyásolni. Erősségnek tekintjük az önszerveződő, önkéntességi alapon létrejött, közvetve vagy közvetlenül a táj védelme, a hagyományos tájhasználatok megőrzése érdekében tevékenykedő szervezetek jelenlétét” (NTS 2017, 31.).

A lokális cselekvések gyógyírként hathatnak a globális problémák kezelésében. A helyi közösségeknek nemcsak a saját jövőjükért kell tenniük, hanem a Föld fenntarthatóságáért is. A globális problémákra adott helyi válaszok és kezdeményezések hozzájárulhatnak a szén-dioxid-kibocsátás csökkentéséhez és a globális felmelegedés mérsékléséhez.

A közösség ereje – javaslatok a lokális fenntartható cselekvésekre

Globálisan gondolkodni és lokálisan cselekedni ma létfontosságú elv a helyi közösségek számára. Ennek oka az, hogy a globális problémák – mint például az éghajlatváltozás – helyi szinten is érezhető hatásokat fejtenek ki. A szélsőséges időjárási események – mint például a hóhullámok, árvizek vagy aszályok – közvetlen hatással vannak a lakosságra. Ennek megértése vezet a civil társadalom globális folyamatokat befolyásolni képes helyi cselekvéseinek jelentőségéhez.

A közösségek erejét és a döntéshozók együttműködésének jelentőségét a fenntarthatósági kihívások megoldásában nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az ENSZ fenntartható fejlődési céljai (ENSZ 2017) rávilágítanak azokra az égető kihívásokra, amelyekkel közösségek és döntéshozók néznek szembe. Ezek a célok az emberiség előtt álló olyan alapvető problémákat foglalják magukba, mint például az éhezés, az elégtelen oktatás és egészségügyi ellátás, a tiszta víz hiánya, az éghajlatváltozás és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek. A 17. cél kifejezetten a fenntartható fejlődéshez szükséges globális partnerség megerősítését célozza meg, ami azt jelenti, hogy nemzetek és közösségek világszerte együttműködnek a célok megvalósítása érdekében.

Ha a civil társadalom felismeri a helyi problémákat, hangot adva elégedetlenségének, hatékonyan léphet fel a megoldás érdekében. A lakosság rendelkezik azzal a helyismerettel és tapasztalattal, amely nélkülözhetetlen a sikeres fejlesztésekhez. A közösségi tervezés és részvétel lehetővé teszi, hogy az érintettek közvetlenül részt vegyenek a döntéshozatalban és a problémamegoldásban, ezzel jobban megértve a helyi igényeket és a preferenciákat, valamint növelve az emberek elkötelezettségét a közös célok elérésében.

A civil szervezetek, mint közösség-szervezők, a kollektív cselekvések előmozdítói, és hatékonyan hozzájárulhatnak a lakosság szükségleteinek a kielégítéséhez és támogatásához, az összefogáshoz, továbbá segíthetnek abban, hogy a közösségi projektek hosszú távú fenntarthatósággal működjenek. Az ilyen összefogások, a közös célok felé történő törekvések tehetik hatékonyabbá a helyi akciókat.

Helyi szinten történő cselekvés és közösségi részvétel nélkül nem leszünk képesek megfelelően reagálni a globális kihívásokra. A közösségeknek és a döntéshozóknak együtt kell működniük annak érdekében, hogy megoldásokat találjanak a

fenntarthatósági problémákra, és ezáltal hozzájáruljanak a jobb jövő kialakításához mindannyiunk számára.

Glokális cselekvések

A globális cselekvések elve azt hangsúlyozza, hogy a globális kihívásokra helyi válaszokat kell találnunk. A globális megközelítés segít a városlakóknak megérteni, hogy a globális problémák kezelése helyi cselekvést igényel, és hogy felelősségük van saját környezetük és jövőjük iránt; cselekedetük által nemcsak a globális kihívásokra válaszolnak, hanem erősítik saját identitásukat és hagyományukat is. A globális cselekvés lehet az út a fenntarthatóbb jövő felé (Gupta, van der Leeuw, de Moel 2007).

Békéscsaba példa arra, hogy a helyi közösségek milyen fontos szerepet játszhatnak a fenntarthatóság előmozdításában. A város lakosai saját környezetükkel, közösségükkel és jövőjükkel vannak közvetlen kapcsolatban. Tudatában kell lennünk, hogy a helyi cselekvésekkel aktívan hozzájárulhatunk a globális problémák – például az éghajlatváltozás – enyhítéséhez. A városban zajló fenntarthatósági kezdeményezések példát mutatnak arra, hogyan lehet a helyi közösségeket aktiválni a fenntarthatóság előmozdítására. A különféle környezetvédelmi csoportok, közösségi kertek, hulladékcsökkentő programok vagy éppen faültetési projektek példaértékű helyi aktivitások; ezekre a projektekre számtalan fejlesztési tervben javaslatok is születtek.

Az éghajlatváltozás elleni harcban elengedhetetlen összefogás és személyes felelősségvállalás példája a Békéscsabán 2019-ben alakult *60 ezer fa mozgalomból* pár hónap leforgása alatt formalizálódott *Hatvanezer Fa Egyesület*, amellyel sorra produkálhattuk a jogyakorlatokat. Magyarországon egyedülálló, hogy egy helyi „zöld” szervezet, mintegy három hónap alatt hétezer szimpatizánsra leljen az online közösségi médiában. Az amúgy is klímászorongó (helyi) társadalom alig várta a faültetésre való felhívást. Az algoritmusokkal igazoltan pillanatok alatt csúcsra jutó online aktivitást az ötletadó Ulbert Zoltán sikeresen csatornáztta be személyes találkozóik sorába, majd az alkotó („csináló”) terepi aktivitásokba. A több száz önkéntes lelkesedésének kézzelfogható eredménye lett a 32 hektár közösségi erdő létrehozása és több ezer városi facsemete elültetése. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a töretlen aktivitással párhuzamosan fejlődő és egyre komplexebbé váló közösségi tudás (know-how) túlmutat a fásítás erdészeti, (táj)ökológiai ismeretein olyan új elemekkel bővülve, mint a közösségszervezés, politikai lobbizás és a megmaradáshoz nélkülözhetetlen forrásszerző képesség. A Garabonciás-erdő létrejötte a közösségi fásítás csabai modelljének mintaprojektje, amelynek keretében a civil közösség hosszú távú szerződéssel kapta meg az állami földterületet, hogy örökzöldet létesítsen. 2023-ban a szaktárca stratégiai partnerként tekint az egyesületre, nemzetközi környezetvédő szervezetek keresik a kapcsolatot a jogyakorlatok elsajátítása céljából.

Békéscsaba példa arra, hogy a helyi közösségeknek kulcsszerep jut a globális fenntarthatóság kialakításában. A város lakói nemcsak szemlélői, hanem aktív résztvevői településük jövőjének alakításában. Az összefogás és a helyi cselekvések lehetővé teszik számukra, hogy hatékonyan reagáljanak a globális kihívásokra, és alakítsák a lakóhelyüket fenntarthatóbbá. Kimondhatjuk, hogy a csabaiak olyan lépéseket tettek és tesznek a táj és a környezet megőrzése érdekében, amelyek hozzájárulnak a globális fenntarthatósághoz.

Zárszó

A fenntarthatósági kezdeményezések és közösségi cselekvések jó példák arra, hogy a helyi szintű erőfeszítések hogyan járulnak hozzá a globális problémák megoldásához. A globális cselekvések elve arra emlékeztet bennünket, hogy a globális problémákra a válaszokat helyi szinten kell megtalálni. A kutatók, civil szervezetek és helyi közösségek együttműködése kulcsfontosságú a fenntartható jövő kialakításában.

Kutatóként tulajdonképpen a tudományos pályámat folyamatosan végigkísérő fenntarthatófejlődés-paradigma négydimenziós (környezet-társadalom-gazdaság-állam) holisztikus rendszerében váltam aktivistává. E szemléletben igyekszem a közösségi tudást is formálni, azaz a dinamikus tájökölógiai (környezet), közösségépítő (társadalom), forrásteremtő (gazdaság) és politikai érdekérvényesítő (állam) négydimenziós globális térben megtalálni az optimális egyensúlyt. Az ezredforduló első évtizedében ebben a multidiszciplináris mezőben való eligazodásban volt nem kis szerepe a „csabai” társadalomkutató kollektívának.

Ahogy az optimális tájhasználat a táj eltartóképességéhez legjobban illeszkedő társadalmi tevékenységet jelenti, úgy a globális cselekvések alatt a helyi közösségek és döntéshozók olyan intézkedéseit értjük, amelyek összhangban vannak a globális fenntarthatósági célokkal, és amelyek a helyi környezet és táj megőrzését és fenntartását szolgálják, miközben ezek az intézkedések a helyi identitás megerősítéséhez és a jövő generációk számára is élhető környezet biztosításához is hozzájárulnak.

Irodalom

- Duray B. (2007): Tájidentitás és területfejlesztés a határ mentén In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba, 114–125.
- Duray B. (2008): Tájváltozás modellezése a Dél-Alföldön. In: Csima P., Dublinszki-Boda B. (szerk.): *Tájökölógiai kutatások: a III. Magyar Tájökölógiai Konferencia kiadványa*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 365–372.
- Duray, B., Hegedűs, Z. (2005a): Geocological mapping in a Kis-Sárrét study area, *Acta climatologica et chorologica* 38-39., 47–57.
- Duray B., Hegedűs Z. (2005b): Komplex (funkcionális és szerkezeti) tájökölógiai kutatások a dél-alföldi régió határ menti területein. *Tájökölógiai lapok / Journal of landscape ecology*, 1., 133–153.
- ENSZ (2011): FCCC/CP/2010/7/Add.1 Framework Convention on Climate Change Distr.: General 15 March 2011 Original: English, <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf>
- ENSZ (2017): Sustainable Development Goals: 17 Goals to transform our world. Available from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- Gupta, J., van der Leeuw, K., de Moel, H. (2007): Climate change: a ‘glocal’ problem requiring ‘glocal’ action. *Environmental Sciences*, 3., 139–148. <https://doi.org/10.1080/15693430701742677>

- IPCC (2007): *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M.L. Parry, O.F. Canziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, Eds., Cambridge University Press, Cambridge, UK
- Nagy E. (2023): A lokálistól a globálisig – és vissza. A kritikai gazdaságföldrajz terei a periférián(?) In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 37–42.
- Nagy, I., Duray, B. (2005): Possibilities of environmental co-operation in the border regions of Hungary after the EU-accession. *EUROPA XXI* 13., 185–201. <https://doi.org/10.7163/Eu21.2005.13>
- NTS (2017): Nemzeti Tájstratégia (1128/2017. (III. 20.) Korm. hat.): Földművelésügyi Minisztérium Nemzeti Parki és Tájvédelmi Főosztály, Budapest
- OECD (2005): *Environment at a Glance. OECD Environmental Indicators*, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264012196-enpdf?expires=1699106506&id=id&accname=guest&checksum=6516B694B81D42C87F0AA99D009F6744>
- OECD (2012): *OECD Environmental Outlook to 2050*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264122246-en>

MIGRÁCIÓT KUTATNI A HATÁR MENTÉN

NAGY Terézia

főiskolai docens | nagy.terezia@szte.hu

Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék | 6726 Szeged, Temesvári körút 31.

Emlékszem az első napomra, amikor épp csak diplomázva, szociológusként, kvalitatív módszertanok elkötelezett híveként siettem a vasútállomásra, hogy meghallgassanak az RKK békéscsabai csoportjában – ijedten, mint (talán) minden „zöldfülű”. Próbáltam elképzelni, vajon mit is tehetek én hozzá az ottani kutatásokhoz, s csak később szembesültem azzal, hogy amit akkor tudtam, az a kevésnél is kevesebb, mert a térbeliségről, a térről ilyen módon nem gondolkodtunk, ahogy ők ott, akkor. Emlékszem az első pár munkanapra, amelyek nemcsak arról szóltak, hogy mit is kell tenni, hanem megkezdődött a szakmai integrációm is. Ezt persze csak ma tudom, akkor ugyanis mindössze azt láttam, hogy földrajzos kollégák beszélnek olyasmiről, ami majdnem szociológia, de mégsem; szempontokat rajzolnak eléem, bevonnak a gondolkodás folyamatába, érdeklí őket a véleményem, formálják azt, mert olvasnivalót kapok, de hozhatok is olvasnivalót, mert arra is nyitottak.

Emlékszem, hogy Nagy Erika kiterít eléem egy térképet, és magyaráz, s ma is nevetek azon, ahogy ott rájöttem, hogy nem ugyanazt értjük a depressziós területen. Miközben pedig készült egy akkor épp fontos statisztikai elemzés, Timár Judittal órákat beszélgettünk – én módszertanról, ő pedig genderföldrajzról, s amit hallottam tőle, azt még ma is beépítem az óráimba.

Szakmai integrációt említettem, amibe beletartozott az, hogy mindenben megtalálták a kis zöldfülű szociológusuk helyét: érdekelte őket az antropológia, mert engem érdekelt; elvittek mindenhova, ahova mentek, találkozók, konferenciák jöttek, szakirodalmi ajánlások cserélődtek, amiről azután lehetett és volt is kivel beszélni. Néha azt éreztem, a nap nagy részében csak eszmét cserélünk, hogy az intézeten kívül töltött kutatónapokon jobban menjen a munka.

Közben egyre közelebb jutottunk ahhoz is, hogy arról beszéljünk, a regionális kutatásokon belül én mit szeretnék vizsgálni. Térbeli kötődést kerestünk. Magam csak azt tudtam, hogy ami mögöttem van, azzal már annyira nem kívánok foglalkozni. Két év a szegedi hajléktalancsoportban – nyilván térben áthelyezhető, lehetne ezután békéscsabai hajléktalankutatás, de mégsem. Foglalkoztam underground partiscénával, s bár ennek van egy erős társadalomföldrajzi vonatkozása, sem ez, sem az akkori underground drogfogyasztás nem tűnt az intézet profiljába vágó témának, sem pedig olyanoknak, amivel megint szeretnék foglalkozni: menni hegyen-völgyön ismét, hogy egy goa vagy psy partira odaérjek. Foglalkoztam iszlámra áttértek élettörténetével (narratív tudományok), magyarországi iszlám közösségekkel is. Előbbit elvetettem, utóbbiról pedig csak később sejtettem meg, hogy mennyire tudnám értelmezni a regionális tudományon belül. Nem, nem, nem...! Ismét jött a térkép, aminek az egyik kis „kockáján” megmutatta Erika, hogy ott van a békéscsabai menekülttábor. Ó, menekülttábor, ez való nekem! Ez is lehet regionális tudomány? Lehet!

Ha vannak ott muszlimok, akkor máris helyben vagyok. De hogy lehet oda bejutni? Kis kutakodás után kiderült, ha önkéntesnek jelentkezem az akkor ott dolgozó Menedék Egyesülethez, akkor bejuthatok, s majd kiderül, mit hozok ki belőle. Azt hittem, földharc lesz az önkéntes helyekért, de tévedtem. Ellenben remek szociális munkásokat ismertem meg, akik átsegítettek az olyan nehézségeken, amelyek az önkéntességgel is, a terepmunkával is együtt járnak. Az első napok kínlódásszerűek voltak: megtanulni az újat; rohangálni a táborban, ahol lényegében akkor élednek, amikor én már mennék a hazafelé tartó vonatomhoz; kézimunkázni a balkáni menedékkérőkkel, amiben ők sokkal ügyesebbek voltak nálam. Ennek ellenére megtaláltuk a helyem. Jól tudtam kapcsolódni a harmadik világból érkezettekkel, főleg a maghrebi, szubszaharai és dél-ázsiai menedékkérőkkel, menekültekkel. S ha velük nem is kézimunkáztunk, de sokat beszélgettünk (értékeltek, hogy tanultam a nyelveiket), és ez az önkénteskedésnek, valamint az én kutatói céljaimnak is egyre jobban megfelelt. Azt akartam tudni, vajon hogy alakul a hozzánk érkezett nemzetközi védelemben részesülők társadalmi integrációja. Ez lett az alapkérdése a Corvinus egyetemen megkezdett doktori képzésemhez kapcsolódó kutatásnak is.

Világosan láttam, hogy léteznek kapcsolódások, melyek hozzájárulhatnak a befogadó társadalomba való integrálódáshoz, de láttam azt is, hogy ezek esetlegesek, sok mindenben múlik, hogy létrejönnek-e, elég erősek-e. Számos, a befogadó társadalmon belüli, kívülálló közösség felé mutató, intenzív, bizalmas, támogató kapcsolat van. A szakirodalom elvitt a diaszpórák felé, s a tapasztalásom is azt mutatta, hogy aki épp nincs a menekülttáborban, az a nagyobb városokban „kapcsolódik”. A terepmunka nagyon intenzív volt táboron belül és kívül, délután és este, hétköznapokon és ünnepeken. Azon azonban kevésbé változtatott, hogy egyre inkább azt gondoltam: a társadalmi integrációt alternatívákban kell látnom, melyek közül a legvalószínűbb mégis az, ami a saját otthonuk újrateremtésében jelenik meg.

A nemzetközi védelem ekkor még azt is jelentette, hogy integrációs támogatásban, azaz valamiféle csökkenő mértékű ösztöndíjban részesültek mindazok, akik nyelvi tanfolyamon vettek részt, munkát kerestek és lassan lábra álltak – vagy továbbálltak. Kevesen, de maradtak. A kérdéseim pedig csak gyűltek. Beszéltünk határokról földrajzi és kulturális értelemben, kapcsolatokról, etno- és vallási homogenitásról, arról, hogy az elvárások és az elképzelések hogyan befolyásolják a menekülők narratíváit, integrációs kísérleteit. Ekkor kezdtem el beszélni az elképzelt Európáról, a feléjük irányuló elvárásokról, azokról a nehézségekről, amelyekkel itt helyben nagyon nehéz megküzdeni. A *határokról*, amelyek mindig kísérik őket, még akkor is, ha nem csak államhatárról beszélünk, s itt kapcsolódtam először igazán a saját gondolataimmal egy akkori RKK-s kutatáshoz, amely a határkonstrukciókról szólt (Timár 2007).

Ahogy megpróbáltam megérteni a kapcsolatok szerepét az integrációban, cizellálódott bennem a jelenség antropológiai olvasata is: egzotikum, sors, diszkrimináló környezet, kapcsolati hálók, diaszpóra, diaszpórák hálózatai. A kollégák folyamatos érdeklődése mellett módszertani és elméleti háttértem is formálódott. Ami viszont végigkísérte a mindennapokat: a menekülők és nemzetközi védelemben vettek helyzetét keretező jogszabályok állandó változása.

Amikor elkezdtem a menekülttáborban dolgozni, épp nyitva álltak az ajtók. Az érkező menekülők benyújthatták a kérelmüket, nyitott szálláshelyen jelölték ki a helyüket; voltak, akik hosszabb-rövidebb időre maradtak is, s nem azonnal próbálták meg átlépni a nyugati határokat. Ismertek voltak azonban azok a zárt elhelyezési

módok is, amelyek egyre nagyobb teret kaptak, s amelyekkel arra törekedtek, hogy a döntésig (ami csak ritkán volt pozitív, s még ritkábban járt menekültstátusszal) vagy – kitoloncolási határozat esetén – a végrehajtásig zárt „menekülttáborban” töltsék el idejüket a migránsok. A szármáságuk hullámzóan, de emelkedett, azonban a nemzetközi védelembe vett személyek aránya mindvégig alacsony maradt.

Reagálva a dinamikára, a bennem s a kollégákban felmerült sokféle kérdésre, a továbblépés két iránya vázolódott. Egyik lehetőség volt a puhább, elbeszélőbb, narratív megközelítés a menekültek (menekülők, kérelmezők, oltalmazottak) otthontól való távolodásáról és új otthonba érkezéséről. Ez főképp a kultúra(k)ról, a másságról, az egzotikumokról, a találkozásokról, a kölcsönös elképzelésekről szólt. Emellett ott volt az az irány, amely részben a mobilitásról, részben az integrációról, de még inkább az integráció kudarcairól szólt. Ebben főként a kapcsolatok hálózati megközelítése segített. Meg kellett értenem, hogy a kapcsolatok valóban fontosak, de sokkal erőteljesebb az etno- és valláshomogén kapcsolatok jelenléte az utazás teljes terjedelmében, sőt ott is, ahol integrálódni akarnak, így ezek a kapcsolatok elsődlegesen a diaszpórákhoz kötik a frissen érkezetteket. Tulajdonképpen az intenzív, intim kapcsolatok a diaszpórákhoz, a kevésbé intenzívek a diaszpóra hálózataihoz kötődnek, és csak a funkcionális, jellemzően munka-, esetleg párkapcsolat kötődik a befogadó társadalomhoz. Ez előjelezte azt, hogy a kapcsolatokkal, a kötődésekkel foglalkozzam. Csak lépésről lépésre haladva – elsősorban a narratív interjúk hatására – jöttem rá, hogy a kapcsolatok megléte mellett azok hiánya is mennyire fontos lesz az integrációban (vagy épp az integráció sikertelenségében).

Mindeközben ismét közel kerültem a térbeliséghez. Egyszerre kellett látnom, hol tartanak az útjukban. Hol tart a visszahúzóódás és kitágulás az ego-networkjünkben? Hova irányulnak a kapcsolataik: helyben (épp ahol vannak), az *otthon* vagy az eddig megtett útvonal főbb pontjainak irányába? A globális diaszpórahálózat vagy épp a célhely felé? Egyre inkább izgalmasnak tűnt az is, hogy diaszpóraszinten milyen kapcsolataik vannak; merre irányulnak, hogyan kapcsolódnak egymáshoz és a befogadó társadalomhoz; miben támogatják egymást – ahogy akkor és később is gondoltam – a befogadó társadalom testében, mégis azon kívül.

Arra is rá kellett jönnöm, hogy a különböző típusú kapcsolatok hiánya különböző kapcsolati mintázatokat eredményez, s ezek nagyban befolyásolják az integrációt – bárhova is tartson. Minél teljesebb volt gyermek- és fiatalkorában az ego-hálója, minél kevesebb veszteség érte, annál könnyebben, kiterjedtebben alakította a menekülő az új helyszínen a kapcsolatait, ez pedig a sikerességének a kulcsa is. De nem csak a kapcsolatok száma fontos, hanem annak iránya is: homogén és heterogén kapcsolatokban kell gondolkodni, s abban, hogy minden tapasztalás befolyásolja az új kapcsolatok kialakítását.

Mindebből egy újabb elágazás következett. Egyrészt a tapasztalások sokféleségét vizsgáltam a kapcsolatok, kudarcok, multikulturális tapasztalatok, integrációs kísérletek, nyelvtanulás, munkalehetőség, lakhatás, rekreáció stb. területén. Ennek során arra kellett rájönnöm, hogy a sokféle tapasztalás összerendeződik, érlelődik, s így egy olyan új kapcsolódás, integráció jön létre, amely már sokban különbözik az eredetitől. Nem annak helyreállítása, hanem egy reflektált, szelektáló integrációs kísérlet ez, amit a neointegráció fogalommal írtam le (Nagy 2011a). Azt értettem a „neo” előtagon, hogy nem ugyanaz, mint a régi. Nem is lehet ugyanaz, mert már számolatlanul áll a menekülő mögött tapasztalat, s el tudja, el akarja dönteni, hogy mi

az, ami számára még elfogadható, s mi az, ami már nem. Ez beszél a kapcsolatokról, az identitásról, a kultúráról, a vágyakról és a kudarcokról, azon belül a kapcsolati kudarcokról is. Sokat jelentett nekem akkor Derrida differAnce fogalmának olvasata (Derrida 1991), valamint a mitikus Otthon fogalma (Safran 1991; Nagy 2011b), ami szintén az állandóval, a kiindulóponttal való összehasonlításban leledzett. Az Egy zöldfülű antropológus írás (Barley 2009) pedig azt segítette feldolgoznom, hogy a terepen sem működik minden tökéletesen, és lehet hibázni.

A doktori disszertációm már kicsit terepmunkán alapuló, antropológiai megközelítésekkel, szociológiával és hálózatelmélettel „fűszerezett”, ego-hálókat, hálózatokat, etnikai, vallási hovatartozásokat sokoldalúan elemző dolgozat lett.

Miután sikerrel zárult a doktori képzés, újabb szakasz kezdődött a pályámon. Az MTA kutatóhálózatának 2011/12-es átalakítása zajlott, s a szerződéselem lejárt. Bár a személyes kapcsolatok megmaradtak, az intenzívebb kutatás időszaka számomra ott befejeződött. Azonban nem kevés rutinnal rendelkeztem már, amikor finoman emelkedni kezdtek a magyar–szerb határon az esetszámok, és egyre többen érkeztek a balkáni útvonalon.

Időközben Európát is elérte az iszlám terrorizmus, a terrorizmus azon változata, amelyet Osama bin Laden óta ismerünk, s amely miatt a szélsőséges(ebb) csoportokra is súly helyeződött: figyelem, érdeklődés, félelem az egyik oldalon, erőteljesebb térítés és bevonás a másikon. A terepmunkám miatt volt alkalmam közelébe kerülni a kétes megítélésű radikális/szélsőséges/tradicionalista budapesti csoportnak és hálózatának, s megfigyelhettem, hogy a rosszul kapcsolódó aktorok hogyan válnak ún. érkezési pontokká a szélsőséges ideológiák számára.

2015-ben, amikor tavasztól nagyobb nyomás helyeződött a határra és a közlekedési csomópontokra, már természetesnek tűnt, hogy a kirekesztés jelen van a társadalomban, hogy a humanitárius szempontok, az integrációs elképzelések visszaszorultak, de a média még nem igazán beszélt arról, hogy mi történik, miért van esetszám-növekedés. Aztán a civil önkéntesek érzékelték a menekülők szükséghelyzetét, elindultak az első szerveződések, és a médiában is megjelentek az első hírek. Megindult ugyanakkor az idegenellenességet erősítő kormánykampány is (Bernáth, Messing 2015), amely elvezetett egy erőteljes megosztottsághoz: migránssimogatók és -ellenzők egymástól eltérő elbeszélést mondanak el. A terepmunka egyre intenzívebbé vált egyre több akcióval, ahol a kutatói szerepből ki kellett lépni, akár azért, mert menekülőknél vagy épp helyieknek kellett elmagyarázni valamit, vagy mert csökkenteni lett volna jó a konfliktust, de még inkább akkor, amikor önkéntesként a hírheft Hangárban sebeket, betegeket láttam el. Mégis, még ez is tartalmas beszélgetéseket jelentett, amelyek segítettek megérteni a migrációs hullámot belülről, s amelyek ma is emlékeket idéznek: egy afgán kiskamasz tekintetét, a kiszolgáltatott nők kezét az egészségügyi pakkért nyúlva, a kitörő pánikot, a sorokban állók sokaságát. A másik oldalon, ahol még gyalog, csomagokkal, házikedvencet cipelve, gyerekeket féltve jönnek a határ felé, s néha várnak, kérdeznek, mindent tudni akarnak. Végül, ahogy oldalról-kívülről néztem a sérülékeny csoportok kapcsolati (és más) kiszolgáltatottságát, a kapcsolatoktól való függés széles spektrumát láttam.

2015 kora őszén a határt fizikailag és jogilag is lezárták, onnantól egyre nehezebb nemzetközi védelemhez jutniuk Magyarországon, s ha eddig tranzitálni jártak erre, akkor ez most csak egy nehezebb útszakasz a cél felé. Hirtelen mindenki értett, jobban értett a migráció és a menekültügy kérdéseire, a kis szekció helyett 300 főre duzzadt

konferencia szólt a migrációról. Én pedig azt éreztem, hogy a terepem elveszett, nem tudom elérni, nem tudok integrációról beszélni-gondolkodni, és persze a megszokott megfigyelés sem lehetséges. A terepemen megnőtt a fluktuáció, nem láttam hasonlót. Így módszertani kérdések merültek fel bennem: a megkezdett terep, elkezdett interjú folytatható-e az online térben, hogyan kell fenntartani a kapcsolatot online, a digitális térben hogyan működhet egy társadalomkutató? Ezekkel a gondolatokkal azonban megint nem voltam egyedül: korábban az RKK-s kollégákkal a terep térbeli kiterjedtsége, fragmentált közösségei volt az egyik fókusz, s így már volt előképe annak, hogyan lehet így, ezek között a keretek között dolgozni.

A migrációs hullám lecsengett, egy folyamatos áramlás azonban megmaradt. Menekültek integrációjáról nem nagyon lehet szó, alig vannak olyanok, akik nálunk nemzetközi védelemben részesültek. A kapcsolati háló dinamikájáról viszont lehet beszélni, elfogadva azt is, hogy tranzitország vagyunk, erőteljesebb illegális áramlással, s azt is, ahogy a digitális tér helyet ad újabb lehetőségeknek.

Az az interdiszciplináris, nyitott, érdeklődő közeg, amelybe akkor belecsöppentem, s amely mindig szeretettel követett, támogatott, nevetett és sírt velem, pótolhatatlan számomra. Mély nyomokat hagyott a munkámon, hogy elfogadták, megértették azokat a gondolatokat vagy terveket, amelyek sehogy sem fértek volna a megszokott keretek közé, mivel multidiszciplinárisnak, határon billegőnek tűnhettek. A kritikai szemlélet, a térbeliség, a gendermegközelítés, az ott töltött évek, a barátságok – mindez az én Békéscsabám.

Irodalom

- Barley, N. (2009): *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Typotex, Budapest
- Bernáth G., Messing V. (2015): Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzatkampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató* XVI. 4. https://www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panic.pdf
- Derrida, J. (1991): Az el-különböződés (La différance). In: Bacsó B. (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 43–63.
- Nagy T. (2011a): Harmadik világbeli menekültek magyarországi integrációjának esélyei. *Esély* 5., 75–99.
- Nagy T. (2011b): Utazó kultúrák és a diaszpórák letelepedése. *Tér és Társadalom*, 4., 20–37. <https://doi.org/10.17649/TET.25.4.1938>
- Safran, W.(1991): Diasporas in Modern Societies. Myths of Homeland and Return. *Diaspora*, 1., 83–99. <https://doi.org/10.1353/dsp.1991.0004>
- Timár J. (szerk.) (2007): *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

TÁRSADALMI-TÉRBELI EGYENLŐTLENSÉGEK AKTIVISTA KUTATÓI SZEMMEL

MIHÁLY Melinda

tudományos munkatárs | mihaly.melinda@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások

Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

A Budapesti Corvinus Egyetem regionális és környezeti gazdaságtan mesterszakának elvégzése után a KRTK RKI ATO békéscsabai csoportját egy Marie Curie ITN-projekt (RegPol²)⁷ keretein belül ismertem meg. A projekt, melynek e csoport konzorciumi tagja volt, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy 16 fiatal kutatót képez a társadalmi-területi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos olyan ismeretek megszerzésére, amelyeket az akadémiai, a köz-, a civil és az üzleti szférában is kamatoztatni tudnak. A projekt egyik ösztöndíjasaként és a Lipcsei Egyetem Földrajzi Intézetének doktoranduszaként a szociális és szolidáris gazdaság különböző, elsősorban a társadalmi-területi egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló kezdeményezéseinek kapacitását vizsgáltam 2014–17 között Németország és Magyarország periferizált vidéki tereiben (Mihály 2021). A doktori kutatásomhoz kapcsolódóan kiemelten érdekeltek a békéscsabai csoport periferizálódással kapcsolatos munkái. A RegPol² projekt keretein belül lehetőségem nyílt 2016-ban három hónapot vendégkutatóként eltölteni Békéscsabán, és jobban megismerni a csoport ez irányú munkáit, amelyek közül rám a periferizálódás és marginalizálódás kapcsolatát interszekcionálisan (a marginalitás különböző nézőpontjaiból, pl. szegénységben élők, nők, vidékiek, romák) megközelítő vizsgálatok (pl. Nagy et. al. 2015) voltak leginkább hatással. Az ösztöndíj lejártával lehetőségem nyílt újra kapcsolódni a békéscsabai kutatói közösséghez, mivel 2018. januári kezdéssel a KRTK békéscsabai csoportja új munkatársat keresett. A pozícióra sikeresen pályáztam, azóta tudományos segédmunkatárs, majd 2021-től tudományos munkatárs vagyok Békéscsabán. Az ott eltöltött évek alatt egyre tudatosabbá váltam a kutatói pozicionáltságotam illetően, és elmélyültem a társadalom, természet, tér viszonyának tanulmányozásában, valamint a részvételi módszerekben. Ehhez partnereket találtam a békéscsabai csoportban: segítségükkel betekinthesem a kritikai társadalomelméletekbe (Timár, Nagy 2019; Nagy et al. 2021; Timár 2023), illetve bekapcsolódtam újabb projektekbe (pl. a Timár Judit vezetésével folyó, a marginalizáció megélt tereire fókuszáló OTKA-kutatásba⁸). Pozicionáltságomról, a társadalom, természet és tér viszonyának kutatásáról, az ehhez kapcsolódó, számomra fontos kérdésekről, dilemmákról, különösen a részvételi kutatásról írok az alábbiakban.

7 „Socio-economic and Political Responses to Regional Polarisation in Central and Eastern Europe”, www.regpol2.eu

8 A kutatás a Marginalizált tértapasztalatok az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kontextusában című, 138713-as számú projektben az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K_21 pályázati program finanszírozásában valósul meg.

Kutatói pozicionáltság

Pozicionáltságot tekintve aktivista kutatónak tartom magam. Az ökológiai válság és a növekvő egyenlőtlenségek körülményei között egyre sürgetőbb, hogy a kutatók szerepet vállaljanak egy fenntarthatóbb, igazságosabb társadalom felé való átmenet előmozdításában. Egyetértek azokkal, akik felhívják a figyelmet arra, hogy saját, kelet-közép-európai akadémiai közegünkben is jelen van és hat a kolonialista ismeretelmélet (pl. Ginelli 2020; Balogun 2022), ezért különösen fontosnak tartom, hogy kutatói munkámmal a fenntarthatóbb, igazságosabb társadalom felé való átmenetet segítsem.

A békéscsabai csoport tagjaként tudatosabbá váltam a kutatói pozicionáltságot meghatározó hatalmi hierarchiakat illetően. A marginalizált nézőpontok közül legtöbbit a kelet-közép-európai, a női és a roma perspektívákkal foglalkoztam. A doktori kutatásom során a saját hangom megtalálása kelet-közép-európai kutatóként kihívást jelentett. A szociális és szolidáris gazdaság témakörében elérhető szakirodalom jelentős része nehezen volt értelmezhető a kelet-közép-európai realitásokat tekintve. Sem a „Globális Észak”, sem a „Globális Dél” értelmezési keretei nem voltak átvittethetők az államszocializmust megtagasztalt, a globális gazdaság félperifériáján lévő kelet-közép-európai régióra (Mihály 2022). A szociális és szolidáris gazdaságot értelmező tudományos és szakpolitikai dokumentumok jelentős része az európai integrációs narratívába illeszkedik, ami a gazdasági kolonialitás keretrendszerében értelmezhető (Böröcz 2000; dos Santos, Banerjee 2019). A fejlődés ebben a keretrendszerben egy univerzális és evolúciós projektként jelenik meg (dos Santos, Banerjee 2019), és a „felzárkózás” sikere a félperiférikus országok kulturális sajátosságaitól függ (Barna et al. 2018). Másként fogalmazva: ez a narratíva a globális gazdaság centrumországainak (mint pl. az Egyesült Államok és Nyugat-Európa legtöbb országa) szimbolikus felsőbbrendűségét – kulturális hegemoniáját – hirdeti, és azzal az elvárással jár, hogy a félperiférikus országoknak fel kell zárkózniuk a centrumhoz (ibid.). A felzárkózás ebben a narratívában mint morális és alkalmassági hasonlóság értelmeződik, míg annak hiánya morális és alkalmassági szakadékként (Böröcz 2006). Ennek eredményeként a centrumországoktól való függőség és a szimbolikus alárendeltség határozza meg a szociális és szolidáris gazdaság kutatóinak ismeretelméletét. Az európai integrációs narratívába ágyazódva Kelet-Közép-Európa szociális és szolidáris gazdasága „alulfajlettként”, „lemaradóként”, „elmaradottként” értelmeződik a „progresszívnek” tekintett Nyugat-Európával való összevetésekben (pl. Borzaga et al. 2008; Galera 2009). Az utóbbi években azonban egyre több olyan tanulmány jelenik meg, amelyben kelet-közép-európaiak kelet-közép-európai perspektívából értelmezik a szociális és szolidáris gazdaságot (Gagyai 2020; Jehlička et al. 2020; Mihály 2022).

A kelet-közép-európai nézőponton túl a doktori kutatásomban, támaszkodva az interszekcionális megközelítésre, az osztályhelyzet mellett igyekeztem a női és roma nézőpontokat is kihangosítani (Mihály 2021). Az interszekcionalitás (metszetelmélet) arra utal, hogy a társadalmi nem (gender) mellett számos olyan tengely van, amely mentén az elnyomás megtagasztalható (pl. osztályhelyzet, etnikum, kor, képzettség, lakóhely stb.). Fontos azonban, hogy az elnyomás(ok) szubjektív tapasztalata nem a komplex interszekcionalitás végső megértési kerete. Az elnyomás és a kizsákmányolás rendszerszinten történik, ezért a komplex interszekcionalitás a történetileg kialakult relációk mentén létrejövő distinkciókra és érdekekre koncentrál, illetve arra, hogy ezek hogyan metszik egymást (Csányi, Kováts 2020). Mindemellett az interszekcionalitás-fogalom lehetőséget biztosít az elnyomások szubjektív tapasztalatának a megértésére is, ezért az akadémiai vitákon túl integrálható a közbeszédbe és a közpolitikába, valamint

az igazságosabb társadalmi rend felé törekvő szerveződésekbe (Dinerstein 2015 idézi los Reyes, Mulinari 2020). Aktivista munkámban igyekszem ezt a szemléletet követni és népszerűsíteni.

A társadalom, a természet és a tér viszonya a kutatásaimban

A társadalom-természet-tér viszony tanulmányozásának régire nyúló hagyományai vannak a békéscsabai csoportban (lásd erről Kronstein 2023) szintű, mint a feminista földrajznak (pl. Timár 2018; Sági 2022), ám a kettő kombinálására az én vállalkozásom az egyik első a békéscsabai kollektívából. A társadalom, természet, tér viszonyát a feminista politikai ökológia eszköztárával igyekszem megragadni kutatásaimban (Sultana 2021). Érdekel, hogy (1) a jelenleg domináns gazdasági rendszerünk (globális kapitalizmus) hogyan alakítja át a bioszférát, és (2) milyen rendszerszintű gazdasági alternatívák léteznek.

A globális kapitalizmus korszakában, amikor a gazdasági növekedés határait elértük, a tőkeerős ipari szereplők új erőforrások (területek, régiók, kultúrák és tájak) után kutatnak, hogy terjeszkedéssel helyreállítsák a gazdasági növekedés feltételeit. Ezek a tőkeerős szereplők a termelés révén degradálják a helyben elérhető erőforrásokat (például a földet, a vizet, a munkaerőt). A békéscsabai csoport tagjaival közösen folytatott, mezőgazdasági⁹, valamint ipari¹⁰ szereplőkkel végzett kutatásaim egyaránt megmutatták, hogy a globális kapitalizmusba történő növekvő integráció kényszerpályát teremt a helyi gazdasági szereplők számára, aminek következtében a saját jövedelmezőségük fenntartása érdekében a helyi erőforrásokat egyre hatékonyabban csatornázzák be a globális termelési hálózatokba, ezáltal hozzájárulva azok kimerüléséhez (Gál, Mihály, Velkey 2021; Nagy, Mihály, Tagai 2023).

Mivel tehát a globalizált kapitalizmus egyre inkább degradálja az „erőforrásokat”, amelyekre épül, és a tőkefelhalmozás helyreállítására csak korlátozottan állnak rendelkezésre új határvidékek, amelyek a termelés folyamatába bevonhatóak lennének, a gazdasági-politikai rendszer válsága elkerülhetetlen (Moore 2015). A jelenlegi rendszerszintű gazdasági válság azonban olyan gazdasági alternatívák számára is teret ad, amelyek a profittermelés helyett az élet újratermelését, a tájak regenerálódását támogatják. Formálódó pozícionáltságom okán a gazdasági alternatívák és a társadalmi mozgalmak metszéspontjában a Kelet-Közép-Európában kialakuló regeneratív társadalmi mozgalmak, gyakorlatok megismerését tartom fontos, releváns kutatási feladatnak (szolidáris gazdaság, agroökológia, permakultúra, élelem-önrendelkezés, bioregionalizmus). A szolidáris gazdaság a végtelen felhalmozás kényszerének ellenálló, a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő, az élelmezésre is kiterjedő gazdasági együttműködések összessége (Gagyai 2020). A permakultúra az ipari mezőgazdaság alternatíváját kereső, elsősorban, de nem kizárólag az élelmezés területén működő mozgalom, amely innovatív megoldásokat keres az alapvető szükségletek (lakhatás, élelmezés, energia) lokális kielégítésére – fejlődésének különböző szakaszaiban eltérő fókusszal (fenntartható mezőgazdasági, települési és társadalmi rendszerek tervezése) (Mendly, Mihály 2023). A permakultúra agroökológiai szemléletű gazdálkodás csakúgy, mint a biogazdálkodás, az agrárerdészet, a biodinamikus vagy a regeneratív gazdálkodás (Balázs, Balogh, Réthy 2021). Az agroökológia tudomány, mozgalom és gyakorlat is egyben. Az 1970-es évektől kezdve az agroökológusok a mezőgazdaság fenntarthatóbbá

9 „Resituating the local in cohesion and territorial development” – RELOCAL <https://relocal.eu/>

10 „Agents of Change in Old-industrial Regions in Europe” – ACORE <https://acore-project.eu/>

tételért dolgoznak, és kutatásuk fókuszába a kis léptékű gazdálkodók tapasztalati agroökológiai ismereteit állítják (Altieri, Nicholls 2017). Az élelem-önrendelkezés az a tágabb keretrendszer, amelyben az agroökológia és a permakultúra is értelmezhető. Egy olyan élelmiszerrendszert népszerűsít, amelyben a kis léptékű családi gazdálkodók agroökológiai módszerekkel helyi fogyasztásra alkalmas élelmet termesztenek (Carlile, Kessler, Garnett 2021). A bioregionalizmus a hasonló természetföldrajzi, illetve ökológiai jellemzőkkel bíró és kulturálisan is értelmezhető területi egységekre, azaz biorégiókra épít. Míg a bioregionalizmus a térbeli szerveződésre helyezi a hangsúlyt, a permakultúra és az agroökológia az élelmezés rendszerszintű átalakításához keres eszközöket.

A bioregionalizmus és a feminista politikai ökológia elméleti megközelítései a regionális tudományok területén is gyümölcsözőek lehetnek. A fenntarthatóság kérdéskörét széles körben tárgyalják a hazai regionális tudományokban már a 90-es évektől (lásd pl. Enyedi 1996). Ezekben a munkákban azonban a környezeti fenntarthatóság gyengébb definíciója érvényesül, és kevesebb hangsúlyt fektetnek a társadalmi mozgalmakkal való együttműködésre. A regionalizmus – mint a politikai identitás és a szubnacionális gazdasági integráció egyik formája – a neoliberalizmus és globalizáció előretörésével alakult ki, párhuzamosan az állam és a kormányzás újrászervezésével. Az államszocializmus összeomlása Kelet-Közép-Európában, valamint az 1980-as és 1990-es évek globális pénzügyi fordulata hozzájárult a piacok központi szerepéről alkotott liberális elképzelések „diadalához” és a kapitalizmus elkerülhetetlen terjedéséhez (Riggiozzi, Tussie 2012; Gürcan 2019). Ahogyan a kormányzás a neoliberalizmus és a globalizáció nyomása alatt átstrukturálódik, a regionalizmus politikája gyakran nem tesz különbséget a regionális gazdaságpolitika és a regionális politikai identitás között (Flint 2009). A regionalizmussal kapcsolatos kutatások azonban kimutatták, hogy nincs szükségszerű kapcsolat a kettő között (pl. Paasi 2003). Továbbá mind a regionális terek, mind a regionalizmus terei különböző léptékekben értelmezhetők, és inkább tekinthetők politikai folyamatnak (küzdelmek, konfliktusok és alkuk sorának), mintsem rögzített politikai földrajzi egységeknek (Flint 2009).

Mivel tudjuk, hogy a regionalizmus egy eredendően politikai projekt, a régió tudatos újrapolitikálása olyan új szakpolitikát vagy regionális projekteket eredményezhet, amelyekben az államok, társadalmi mozgalmak és vezetők egymással együttműködve egy új, társadalmi és környezeti szempontból igazságosabb felfogást alkothatnak a térről (Riggiozzi, Tussie 2012). A szolidáris gazdaság, a bioregionalizmus, a városból vidékre költözés (Halfacree 2006, hazai példa: a Gyüttment Fesztivált¹¹ szervező Mindenegyüttmegy Egyesület közössége), az átalakuló városok (Smith 2011, hazai példa: Átalakuló Közösségek¹²), a permakultúra, az agroökológia és az élelem-önrendelkezés a társadalmi mozgalmak olyan példái, amelyek a régió újrapolitikálásához, a fenntarthatóság és a reziliencia mentén a természet nemkapitalista termeléséhez, ezáltal a tájak és az emberek regenerálásához járulhatnak hozzá (a természet kapitalista termeléséről lásd: Kronstein 2023). Ahogyan azonban az interszekcionalitás képviselői felhívják rá a figyelmet, annak érdekében, hogy az elsődlegesen „zöld” célokat megfogalmazó mozgalmak társadalmilag inkluzívva is váljanak, szükséges, hogy reflektáljanak arra, hogy az elnyomást a társadalom különböző szereplői különböző jellemzőiktől függően (etnikai hovatartozás, társadalmi nem, osztályhelyzet, lakóhely, kor stb.) akár szimultán, s akár ezeken a társadalmi mozgalmakon belül is megtapasztalhatják (de los Reyes, Mulinari 2020, Kóczé 2011).

11 <https://gyuttmentfesztival.hu/> (Letöltés: 2023. november 18.)

12 <https://kozossegek.atalakulo.hu/> (Letöltés: 2023. november 18.)

A bioregionalizmus a regionalizmus egy erősen ökológiai szemléletű változata, amely a társadalmi/természeti szféra és a radikális demokrácia egységéről alkotott elképzeléseket egyesíti. Elmélet és mozgalom egyben, amely a biorégiót tekinti alapegységének. A biorégiók olyan egyedi földrajzi egységek, amelyek eltérő természeti jellemzőkkel (pl. éghajlat, talaj, őshonos fajok stb.) rendelkeznek, és amelyek kulturális szempontból is értelmezhetőek. A megközelítés a 70-es években jött létre – számos tudós és aktivista munkájának a közreműködésével – a társadalom és a természet közötti különbségtétel leküzdésének egyik korai kísérleteként (lásd pl. Castree 1995). A bioregionalisták közel álltak a környezetvédelmi mozgalomhoz, de javaslataik egy sokkal mélyebb, a lokálisokból építkező átalakulás szükségességét vetették fel. „Helyben élni” és felelősséget vállalni a helyért, ahol élünk, aktívan hozzájárulva annak gazdagításához és/vagy helyreállításához, fenntarthatóan és az ökoszisztéma más elemeivel összhangban; közösségekben élni és azokat (újja)szervezni a társadalmi igazságosság és önrendelkezés elvei mentén – ezek a bioregionalista megoldás kulcselemei (Berg, Dasmann 1977; Evanoff 2018). Ez a megközelítés olyan kutatást és kutatói pozícionáltságot igényel, amely a társadalom, a természet és a tér viszonyát nemcsak megérteni, hanem megváltoztatni is kívánja. Az utóbbihoz a részvételi módszerek alkalmazása elengedhetetlen.

Részvételi módszerek

Az alternatív gazdasági rendszerekért küzdő társadalmi mozgalmak kutatásához kapcsolódva kezdtem el egyre elmélyültebben alkalmazni a részvételi módszereket. A hazai regeneratív társadalmi mozgalmak közül leginkább azok érdekelnek, amelyek az élelmezés komplex kihívásaira keresik a megoldásokat ökológiai fókusszal, reflektálva a társadalmi egyenlőtlenségekre. A permakultúra mozgalom és annak egyre bővülő hazai bázisa sok szempontból rezonált arra, aminek szívesen részesévé váltam volna aktivista kutatóként. 2018-ban beléptem, 2020–21-ben vezető szerepet vállaltam a Magyar Permakultúra Egyesületben (MAPER)¹³, a permakultúra magyarországi ernyőszerzetében. A „zöld mozgalmi” beágyazottságú és erős ökológiai fókuszú MAPER stratégiájában az egyesület társadalmi munkacsoportjával az interszekcionalitás mentén igyekeztünk feltárni és tudatosítani az egyesület tagi bázisát is érintő strukturális elnyomást és rendszerszintű kizsákmányolást. A társadalmi egyenlőtlenségek külső kontextusának és az egyesületen belüli lehetséges leképeződéseinek tudatosítását segítette a Közélet Iskolája által szervezett részvételi akciókutatás, amelyre az egyesület tagjaként 2020-ban jelentkeztem. A RAK keretein belül szerveztem és facilitáltam az egyesület szervezetfejlesztését, és készítettem elő az egyesület 2021-es tagi találkozóját. Az akciók mellett a kétéves projekt keretein belül aktivista/civil kutatótársaimmal együtt tanulmányoztuk a szerveződések cselekvőképességét a koronavírus-járvány alatt (Ádám et al. 2021). A kollaboratív aktivista-kutatási projektnek köszönhetően a gyakorlatban is megismerhettem a részvételi akciókutatás módszertanát.

A részvételi módszerek további alkalmazására teremtett lehetőséget, hogy egy az élelmezés területén aktív kutatói és aktivista közösséggel 2020-ban megalapítottuk a HerStory kollektívát. A közösség célja összegyűjteni és láthatóvá tenni a nők történeteit/valóságát az élelem-önrendelkezéssel, a vidéki élettel, az önellátással és az ehhez szorosan kapcsolódó gondoskodási válsággal kapcsolatban (Balogh et al. 2021). A civil szerveződések képviselőit és kutatókat tömörítő kollektíva gondolata hatott a békéscsabai kutatói közösségre is, három kollégámat sikerült bevonni a közös munkába. A HerStory

13 <https://permakultura.hu/> (Letöltés: 2023. november 18.)

csoport munkája segítette, hogy a MAPER-ben is hangsúlyosabban képviseljük a női szempontokat. A MAPER társadalmi munkacsoportjával az egyesület rendezvényein (permakultúraklub, permakultúra-konferencia, permakultúra tervezői tanfolyam, tagi találkozó) az interszekcionalitás jegyében tudatosan igyekeztünk nők, romák, idősek és vidéken élők nézőpontjait kihangsúlyozni a környezeti fenntarthatóságról szóló vitákban.

Lelkesít, hogy kilépve a társadalmi-területi egyenlőtlenségeket elsődlegesen megérteni kívánó pozícióból egyre több kutató kollégám alkalmaz részvételi módszereket. Úgy érzékelem, és örülök, hogy a fent megfogalmazott dilemmáknak, pozicionáltságnak és részvételi módszereknek helyük van a békéscsabai csoport kutatói gyakorlatában, diskurzusaiban és alkalmazott szemléletmódjaiban.

Irodalom

- Altieri, M. A.; Nicholls, C. I. (2017): Agroecology: a brief account of its origins and currents of thought in Latin America. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 3–4., 231–237. <https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1287147>
- Ádám Zs., Lohász C., Mihály M., Molnár Z., Rosenfeld A., Sebály B., Vass Zs., Zsámboki M. (2021): *Válságból lehetőség – Lehetőségből válság: Szerveződések és önkormányzatok cselekvőképessége a koronavírus-járvány alatt*. Közélet Iskolája, Budapest
- Balázs B., Balogh L., Réthy K. (2021): Merre tovább, agroökológia? Az agroökológia magyarországi helyzete, szereplői és a fejlődési irányai. *Fordulat*, 2., 243–267.
- Balogh L., Bardócz P., Bródy L. S., Czeglédi A., Czett K., Gál I., Mihály M., Milánkovics K., Nagy E., Rékai K. et al. (2021): A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat*, 2., 149–199. http://fordulat.net/pdf/29/Fordulat_29_HerStory.pdf
- Balogun, B. (2022): Eastern Europe: the ‘other’ geographies in the colonial global economy. *Area*, 3., 460–467. <https://doi.org/10.1111/area.12792>
- Barna R. E., Csányi G., Gagy Á., Gerőcs T. (2018): A Rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika*, 108–09, 241–262. <https://doi.org/10.32564/108-109.11>
- Berg, P., Dasmann, R. (1977): Reinhabiting California. *The Ecologist*, 10., 399–401.
- Borzaga, C., Defourny, J., Galera, G., Leś, E., Nogales, R., Nyssens, M., Spear, R. (2008): Overview of the Emergence and Evolution of Social Enterprise. In: Borzaga, C., Galera, G., Nogales, R. (eds.): *Social enterprise. A new model for poverty reduction and employment generation. An examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States*. UNDP Regional Bureau for Europe and the Commonwealth of Independent States, Bratislava, 12–33.
- Böröcz J. (2000): Bevezető: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46., 23–44.
- Böröcz, J. (2006): Goodness is elsewhere. The rule of European difference. *Comparative Studies in Society and History*, 1., 110–138.
- Carlile, R., Kessler, M., Garnett, T. (2021): What is food sovereignty? *TABLE Explainers*. <https://www.doi.org/10.56661/f07b52cc>
- Castree, N. (1995): The Nature of Produced Nature. *Antipode*, 1., 12–48. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1995.tb00260.x>

- Csányi G., Kováts E. (2020): Túl Az excelszemplélettű feminizmuson: Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 1., 39–66. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.39-66>
- de los Reyes, P., Mulinari, D. (2020): Hegemonic Feminism Revisited: On the Promises of Intersectionality in Times of the Precarisation of Life. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 3., 183–196. <https://doi.org/10.1080/08038740.2019.1705905>
- dos Santos, L. L., Banerjee, S. (2019): Social enterprise: Is it possible to decolonise this concept? In: Eynaud, P., Laville, J. L., dos Santos, L. L., Banerjee, S., Hulgard, H., Avelino, F. (eds.): *Theory of Social enterprise and Pluralism: Social Movements, Solidarity Economy, and Global South*. Routledge, Oxford, 3–17. <https://doi.org/10.4324/9780429291197-1>
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest <http://hdl.handle.net/11155/1726>
- Evanoff, R. (2018): Bioregionalism. In: Castree, N., Hulme, M., Proctor, J. D. (eds.): *Companion to Environmental Studies*. Routledge, London, 13–16. <https://doi.org/10.4324/9781315640051-4>
- Flint, C. (2009): Regionalism. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. Wiley-Blackwell, Chichester, 639.
- Gagyi Á. (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. *Fordulat*, 1., 6–36. <https://doi.org/10.5817/pc2020-2-158>
- Galera, G. (2009): The 're-emergence' of social enterprises in CEE and the CIS. In: Musella, M., Destefanis S. (eds.): *Paid and Unpaid Labour in the Social Economy*. AIEL Series in Labour Economics, Physica, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-7908-2137-6_14
- Gál I., Mihály M., Velkey G. (2021): Az élelemtermelés társadalmi és környezeti dilemmái egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet példáján keresztül. *Fordulat*, 2., 201–241.
- Ginelli, Z. (2020): Postcolonial Hungary: Eastern European semiperipheral positioning in global colonialism. <https://zoltanginelli.com/2020/04/02/postcolonial-hungary-eastern-european-semiperipheral-positioning-in-global-colonialism/> (Letöltés: 2023. november 12.).
- Gürcan, E. C. (2019): Geopolitical Economy of Post-hegemonic Regionalism in Latin America and Eurasia. *Class History and Class Practices in the Periphery of Capitalism*, 34., 59–86. <https://doi.org/10.1108/S0161-723020190000034005>
- Halfacree, K. (2006): From dropping out to leading on? British counter-cultural back-to-the-land in a changing rurality. *Progress in Human Geography*, 3., 309–336. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph609oa>
- Jehlička, P., Griviņš, M., Visser, O., Balázs, B. (2020): Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. *Journal of Rural Studies*, 76., 286–295. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.04.015>
- Kóczé, A. (2011): *Gender, ethnicity and class: Romani women's political activism and social struggles*. Central European University, Budapest
- Kronstein B. (2023): Természetfelfogások egy fiatal békéscsabai kutató munkájában. Elődök, előzmények és a jelen. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 98–104.
- Mendly D., Mihály M. (2023): Az élelmezés mint globális kihívás. In: Farkas J. (szerk.): *Környezeti kérdések – közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv*. L'Harmattan, Budapest, 216–232.

- Mihály, M. (2021): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. PhD Dissertation. Leipzig University, Institute of Geography, Faculty of Physics and Earth Sciences, Leipzig
- Mihály, M. (2022): Peripheralization, political discontent, and social and solidarity economy. Case studies from rural Hungary and Germany. *Frontiers in Political Sciences*, 3:741956. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.741956>
- Moore, J. W. (2015): Cheap Food and Bad Climate: From Surplus Value to Negative Value in Capitalist World-Ecology. *Critical Historical Studies*, 1., 1–42. <https://doi.org/10.1086/681007>
- Nagy, E., Gajzágó, G., Mihály, M., Molnár, E. (2021): Crisis, institutional change and peripheral industrialization: Municipal-central state relations and changing dependencies in three old industrial towns of Hungary. *Applied Geography*, 136., 102576. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2021.102576>
- Nagy, E., Mihály, M., Tagai, G. (2023): Toward a greener future? Environment and economic recovery in old industrial regions. *European Planning Studies*, <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2281348>
- Nagy, E., Timár, J., Nagy, G., Velkey, G. (2015): The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary. In: Lang, T., Henn, S., Sgibnev, W., Ehrlich, K. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 135–155.
- Paasi, A. (2003): Region and place: regional identity in question. *Progress in Human Geography*, 27., 475–85. <https://doi.org/10.1191/0309132503ph439pr>
- Riggirozzi, P., Tussie, D. (2012): *The Rise of Post-Hegemonic Regionalism. The Case of Latin America*. United Nations University Series on Regionalism. Springer, Dordrecht
- Sági, M. C. (2022): The geographical scales of fear: spatiality of emotions, emotional spatialities. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 55–65. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.71.1.4>
- Smith, A. (2011): The Transition Town Network: A Review of Current Evolutions and Renaissance. *Social Movement Studies: A Journal of Social, Cultural and Political Protest*, 1., 99–105. <https://doi.org/10.1080/14742837.2011.545229>
- Sultana, F. (2021): Political Ecology 1: From margins to center. *Progress in Human Geography*, 1., 156–165. <https://doi.org/10.1177/0309132520936751>
- Timár J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: Faragó L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 187–203.
- Timár J. (2023): A területfejlesztéstől az egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatásáig. A kritikai földrajzi tudástermelés békéscsabai eredményei. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUNREN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 16–24.
- Timár J., Nagy E. (2019) Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. Szerkesztői előszó. *Tér és Társadalom*, 4., 3–16. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>

„MI EZ A BÉKÉSCSABA?”

KOVÁTS Bence

tudományos munkatárs | kovats.bence@krtk.hun-ren.hu
HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

Max Weber Fellow
European University Institute Department of Political and Social Sciences | Fiesole,
Olaszország

Békéscsaba szelleme a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban

„Mi ez a Békéscsaba?” – kaptam meg néhányszor a kérdést Budapesten vagy külföldön dolgozó magyar társadalomkutató kollégáktól, miután valamilyen esemény programjában meglátták az affiliációm. A kérdés azon túl, hogy az RKI ATO békéscsabai csoportjának relatív ismeretlenségére utal, tartalmaz egyfajta hitetlenkedést: hogyhogyan van Békéscsabán egy kutatóintézet, és miért jó ott dolgozni?

Emlékszem, amikor először kapcsolatba kerültem az intézettel, a kérdés hasonló formában bennem is megfogalmazódott. Ennek körülményeit történetesen pontosan vissza tudom idézni. 2011-ben az egyetemi szakdolgozatomhoz a külföldi urbanisztikatanulmányaim során az angol nyelvű dzsentifikációról szóló publikációk már elég jól előrehaladt megismerése után éppen a magyar szakirodalmat térképeztem fel, amikor sok, csalódást keltő, a folyamatot az eredeti elmélet lényegét képező osztályszempontot elbagatellizálva és felületesen bemutató munka elolvasása után fáradtan és elég kedvetlenül nyitottam ki a sokadik tanulmánykötetet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Amit fellapozni készültem benne, az a posztoszocialista középvárosi dzsentifikációról szóló cikk volt egy bizonyos Timár Judittól és Nagy Erikától (2007).

Mivel világleletemben sokat olvastam, nagyon ritkán esik meg, hogy pontosan emlékszem, mit, hol olvastam, és alapesetben rég elfelejtettem volna azt is, hogy a Szabó Ervin-könyvtárban kerestem magyar szakirodalmat a dzsentifikációról 12 évvel ezelőtt. A veszprémi dzsentifikációt globális kontextusban tárgyaló írás azonban annyira izgalmas olvasmány volt, hogy pontosan az eszembe vésődött, melyik olvasóteremben ültem, és milyen napszak volt. A dzsentifikáció eredeti marxista elmélete, amely a korábbi magyar nyelvű olvasmányaimban legfeljebb csak említés szintjén szerepelt, itt konkrétan egy magyar esettanulmány vizsgálatában volt nagy alaposággal alkalmazva és számos ponton továbbfejlesztve. Bár végül a szakdolgozatomban sem kifejezetten a dzsentifikációval foglalkoztam, azóta pedig végképp más területek felé fordult az érdeklődésem, a szerzők neve és munkahelye erősen megmaradt az emlékezetemben. Ahogy az azzal kapcsolatos értetlenség is, hogy a nemzetközi szakirodalmat ennyire jól ismerő szerzők miért pont a kisebb érdeklődésre számot tartó Veszprémről írnak; hogyan lehetséges, hogy egy Békéscsaba méretű kisvárosban ilyen felkészült városkutatók dolgoznak; és egy ilyen kiváló cikket miért egy ilyen nehezen megtalálható tanulmánykötetben dugnak el. Csodálkoztam,

és nem értettem. A mai napig sem értem teljesen, pedig már Békéscsabán dolgozva megkérdeztem a szerzőket, és kaptam is rá valamifajta feleletet a projekt körülményeiről, de az igazi választ talán a szerzők maguk sem tudják, hiszen minden bizonnyal az maga a „Békéscsabai Titok”.

Magyar vidék és nemzetközi tudomány

A békéscsabai csoport titkát, azaz a pontos választ a kérdésre, hogy „mi is ez a Békéscsaba”, magam sem ismerem. Én a kutatócsoportban eddig eltöltött pár év tapasztalatának birtokában – a régebben és régebb óta a csoportban dolgozó kollégák e kötetben megjelenő visszaemlékezéseinek kiegészítéseként – csupán a különleges békéscsabai szellemiség egyes elemeinek szubjektív bemutatására merek vállalkozni.

Először is a város maga egészen különleges. Ez már egyik első békéscsabai munkanapomon feltűnt, amikor munkába menet érdekes falragaszokra lettem figyelmes a vásárcsarnok környékén: „Eladók: fiatal pulykakasok 1000/kg, fiatal gyöngyösök 1200/kg, fiatal némakacsák 1000/kg”. Bár sok városban megfordultam Magyarországon és külföldön is, ez volt az első olyan – majd 60 ezres lakosságszámú – megyeszékhely, ahol a falragaszokon nem elkóborolt macskákat és albérletet, hanem eladásra szánt haszonállatokat hirdettek, minden bizonnyal a városban ügyeiket intéző környékbelieknek. Az efféle falragaszokon túl a munkaruhaboltok nagy száma és a város tekintélyes méretű, klasszikus gazdaboltja jelezték, hogy sok társától eltérően Békéscsaba még megőrzött valamit abból a régi mezővárosi jellegből, amit annak idején Erdei Ferenc (1939) az alföldi városokkal kapcsolatban leírt, és amit sok egykori mezővárosban már hiába keresnénk. A kutatócsoportban eltöltött hónapok aztán ráébresztettek, hogy egy ilyen városban a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekkel foglalkozó kutatók szó szerint közelebb vannak a témájukhoz, így nagyon jól ismerik azt a vidéki Magyarországot, ami valamifajta egzotikus ismeretlen szigetként tűnik fel időnként a média fősodrában és a budapesti értelmiségiek történeteiben, általában valamilyen rácsodálkozó riport és sztorizás formájában. Minden bizonnyal ebből következik, hogy a békéscsabai kollégáim nemcsak kiválóan ismerik a békési falvakat és kisvárosokat, de mély tudással rendelkeznek arról is, hogy a nagyobb hatású politikai döntéseknek, a vidéki magyar ipar és mezőgazdaság átalakulásának milyen helyi következményei voltak. Ráadásul a kollégák közül sokan éltek korábban az ország más pontjain, így tudásuk nem csak Békéscsaba környékére korlátozódik.

Noha én a kollégák közül talán a legkevésbé foglalkoztam az Alfölddel, a békéscsabai csoportban végzett – természetesen más régiókra is irányuló – munka az én kutatásaimra is hatott valamelyest. Részben a Békéscsabán és az alföldi falvakban a Kádár-korban épült családi házak nagy száma miatt kaptam kedvet megvizsgálni, vajon az államszocializmus tényleg annyira visszaszorította-e a kalákás lakásépítést, mint arra az államszocializmus jelentőségét hangsúlyozó szakirodalom utal (Kováts 2022). Szinte minden kutatásomhoz jelentős mértékben támaszkodtam a könyvtár gazdag államszocializmus-kori magyar állományára. Kollégáim hívták fel a figyelmemet olyan értékes forrásokra, mint Tímár Lajos és Lengyel Imre munkái, valamint az egykori RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztályának tanulmányai a budapesti agglomerációban zajló folyamatokról.

Kutatásomat nagyban segítették csoportunk tagjainak jellemzően a Magyar Földrajzi Társaság Körös-vidéki Osztályának szervezésében megtartott előadásai az intézetben. Ezek az előadások nemcsak hozzájárultak a kollégák kutatásának megismeréséhez, de előadóként is mindig nagyon értékes visszajelzéseket kaptam – a Békéscsabán meglévő speciális tudásnak megfelelően – a magyar és a külföldi szakirodalomra vonatkozóan egyaránt. Nagy Gábor vidéki nagyvárosi lakáspiacokkal kapcsolatos OTKA-projektjébe bekerülve ismereteim tovább gazdagodtak a lakáskutatásban meglehetősen elhanyagolt területről, a vidéki városok lakhatási folyamatairól.

A békéscsabai kutatócsoport különlegességének másik eleme, hogy a magyar viszonyok ismerete kombinálódik egy olyan erős elméleti felkészültséggel, a nemzetközi szakirodalom olyan alapos és mély ismeretével, illetve úgy általában a nemzetközi tudományos életbe való magas fokú beágyazottsággal, ami Magyarországon ritka, ahogyan az a veszprémi dzsentifikációról szóló cikk kapcsán is feltűnt nekem. Ennek kétségkívül Timár Judit és Nagy Erika a főszereplői a csoportban. Judit ráadásul egy nagy népszerűségnek örvendő igazi példakép a fiatal generáció számára, akihez időnként még külföldről is érkeznek Békéscsabára fiatalabb kutatók konzultálni. Bár én eddigi pályám során pont nem „Judit témáiban” kutattam, sokszor segítette tanácsokkal és kritikus kérdésekkel a munkámat.

A békéscsabai csoportban a helyi és a globális folyamatok alapos együttes ismerete megerősített abban, hogy a társadalomtudományban a tudás mindkét szintjére szükség van, ahogyan az a centrumországokban is természetes. A Magyarországon és más félperiféria-országokban fetiszizált minőségi és nagy hatású angol nyelvű publikációk létrejöttének nagyon fontos alapfeltétele az olyan helyi relevanciájú alap kutatások végzése, amelyeknek ugyan nem mindegyike tarthat számot azonnal nagy nemzetközi érdeklődésre, mégis elengedhetetlenek ahhoz, hogy tudjuk, milyen folyamatok zajlanak hazánkban. Ráadásul a társadalomtudományban igazán nagy hatású elméletalkotás aligha lehetséges induktív kutatások nélkül, melyek a már meglévő elméleteket tesztelő deduktív kutatásoknál időigényesebbek, és eredményeik egy jelentős része szükségszerűen nem váltható be azonnal nemzetközi publikációkra. A békéscsabai csoportban alakult ki az a mély meggyőződés, hogy a különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben magyarul megjelent munkák nagyon értékes forrásként tudnak szolgálni nagyobb lélegzetű nemzetközi összehasonlító vagy elméleti munkákhoz, és a ma jellemző selejtezés (átvitt és szó szerinti értelemben egyaránt) helyett többeknek kéne visszanyúlniuk ezekhez a forrásokhoz.

Demokrácia

A „békéscsabaiság” titkát azonban nemcsak a város különlegessége, valamint a magyar társadalmi-gazdasági folyamatok és a globális kontextus együttes ismerete alkotja, hanem olyan emberi tényezők, melyeket nehezen lehet szövegesen bemutatni. Először is: a meglehetősen hierarchikus akadémiai világban Békéscsabán, különleges módon, gyakorlatilag nincsen hierarchia. A fiatalok is tág teret kapnak kutatásuk megvalósításában, és itt valamiért egyáltalán nem jellemző a fiatal kutatók kutatási asszisztensként való kezelése. A fiatal kutatók egyenrangúak az idősebbekkel, és még a konkrét projektekre felvett fiataloknak is nagy szabadságuk van saját kutatási ötleteik megvalósításában.

A hierarchia mentesség másik megnyilvánulási formája a szervezeti demokrácia. A csoport jellemzően közösen dönt minden jelentős kérdésben, akár hosszabb viták árán is, és alapelvárás az őszinte kommunikáció, ami tapasztalataim alapján Magyarországon manapság munkahelyi viszonyokban nagyon ritka. Habár a döntésekkel nem feltétlenül mindenki elégedett, azok hosszabb átbeszélés, konszenzusra törekvés után aligha vitathatók, és nem okoznak hosszú távú konfliktusokat a csoporton belül.

A nagyfokú egyenlőség és demokrácia pedig nem utolsósorban igazán jó bizalmi légkört alakít ki. A csoport nagyon kicsi, és szinte baráti viszonyban van egymással mindenki, amivel együtt jár egy nagyon erős empátia, megakadályozva a kezelhetetlen konfliktusok és sérelmek kialakulását.

Rosszul állunk a szabadalmakkal, kollégák!¹⁴

Ezt az esszét akár azzal is zárhatnám, hogy a békéscsabai csoport modellje (ami minden bizonnyal néhány más magyar kutatócsoportra is többé-kevésbé jellemző az RKI-ban és azon kívül is) ideális, hiszen egyszerre jellemző rá az innovációnak kedvező egyenlőség és munkahelyi demokrácia, valamint a nemzeti és nemzetközi relevanciájú témák magas színvonalú kutatása. Ezt a modellt pedig akár terjeszteni lehetne szélesebb körben is. Máshol és máskor ezt talán le lehetne írni. 2023 Magyarországon viszont komolyan biztosan nem. A politika és benne a tudománypolitika ugyanis jelenleg Magyarországon a demokratizálódással teljesen ellentétes irányba halad a társadalom – benne sajnos a kutatók – meglehetősen passzivitása és félelme mellett és következtében.

A jelenleg a félperiféria-országokban terjedő divatot követve a KRTK-ban is egységesen bevezetett, a kutatókat angol nyelvű, mennyiségi publikálásra ösztönző, a magyar nyelvű tudományt leértékelő követelmények jelentősen meggyengítik a békéscsabai csoport (és más hasonló profilú műhelyek) magyar tudományos lábát. Ez a rendszer pedig – bár lehet, hogy javít néhány, a tudományos eredmények mérésére szerintem alkalmatlan, Nyugat-Európában társadalomtudományi területen nem is igazán ismert és alkalmazott, egyes kelet-európai országokban mégis fetisizált mutatót – közvetve sajnos a nemzetközi tudományos eredményekre negatívan hathat vissza. Ugyanis – ahogyan azt fentebb kifejtettem – a helyi folyamatok mélységben való kutatásának sok eredménye csak Magyarországon releváns, a „helyi” mély ismerete mégis elengedhetetlen feltétele annak, hogy nemzetközi szinten igazán fontos eredmények szülessenek.

A békéscsabai demokráciának ugyancsak jelentős külső korlátai vannak, ugyanis be kell illeszkednie egy olyan instabil, ám mégis hierarchikus, a társadalomtudományi kutatómunka sajátosságait sokszor figyelmen kívül hagyó rendszerbe, ahol az egymást váltó különböző felsővezetők különösebb kontroll és ellenállás nélkül, legóként játszadhatnak nagy múltú intézmények szervezeti felépítésével, függetlenségével, tudományos profiljával és nem utolsósorban nevével. Az eredmény egy különös, skizofrén állapot, hiszen ilyen körülmények között a tágabb intézményrendszerben

¹⁴ Az MTA kutatóhálózatának az MTA-tól való 2019-es elcsatlólasakor Palkovics László innovációs és technológiai miniszter gyakran említette okként a kutatóközpontok által jegyzett kevés szabadalmat, mint a gyenge tudományos teljesítmény egyik legfőbb jelét. <https://infostart.hu/interju/2019/04/18/palkovics-laszlo-komoly-kormanyfelhatalmazasom-van-az-akademiai-targyalasokra#>

az „odafent” meghozott döntésekbe való beletörődés racionálisabb stratégiának tűnik, mint a demokrácia terjesztése és követelése a csoporton és a kutatóintézeteken kívül.

Ennél azonban sajnos komolyabb veszélyek is körvonalazódnak. Mint nemrég megtudtuk, a magyar tekintélyuralmi rezsim célja a hatalom bebiztosítása a szellemi élet uralásának segítségével (Orbán 2023), ennek pedig egyik legfontosabb eszközei a magukra tudományos álruhát öltő politikai szervezetek, amelyeknek fő célja deklaráltan nem a tudományos megismerés, hanem a társadalom gondolkodási kereteinek a hatalom számára kedves alakítása (Békés 2020). Az Orbán-rendszer igazoló új, közpénzzel elhalmozott intézmények formájában megjelenő disztópikus jövőkép láttán a jelenlegi hierarchikus, ad hoc reformötletek által rángatott és alulfinanszírozott, ám a direkt politikai befolyástól egyelőre védett intézményrendszer még vonzó, sokak számára pedig az egyetlen lehetséges alternatívának tűnik.

Mivel a jelenlegi magyarországi folyamatokat racionálisan szemlélve cseppet sem tudok optimista lenni, csak reménykedni tudok abban, hogy van a Békéscsabai Titoknak egy olyan, számomra ismeretlen eleme, ami segít átvészelni ezeket a nehéz időket. Ahogy azt már 2011-ben megsejtettem, a békéscsabai csoport léte sok tekintetben egy racionálisan nehezen megmagyarázható csoda. Márpedig, ha egy csoda megtörténik, bizakodhatunk, hogy nem múlik el. Isten éltesse a békéscsabai csoportot sokáig!

Irodalom

- Békés M. (2020): *Kulturális hadviselés: a kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest
- Erdei F. (1939): *Magyar város*. Athenaeum, Budapest
- Kováts, B. (2022): Did State-Socialism Restrict Self-Build in the Semiperiphery? The Case of Hungary. *Housing Studies*, 5., 809–30. <https://doi.org/10.1080/02673037.2020.1836330>
- Orbán V. (2023): Bohár Dániel beszélgetése Orbán Viktorral a Tranzit Fesztiválon. Interjúkészítő: Bohár Dániel. *Orbán Viktor miniszterelnök hivatalos oldala*. miniszterelnok.hu/bohar-daniel-beszelgetese-orban-viktoral-a-tranzit-fesztivalon/ (Letöltés: 2023.10.24.)
- Timár J., Nagy E. (2007): A középvárosi dszentrifikáció és társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317.

A KUTATÁS MINT TUDÁSTERMELÉS

Civilkutatások kritikai és kollaboratív megközelítésben

BRÓDY Luca Sára

tudományos munkatárs | brody.luca@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

A kutatói pálya számomra kezdetben nem volt magától értetődő választás, inkább úgy alakult, mint sok más dolog az életben. Egy szociológus-közgazdász mesterdiploma és három év piaci munka után Amszterdamba költöztem, ahol városszociológiát és szociálpolitikát tanultam, majd egy évet a közösségi kerteknek, egy művészettel, természettel és élelemmel foglalkozó szervezetnek, valamint a helyi élelemtermelésnek szenteltem ilyen-olyan munkák révén. Két év külföldön töltött idő után újult erővel vágtam neki a doktori kutatásomnak Olaszországban, és további négy év elteltével döntöttem úgy, hogy visszatérek Magyarországra. Ennyi év után kihívásként élttem meg, hogy szakmailag gyökeret verjek, és bevallom, időbe is telt, mire otthonosan kezdtem érezni magam. Ebben volt nagy segítségemre a békéscsabai csoport, ahol idővel hazatalálhattam.

Békéscsabáról és az ottani elismert nevekről a budapesti kollégák és barátok révén hallottam hazaköltözésem első évében, és nagyon felkeltette érdeklődésemet az a pozitív kép, amit róluk kaptam. Kováts Bence 2020 kora tavaszán írt rám: „Szia, Luca! Hogy vagy? Nem érdekel egy békéscsabai állás?” Valahogy így indult a közeledés. Hónapokkal később, a Covid-járvány közepén, egy online interjú után 2020 júniusában lettem én is „békéscsabai”. Nem felejttem, hogy Timár Judit az érkezésemet, első beszélgetésünket kedvesen így summázta: „Na, *civilesem* még úgysem volt!” Vagy Velkey Gábor szakmai intelmét, amiben a kutatási összefoglalóm után részesített: „Nagyon ügyes, de ideje lenne a vidékről is írni.” Ezekre az észrevételekre alapozva a következőkben egy lehetséges tudástermelési stratégia építőköveit szeretném felvázolni, amelyhez az elmúlt bő három év közös munkája nyújtott inspirációt. A civilkutatások kritikai megközelítését és a kollaboratív kutatások főbb célkitűzéseit – egy teljességre törekvő szakirodalmi áttekintés nélkül – mutatom be, amihez már e rövid Békéscsabán töltött idő alatt is találtam a kollégák között partnereket.

Kritikaiság a civilkutatásokban

A posztoszocialista civil társadalom fogalmát sokan és sokféleképp értelmezik, de leginkább az államszocializmusból a liberális demokratikus környezetbe való sikeres átmenet szimbólumaként vált népszerűvé. A rendszerváltás után ehhez két fő aggodalom fűződött: a régió civil társadalmát gyengének ítélték, a nemzetközi civil szervezetek gyors elterjedését pedig problematikusnak. Míg a gyenge civil társadalom tézise általános elmaradottságra utal egy (elképzelt) nyugat-európai mércéhez képest (Howard 2003), az úgynevezett NGO-izálódás azt problematizálja, hogy a nyugati intézményrendszer kelet-közép-európai kontextusba helyezése az átmenet és az EU-integráció meghatározó időszakát nem vette kellőképp figyelembe. Ennek gyakran

emlegetett tüneteinek közé sorolható a civil szféra depolitizálódása, az elitizmus, a megfelelő érdekképviselőtől való elszakadás vagy az állampolgárok mindennapi gondjaival szembeni általános vakság (Gille 2010; Jacobsson, Korolczuk 2020).

A civilkutatások kritikai irányzata módszertanilag ezért nem a formális intézményekre vagy a civil szervezetek számára és taglétszámára összpontosít, hanem a különböző szereplőkre és azok cselekvéseire, gyakorlataira (Bača 2022). Az „alulról jövő” kutatások nagyrészt a városi aktivizmusra vonatkozó hiányos ismeretek pótlására helyezték a hangsúlyt a helyi politikai-gazdasági kontextus figyelembevételével (Jacobsson, Saxonberg 2016). Számos olyan tanulmány született, amelyben a kollektív szereplők motivációit és narratíváit, valamint gyakorlatukat és kapcsolataikat vizsgálják (pl. Cizewska-Martynska 2015; Polanska 2020). Ezek a civil szerepvállalás olyan formáit elemzik, amelyek informális jellegük, kisebb láthatóságuk vagy éppen visszafogott, radikális, esetleg ellentmondásos voltak miatt hagyományosan háttérbe szorultak a szakirodalomban.

A Nyugat-centrikus megközelítések másik gyakori hibája a régióban, hogy – a nyugati teoretikus hagyományokra építkezve – az elméleti koncepciók helyett empirikus adatokat szolgáltatva igyekeznek a tudományos párbeszéd részei maradni (Timár 2004; Jehlička, Jacobsson 2021). Ehelyett érdemesebb az aktivisták, mozgalmak és állampolgárok perspektívájára támaszkodni az elméletalkotás során (Pietrzyk-Reeves, McMahon 2022). A hasonló, mozgalmakra vonatkozó kutatások nemcsak a beágyazottabb elméletalkotást teszik lehetővé, hanem – ahogyan Gagy (2015a; 2015b) is javasolja – a kelet-közép-európai régió civil társadalmait is hozzásegíthetnének ahhoz, hogy jobban megértsék saját helyzetüket, más társadalmi csoportokhoz való viszonyukat és régiójuk sajátos fejlődési pályáját. Ez a törekvés ugyanakkor megköveteli, hogy foglalkozzunk azokkal a hierarchiákkal és egyenlőtlenségekkel is, amelyek akadályozzák a tudástermelés emancipatorikus lehetőségeit. Folyamatos vita zajlik annak újragondolásáról, hogy a kelet-közép-európai kutatások milyen módon állíthatják kihívás elé és járulhatnak hozzá az elméletalkotáshoz, kiemelve a kelet-közép-európai tudományos munka jellegzetes sajátosságait, valamint a régió marginális szerepét a tudás geopolitikájában (Smith, Timár 2010; Ferenčuhová 2016; Trubina et al. 2020).

A társadalomtudományok kollaboratív természete

Az együttműködésen alapuló kutatások az elméletalkotás olyan (tágra értelmezett) folyamatait részesítik előnyben, amelyek a kutatási folyamat különböző szakaszaiban társkutatókat, például gyakorlati szakembereket, aktivistákat vagy más érdekelt feleket is bevonnak, és ahol a kutatásnak az együttműködésen alapuló módszereire kifejezetten reflektálnak. Itt a kutatás célja az elméletalkotás és a társadalmi változásért folytatott cselekvés közötti kölcsönhatás erősítése azáltal, hogy az elméletalkotást a politikai küzdelmek fontossága alá rendeli. Ezáltal a kutató és a kutatásba bevont más résztvevő közötti hierarchiák folyamatosan megkérdőjeleződnek és újraértékelődnek. A részvételi akciókutatás (RAK), mint az egyik legrégebbi példája ennek az irányzatnak, a politikai küzdelmet kulcsfontosságú alkotóelemként ismeri el, figyelembe véve a történelmi, kulturális és politikai tényezők szerepét a társadalmi mobilizáció alakításában. Eszerint – némileg ellentmondva ezzel a kritikai irányzatnak – a társadalomkutatást nem az elméleteknek kellene vezérelniük, hanem

azok számára kell tudást generálnia, akik társadalmi változásra törekednek. Ennek érdekében a tudósoknak kevésbé elméletalkotóként, a társadalmi mozgalmaknak pedig kevésbé a megfigyelés tárgyaként kell megjeleníteniük.

A fenti ellentmondásból következően a kollaboratív kutatás túllép a neoliberális, Nyugat-centrikus, intézményes tudástermelésen azáltal, hogy belülről feszegeti annak határait, támogatja a nem szakértők részvételét a tudástermelésben, és folyamatosan felhívja a figyelmet a különböző tudásmódok hatalmi hatásaira (Kostka, Czarnota 2017). Ennek a megközelítésnek a hiányossága viszont az, hogy a kelet-közép-európai kontextus sajátosságait gyakran expliciten nem ismerik el. A RAK egyik sajátos problémája ebből kifolyólag az együttműködés gyakorlatának és az elméletalkotásnak egymással való megfeleltetése: egy olyan elmélet alkotása, amely képessé teszi egy közösség tagjait arra, hogy pragmatikus és fenntartható változásokat hajtsanak végre az életükben (Málovics et al., 2021). Mindazonáltal ezek a megközelítések és módszertanok nemcsak az intézményes tudástermelés és az aktivizmus közötti határok átlépésére törekszenek, hanem közös víziójuk, hogy a kutatókat és a résztvevőket közös alanyként kezelik. A tudományos tudás és az érdekérvényesítés közötti távolságot csökkentik, és elismerik a politikai küzdelem szükségességét, figyelembe véve a különböző aktorok és a kutatók közötti hatalmi viszonyokat, valamint a tudományos eredmények előállításában létező hierarchiákat.

Szembeszállva a neoliberális tudástermelés elvárásaival, a kelet-közép-európai régióban a kollaboratív kutatások egyrészt hozzájárulnak ahhoz, hogy a hagyományos aktivista archetípus – a nyugatias, „európai”, városi, fehér állampolgár – helyett befogadóbb állampolgári és társadalmi csoportokban gondolkozzanak (Kóczé et al. 2019; Vilenica et al. 2021). Másrészt szembemennek az úgynevezett „elefántcsonttorony-szindrómával”, ahol a kutatók nem vesznek részt cselekvésorientált kutatásban, hanem inkább egyéni érdemekre törekednek, alárendelve magukat a rangos nemzetközi folyóiratokban való publikálás követelményeinek és egyéb teljesítménymérési elvárásoknak. A részvételi kutatások képviselői elmosódott státuszban határozzák meg magukat: egyszerre kutatóként és aktivistaként, akik közvetlenül részt vesznek az érdekérvényesítés részvételi modelljeiben (Misetics 2017; Dziuban, Moźdrzeń, Ratecka 2021). Az efféle elköteleződések a marginalizált közösségek emancipációjához és elismeréséhez vezethetnek arra törekedve, hogy a tudástermelést közösen értelmezzék újra. Az együttműködésen alapuló kutatás rávilágít arra a problémára is, hogy a városi mozgalmakkal foglalkozó tudományos kutatások gyakran elszakadnak a marginalizált csoportokkal való szolidaritástól. Számos szerző (pl. Bodorkós, Pataki 2009; Kostka, Czarnota 2017; Méreiné Berki, Málovics, Mihály 2022) érvelt amellett, hogy a tudományos kutatások absztraktsága és elvontsága növekvő elszigeteltséget teremt a tudományos szféra és a kiszolgáltatott csoportok között. A kutatói és aktivista szerepek közötti egyensúlyozással a kollaboratív kutatás képes alternatívát kínálni a status quóval szemben, miközben a kutató kizárólagos szerepét is megkérdőjelezi a tudástermelésben.

Lehetséges közös építőkövek

Évtizedek óta széles körű viták folynak a tudományágak között arról, hogy a tudományt kevésbé kellene-e elszakítani a társadalomtól, hozzáférhetőbbé, részvételibbé, érthetőbbé, átláthatóbbá, relevánsabbá és elszámoltathatóbbá kellene-e tenni,

valamint arról, hogy hogyan építsük be jobban a munkánkba a kutatás társadalmi hasznosságát. Míg a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek az egyik legfőbb akadályai az emberek tudományhoz való hozzáférésének, a társadalomtudományok nagy potenciállal rendelkeznek a tudás demokratizálásához vagy a marginalizált közösségek emancipációjához azáltal, hogy bevonják őket a demokratikus kutatási folyamatokba.

A fentiek alapján három konklúziót vonhatunk le. Elsőként: (1) a kutatás mindennapi cselekvésbe ágyazott elméletet igényel, ami hasznos eredményekhez és jobban megalapozott elméletalkotáshoz járul hozzá. Másodsorban (2) a tudományos ismeretek demokratizálása el kell hogy vonatkoztasson a Nyugathoz való felzárkózás viszonyrendszerétől, amely nagyrészt figyelmen kívül hagyja olyan csoportok szükségleteit és küzdelmeit, amelyeknek tagjait egyes kontextusokban még csak nem is kezelik jogokkal rendelkező állampolgárokként, és nem tekintik őket a civil társadalom részének. Ez az a pont, ahol a kutatás együttműködő formái segíthetnek, mivel hangot és jelenlétet adnak azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek a kapitalista viszonyoknak leginkább kitettek, de sérelmeiket és küzdelmeiket általában figyelmen kívül hagyják, vagy illegitimnek, civilizálatlannak és helytelennek minősítik, ezért kizárják őket a főáramú diskurzusokból és a tudástermelés alakításából. Harmadrészt (3) figyelembe kell venni a társadalmi felelősség kérdéskörét és a kutatás fenntarthatóságát. A kutatásnak aktív szerepet kell vállalnia a társadalom hosszú távú ellenálló képességének kialakításában. Ez együtt jár az intézményes tudományos szféra neoliberalizációjával szembeni ellenállással, azaz szembeszáll a pusztán számszerűsíthető tudományos érdekek és jutalmak érdekében végzett tudományos munka zsákutcájával. A hagyományos megközelítési módok helyett – melyek követői a kutatásokat gyakran öncélúan, a közösségekre gyakorolt hatásoktól elvonatkoztatva vagy rosszabb esetben saját érdemeik és jutalmaik érdekében folytatják (Davies et al. 2021) – a kutatott közösségek javát olyan együttműködő kutatási módszertanok alkalmazásával tudjuk támogatni, amelyek a kutatók szokásos, elvonatkoztatott és távolságtartó kapcsolatát a tereppel egy gondoskodó kapcsolattal váltják fel.

Itt szeretném megemlíteni, hogy ezen elgondolások természetesen nem csupán az én egyéni elképzeléseimet tükrözik, hanem közösen létrejött munkák és eszmecserék eredményei. Ebben a kontextusban két, jelenlegi kutatási tevékenységem során különösen meghatározó közösséget emelnék ki. Az egyiket kollégámnak, Mihály Melindának köszönhetem, aki katalizálta a Herstory Kollektíva¹⁵ megalakulását, majd többek között engem, valamint a békéscsabai csoportból Nagy Erikát és Sági Mirjamot is közös csapatná kovácsolt. A HerStory Kollektíva 2020 őszén alakult, ami vidéken élő és gazdálkodó nők számára szeretne kapcsolódási lehetőségeket és hasznos tudást nyújtani a mindennapi életben felmerülő, gondoskodással és élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos kihívásokban, láthatóvá téve azokat a nehézségeket, amikkel elsősorban a nők küzdenek. A kollektíva tagjai aktivisták és kutatók, céljuk a zöld és feminista mozgalmakon belül és kívül tevékenykedő nők és közösségek mindennapi problémáinak, egyéni stratégiáinak, küzdelmeinek feltárása (Balogh et al. 2021). A másik fontos szakmai közösséget a SustainAction kutatási projekt¹⁶ nyújtja számomra, melyben 2023 tavaszán kezdtünk el egy ötéves közös munkát. A projekt révén egy összehasonlító elemzés keretében a civil társadalom rezilienciáját vizsgáljuk, amit a társadalmi változásokért elkötelezett munkálkodásban való kitérés

¹⁵ <https://tudatosoregedes.hu/herstory/>

¹⁶ sustainaction.org

képességeként értelmezünk. A projektben szereplő országok a következők: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia és Svédország. Azt szeretnénk elemezni, hogy a gazdasággal, a lakhatással, az éghajlattal, az élelemtermeléssel, a világjárvánnyal és a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos különböző válságok milyen hatással vannak a civil társadalomra és az emberek közös cselekvésre való képességére. A projekt célja – egyéni és kollektív szinten is elemezve, de a különböző szereplők közötti kapcsolatokra is összpontosítva – annak mélyebb megértése, hogy az emberek hogyan reagálnak közösen a különböző válságokra. A magyar al kutatás középpontjában az élelemtermelés és -ellátás kérdéseivel kapcsolatos elkötelezettség különböző formái állnak.

Az a célunk, hogy tudásunkat, tapasztalatainkat és együttműködésünket szélesebb és szisztematikusabb szintre emeljük: összehasonlítsuk és elemezzük a kelet-közép-európai regionális és nemzeti összefüggéseinket, valamint elméleti megközelítések terén egymást kiegészítő, társadalmilag hasznos szakértelmünket. Mindezek teljesítése nem kis feladat, de az a békéscsabai kutatóközösség, amelynek része vagyok, kivételes, mert a kritikus gondolkodás és az együttműködésre való elkötelezettség jellemzi. Ebben az intellektuális környezetben a tudás megszerzése nem pusztán egy magányos törekvés, hanem olyan kollektív cél, amely folyamatosan igyekszik kitolni a tudás határait. Azt hiszem, mindenki nevében mondhatom: tisztában vagyunk azzal, hogy a nagyszerű ötletek nem szülehetnek izolációban, csak egy olyan párbeszéd részeként, ahol a kollégák szabadon osztják meg gondolataikat, elősegítve a kölcsönös támogatás és növekedés légkörét.

Irodalom

- Bača, B. (2022): Practice Theory and Postsocialist Civil Society: Toward a New Analytical Framework. *International Political Sociology*, 1., olab021. <https://doi.org/10.1093/ips/olab021>
- Balogh L., Bardócz P., Bródy L. S., Czeglédi A., Czett K., Gál I., Mihály M., Milánkovics K., Nagy E., Rékai K. et al. (2021): A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat*, 2., 149–199. http://fordulat.net/pdf/29/Fordulat_29_HerStory.pdf
- Bodorkós, B., Pataki, G. (2009): Linking academic and local knowledge: Community-based research and service learning for sustainable rural development in Hungary. *Journal of Cleaner Production*, 12., 1123–1131. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.02.023>
- Cizewska-Martynska, E. (2015): The meaning of the 1980s' Anti-Politics' legacy within the contemporary East-Central European civil societies. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3., <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i3.103>
- Davies, S. W., Putnam, H. M., Ainsworth, T., Baum, J. K., Bove, C. B., Crosby, S. C., ... Bates, A. E. (2021): Promoting inclusive metrics of success and impact to dismantle a discriminatory reward system in science. *PLOS Biology*, 6., e3001282. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.3001282>
- Dziuban, A., Moźdrzeń, M., Ratecka, A. (2021): “Very little but a lot.” Solidarity within the sex workers' community in Poland during the COVID-19 pandemic. *Gender, Work & Organization*, 28(S2), 366–377. <https://doi.org/10.1111/gwao.12677>
- Ferenčuhová, S. (2016): Accounts from behind the curtain: History and geography in the critical analysis of urban theory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 113–131.

- Gagyi, Á. (2015a): Social movement studies for East Central Europe? The challenge of a time-space bias on postwar Western societies. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3., 16–36.
- Gagyi, Á. (2015b): Why don't East European movements address inequalities the way Western European movements do? A review essay on the availability of movement-relevant research. *Interface: A Journal For and About Social Movements*, 2., 15–26.
- Gille, Zs. (2010): Is there a global postsocialist condition? *Global Society*, 1., 9–30. <https://doi.org/10.1080/13600820903431953>
- Howard, M. M. (2003): *The weakness of civil society in post-communist Europe*. Cambridge University Press, UK
- Jacobsson, K., Korolczuk, E. (2020): Mobilizing Grassroots in the City: Lessons for Civil Society Research in Central and Eastern Europe. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 2., 125–142. <https://doi.org/10.1007/s10767-019-9320-7>
- Jacobsson, K., Saxonberg, S. (eds.). (2016): *Beyond NGO-ization: The Development of Social Movements in Central and Eastern Europe*. London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9781315569246>
- Jehlička, P., Jacobsson, K. (2021): The importance of recognizing difference: Rethinking Central and East European environmentalism. *Political Geography*, 87., 102379. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102379>
- Kóczé, A., Zentai, V., Jovanović, J., Vincze, E. (eds.). (2019): *The Romani Women's Movement: Struggles and Debates in Central and Eastern Europe*. Routledge, New York
- Kostka, J., Czarnota, K. (2017): Modes of knowledge production in the study of radical urban movements. *Interface: A Journal For and About Social Movements*, 1., 368–388.
- Málovics, Gy., Juhász, J., Méreiné Berki, B., Mihók, B., Szentistványi, I., Pataki, G., ... Tóth, J. (2021): Confronting espoused theories with theories-in-use: Challenges of participatory action research with marginalized communities in contributing to social change and theory building. *Action Research*, 2., 255–276. <https://doi.org/10.1177/1476750318774389>
- Méreiné Berki B., Málovics Gy., Mihály M. (2022): Rendszerszintű átalakulás helyett szakpolitikai reform? – A részvételi akciókutatás társadalmat átalakító ereje és annak korlátai egy megyei jogú város deszegregációs szakpolitikájának tapasztalatain keresztül. *Kovács*, 1–31. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e1>
- Misetics, B. (2017): Homelessness, citizenship and need interpretation: Reflections on organizing with homeless people in Hungary. *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 1., 389–423.
- Pietrzyk-Reeves, D., McMahon, P. C. (2022): Introduction: Civic Activism in Central and Eastern Europe Thirty Years After Communism's Demise. *East European Politics and Societies*, 4., 1315–1334. <https://doi.org/10.1177/08883254221089261>
- Polanska, D. V. (2020): Going against institutionalization: New forms of urban activism in Poland. *Journal of Urban Affairs*, 2., 176–187. <https://doi.org/10.1080/07352166.2017.1422982>
- Smith, A., Timár, J. (2010): Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, 2., 115–125. <https://doi.org/10.1177/0969776409358245>
- Timár, J. (2004): More than 'Anglo-American', it is 'Western': Hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, 5., 533–538. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.01.010>

- Trubina, E., Gogishvili, D., Imhof, N., Müller, M. (2020): A part of the world or apart from the world? The postsocialist Global East in the geopolitics of knowledge. *Eurasian Geography and Economics*, 6., 636–662. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1785908>
- Vilenica, A., Florea, I., Popovici, V., Pósfai, Zs. (2021): Urban struggles and theorising from Eastern European cities: A collective interview with Ana Vilenica, Ioana Florea, Veda Popovici and Zsuzsi Pósfai. In: M. Lancione & C. McFarlane (eds.), *Global Urbanism: Knowledge, Power and the City*. Routledge, London, 306–316.

SZÜKÜLŐ-TÁGULÓ TEREK

Feminizmus és gondoskodás

SÁGI Mirjam Cecília

posztdoktori kutató | sagim@ceu.edu

Közép-európai Egyetem Demokrácia Intézet | 1051 Budapest, Nádor utca 15.

2014 nyarán, öt év után költöztem haza Angliából. Nehéz volt eldönteni, hogy hirtelen nagyon összeszűkült-e vagy kitágult a világ. A pesti utcák London után apróknak és túl ismerősnek tűntek. A hatalmas brit tudományos és civil szférához képest, amelynek a működését éppen csak elkezdtem megérteni, a magyarországi közeg számomra teljesen ismeretlen volt. A marxista, kritikai társadalomelméletek az angliai képzésben alapvetésként jelentek meg. Így, amikor hazaköltöztem, és egy fesztiválon megismertem Kováts Bencét, későbbi békéscsabai kutatótársamat, rajta keresztül pedig a Város Műhely többi tagját, megnyugodtam; örültem, hogy – habár Magyarországon kevésbé meghatározóak a kritikai megközelítések, mint amihez addig szoktam – rátaláltam arra a közegre, amit ez a megközelítés határoz meg. Az egyik alkalommal, amikor a Város Műhely néhány tagja által lakott Rottenbiller utcai lakásban találkoztunk, a régebbi tagok képeslapot írtak alá Timár Judit születésnapjára, aki sokat segített az akkoriban megjelent *Kritikai városkutató* (Jelinek et al. 2013) kötet elkészítésében a csapatnak. Akkor még nem ismertem őt, és nem sejtettem, milyen meghatározó személy lesz majd számomra. Körülbelül fél évvel később kerestem fel Juditot – aki (szinte) egyedül foglalkozott Magyarországon feminista földrajzzal –, hogy megosszam vele a doktori jelentkezéshez készített kutatási tervemet.

Gender és feminizmus a földrajzban és Magyarországon

Az idő tájt már tudtam, hogy a köztér, a térelméletek és a gender kérdéseit szeretném összekötni egy feminista, illetve tágabb értelemben vett kritikai megközelítéssel. Addigra megismertem a magyarországi viszonyok között „témányító”, azóta is aktuális kérdéseket felvető írást: *„A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon?”* (Timár 1993). A cikk olvasásakor és az első beszélgetéseink alkalmával úgy éreztem, új világ nyílik meg előttem. Annak ellenére, hogy az addigi tanulmányaimban a feminista földrajzzal már elkezdtem ismerkedni (pl. Valentine 1989; Bondi, Rose 2003), a nemzetközi szakirodalomba már eléggé beleástam magam, a magyarországi irodalmakat szinte alig ismertem. Mint aztán kiderült, genderföldrajzos írásokból – különösen az én témámat érintőkből – még nem is állíthattam volna össze hosszú listát. Judit tapasztalatait megismerve megértettem, hogy milyen nehézségekkel és közben lehetőségekkel is jár genderfókuszú kutatást folytatni Magyarországon, a hazai tudományos közegben. Első mérföldköve ennek az volt, amikor azon gondolkodtunk, hogy mi legyen a kutatási tervem címe. Eredetileg a „feminista megközelítés” szerepelt a címben, de végül is úgy döntöttünk, maradjunk a semlegesebb „gender” szónál, aminek kevésbé van politikai konnotációja, és talán könnyebben tudok vele

érvényesülni a magyarországi tudományos világban. Ez a döntés 2016-ban született, amikor még épp hogy csak felkerült a kormányzati diskurzus palettájára a gender kifejezés (ld. „genderőrület” – Kövér László 2015 – hvg.hu 2015). Akkor még nem láttuk, hogy ez egy hosszabb kampány előszele volt. Így történt, hogy mire leadásra került a disszertációm, a gender kifejezés egy specifikus értelmezése (mint szitokszó) annyira beépült a politikai diskurzusba, hogy már semmivel sem látszott kevésbé „provokatívnak” a használata. Célszerű volt ezért visszatérni a feminista jelzőhöz, s közben a fizikai köztértől egyre inkább a közsféra irányába csúszott el az elemzésem. A disszertációmban a félelemnek a fizikai köztérre és a politikai közszféréra gyakorolt hatását vizsgáltam. Míg eleinte a célom az volt, hogy megértem, genderspecifikus-e a félelem tapasztalása és annak következménye a közterek (ill. közsféra) használatára, a kutatás végére a feminista földrajz inkább abban segített, hogy jobban megértem a félelmet mint érzelmet, valamint annak eszközzé válását a politikában. Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajz Tanszékén töltött doktoranduszi évek alatt bizonyos szempontból erősödött bennem a témaválasztással kapcsolatos elköteleződés, mivel – annak ellenére, hogy a nagyobb (nemzeti) léptéken szűkült a demokratikus tér – támogató és érdeklődő közegbe csöppentem. A Regionális Kutatások Intézetének békéscsabai csoportjához való csatlakozással ez a támogató közeg tágult számomra.

A gondoskodás és a munka terei – Túl a munka-magánélet egyensúlyon

A feminista földrajz irodalmának áttekintését nyújtó tudományos összefoglalók általában kritikusan lépnek fel azzal a dichotómiával szemben, miszerint a gondoskodásnak a privát térhez, a fizetett munkának pedig a nyilvános térhez kötése leegyszerűsíti és befagyasztja a nemek közötti egyenlőtlenségeket (pl. McDowell 1983; Rose 1993). Jelentősen gazdagodott a feminista földrajz irodalma azóta, hogy ez a probléma felvetődött. A többi társadalomtudományos irányzathoz hasonlóan a feminista földrajzot is elérte az ún. affektív fordulat, és a földrajztudományban egyre több olyan kutatás jelent meg, amely az érzelmek különböző terekben betöltött szerepével foglalkozott (Sági 2022). Az érzelmi vagy affektív földrajz az érzelem, a tér és a társadalom elméleti és tartalmi összefüggéseire összpontosít (Thien 2017). Habár az érzelmek és a tér vagy hely közötti kapcsolat régóta szerepel a filozófiai vitákban (Sartre 2000; Smith, Davidson, Henderson 2012), a humánföldrajz vonakodott ennek a kapcsolatnak a tanulmányozásától. Ez összefügg azzal a hagyományos elképzeléssel, miszerint az érzelem az értelem/logika ellentétpárja, tehát nem egyértelmű és nem tudományos (Bondi 2009). Azonban a feminista földrajz (pl. a dichotomikus gondolkodás kritikájából fakadóan) amellet érvelt, hogy a „tudás érzelmi módjai” gazdagítják a földrajzi kutatást (Bondi 2009; Thien 2017).

Az utóbbi években egyre jelentősebb figyelmet kapott a gondoskodás maga, illetve annak válsága (Fraser 2016). Azonban mostanra a gondoskodás egy sokkal tágabb jelentést nyert, ami túlmutat a nukleáris család fenntartása érdekében a nukleáris család keretein belül végzett reprodukív munkán. Míg a gondoskodás földrajzát eleinte elsősorban az egészségügyi és szociális ellátás, az ápolás és gondozás formális helyszíneinek vizsgálata jellemezte, mára ez kibővült olyan témákkal, mint az ápolás és gondozás kapcsolatai és érzelmei, etikája és politikája formális és informális terekben, különböző léptékeken az egyéntől a globálisig. Ezeknek az új témáknak a kutatása pedig új kérdésekhez vezet a gondoskodás társadalomban elfoglalt helyével

kapcsolatban, és megkérdőjelezi a vonatkozó politikai (ill. kormányzati) célokat és társadalmi feltételezéseket (Atkinson et al. 2011; Bowlby 2012; Fabula, Timár 2017; Power, Hall 2018). Olyan gyakorlati kérdések merülnek fel, mint hogy kinek a felelőssége, kötelessége a különböző gondoskodási feladatok ellátása, illetve milyen munkamegosztás képzelhető el ebben az állam (különböző léptékei), az egyén (vagy családok) és egyéb szereplők (pl. munkahely) között.

Van, hogy nehéz elképzelni, miként valósulhatnak meg a mindennapi életben azok az elgondolások, amelyeket az elmélet szintjén ideálisként fogalmazunk meg. A békéscsabai csapatban dolgozni ilyen szempontból kicsit utópisztikusnak mondható. A hosszabb ideje együtt dolgozó munkatársak közötti baráti kapcsolatok nem az elszigeteltség érzését keltették bennem, amikor új munkatársként csatlakoztam (illetve, amikor 2016-ban először jártam az intézetben, egy a Szent István Egyetemen tartott konferencia miatt). A békéscsabai közösségnek ritka sajátossága, hogy a gondoskodó, barátságos, befogadó légkört teljes természetességgel terjesztik ki az újonnan érkezőkre. A személyes kapcsolatok, életesemények belefolynak a munka terébe (ezt pedig, úgy tűnik, nem csupán én érzem így: Velkey 2023). Talán ez a fizikai környezetből is fakad? Az épülethez tartozó kis belső kert – amiben, ha szerencséje van az embernek, észrevehető egy kismadarat – vagy az intézet épületében található két vendégszoba sugallja az otthonosságot? Ahogy Hille Koskela és Rachel Pain (2000) szerint nem lehet a félelmeket „kitervezni” a terekből, minden bizonnyal a Szabó Dezső utcai épületbe sem lehetett „beletervezni” az otthonosságot, hanem kellett hozzá azok a személyes asszociációk, emlékek, amik ezt az érzést hozzák magukkal. Abban a két évben, amíg Békéscsabán dolgoztam, minden ott töltött nap azzal a rituáléval indult, hogy a reggeli érkezéskor mindenki végigsétált a folyosón, és beköszönt az összes szobába, majd délben együtt ment a csapat ebédelni. A beszélgetések túlmutattak a szakmai érdeklődésen, és természetességgel keveredett a személyes a szakmaival. Számomra a békéscsabai csapattal kitágult (illetve bővült) a gondoskodás tere. Köszönöm, hogy a csapat része lehettem!

Irodalom

- Atkinson, S., Lawson, V., Wiles, J. (2011): Care of the body: spaces of practice. *Social & Cultural Geography*, 6, 563–572. <https://doi.org/10.1080/14649365.2011.601238>
- Bondi, L. (2009): Emotional Knowing. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Amsterdam, 446–452. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00425-9>
- Bondi, L., Rose, D. (2003): Constructing gender, constructing the urban: A review of Anglo-American feminist urban geography. *Gender, Place and Culture*, 3., 229–245. <https://doi.org/10.1080/0966369032000114000>
- Bowlby, S. (2012): Recognising the Time–Space Dimensions of Care: Caringscapes and Carescapes. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 9., 2101–2118. <https://doi.org/10.1068/a444492>
- Fabula, Sz., Timár, J. (2017): Violations of the right to the city for women with disabilities in peripheral rural communities in Hungary. *Cities: The International Journal of Urban Policy and Planning*, 52–57. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2017.12.005>
- Fraser, N. (2016): Contradictions of capital and care. *New Left Review*, July-August, 99–177.

- Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.) (2013): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest
- Koskela, H., Pain, R. (2000): Revisiting fear and place: women's fear of attack and the built environment. *Geoforum*, 2., 269–280. [https://doi.org/10.1016/S0016-7185\(99\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0016-7185(99)00033-0)
- McDowell, L. (1983): Towards an Understanding of the Gender Division of Urban Space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1., 59–73. <https://doi.org/10.1068/d010059>
- Power, A., Hall, E. (2018): Placing care in times of austerity. *Social & Cultural Geography*, 3., 303–313. <https://doi.org/10.1080/14649365.2017.1327612>
- Rose, G. (1993): Progress in geography and gender. Or something else. *Progress in Human Geography*, 4., 531–537. <https://doi.org/10.1177/030913259301700407>
- Sartre, J. P. (2000): *Sketch for a theory of the emotions*. Routledge, London and New York
- Sági, M. C. (2022): The geographical scales of fear: spatiality of emotions, emotional spatialities. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 55–65. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.71.1.4>
- Smith, M., Davidson, J., Henderson, V. L. (2012): Spiders, Sartre and 'magical geographies': the emotional transformation of space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., 60–74. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2011.00459.x>
- Thien, D. (2017): Emotional Geographies. In: Richardson, D., Castree, N., Goodchild, M. F., Kobayashi, A., Liu, W., Marston, R. A. (eds.): *The International Encyclopedia of Geography*. John Wiley & Sons, Ltd., Online <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg1088>
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–18. <https://doi.org/10.17649/TET.7.1-2.267>.
- Valentine, G. (1989): The Geography of Women's Fear. *Area*, 4., 385–390. <https://www.jstor.org/stable/20000063>
- Velkey G. (2023): Nyitottság, otthonosság, szabadság, sokszínűség – ezt jelenti számomra a „kutató”. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 31–36.
- https://hvg.hu/itthon/20151214_Terhessegi_tesztekkel_arasztanak_el_Kover (Letöltés: 2023. november 25.)

A TUDOMÁNYTERMELÉS EGYENLŐTLENSÉGEI KUTATÓI NÉZŐPONTBÓL

TAGAI Gergely

tudományos munkatárs | tagai.gergely@krtk.hun-ren.hu

HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások

Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

A kutató a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekben

Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket vizsgáló kutatóként folyamatos önreflexióra készítem annak átgondolása, hogyan kapcsolódik maga a kutató a (tanulmányozott) egyenlőtlenségekhez. Ennek egy aspektusa, hogy mi a kutató szerepe az egyenlőtlenségek fenntartásában, azaz az egyenlőtlenségeket elfogadhatónak tartjuk-e, vagy sem. Ha nem, akkor a kutatási folyamat lehetőséget teremt arra, hogy egy adott vizsgálat megjelenítse és magáévá tegye azok szempontjait, akik valamilyen módon az egyenlőtlenségek vesztesei. Ennek olyan érzékeny eszközei is vannak, mint például a részvételi akciókutatás, ahol az érintettek maguk is résztvevői a kutatási folyamatnak (Méreiné Berki, Málóvics, Mihály 2023). Ugyanakkor bármilyen módszer és kutatási forma alkalmas lehet arra, hogy felhívja a figyelmet hátrányos társadalmi helyzetekre és azok térbeli megjelenési formáira. Már ha kutatóként élünk ennek lehetőségével. Ha nem, és az egyenlőtlenségek megismerését „önmagáért valónak” tartjuk, az egyben eltávolodást is jelent a kutatás tárgyától, aminek következtében a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek vizsgálata könnyen alárendelődik a szakpolitikák igazolásának, és az egyenlőtlenségekben megjelenő status quo hatalmi érdekek szerinti fenntartásának.

Egy másik szempont, ami felvetődik a kutató és a tanulmányozott társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kapcsolatában, hogy hol van a kutató az egyenlőtlenségekben. Visszatérő élményem gyermekkoromtól kezdve, hogy térképeket, (később) adatsorokat böngészve sokszor kerestem magam – lakóhelyemet, szomszédságomat, Magyarországot – a megjelenített információkban, összevetve a statisztikai adatok és a különböző társadalmi-gazdasági indikátorok által mutatott képet más helyekkel. Ezt azután a másik oldalról is volt lehetőségem megtapasztalni, például amikor egy-egy szakmai előadás során hasonló kérdések váltották ki a legélénkebb érdeklődést a közönség tagjaiból. Kutatóként így vezet kíváncsiság afelé, hogy felmérjem és megismerjem, hogy Magyarországon, Kelet-Közép-Európában dolgozva – egyénileg vagy intézményemen keresztül – hol a helyem a tudományos életben, miközben a saját bőrömön érzem a tudománytermelés különböző szintjein megjelenő egyenlőtlenségeket. Erre mondhatjuk azt is, hogy akasztják a hóhért, ugyanakkor társadalmi szempontból nyilván kisebb a súlya egy kiemelkedően privilegizált helyzetben lévő kutatóként megélni a saját köreim egyenlőtlenségeit, mint egy marginalizált társadalmi csoport tagjaként kiszorított helyzetben küzdeni a mindennapi megélhetésért. Személyes tétje így is van a kérdésnek, hiszen szakmai identitásom része kutatóként a kutatómunkában tapasztalt egyenlőtlenségek megélése és az az igény, hogy hozzájáruljak ezek mérsékléséhez. Számomra ebben

a témakörben ily módon különösképp összefonódik a kutató és a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kapcsolatának említett két vetülete, amelyet immár békéscsabai kutatóként van lehetőségem vizsgálni.¹⁷

Egyenlőtlenségek az európai kutatási együttműködésekben

Kutatói nézőpontból a tudományos életet érintő egyenlőtlenségeknek számos színtere lehet: például a kutatómunka teljesítményét és hatást kifejtő képességét sokszor mennyiségi alapon megítélő publikációs aréna (folyóiratrangsorok, hivatkozási jellemzők, hatástényező) vagy ilyenek a nemzetközi kiadóvállalatok által fenntartott publikációs hálózatokba való bekapcsolódás globálisan eltérő lehetőségei és kényszerei (Belenkuyu, Karadag 2022). Ugyanígy számos módon gerjeszt egyenlőtlenségeket a kutatómunkának helyet adó intézmények eltérő (piaci, magán- vagy állami) tudományfinanszírozási képessége, illetve a különböző donorszervezetek által nyújtott kutatási támogatásért folytatott küzdelem. Az általam legérdekesebbnek tartott színtér a nemzetközi kutatási együttműködések terepe, hiszen ez összetettségében számos egyenlőtlenségi dimenziót egyesít, amelyek tükröt tartanak az együttműködések létrejöttének szándéka és működése elé.

A nemzetközi kutatási együttműködések elmúlt évtizedekben megfigyelhető térnyerését csak részben indokolták a nemzetközi tudományos élet belső fejlődési irányai és a szférát érintő globalizáció sajátos hatásai. Az ilyen típusú kollaborációk felfutása ezek mellett a nemzetközi tudománypolitikai kezdeményezéseknek is köszönhető (Melin, Persson 1996; Bukvova 2010). A nemzetközi tudománypolitika terén Európában kiemelkedő szerepük van az Európai Unió intézményei által létrehozott és finanszírozott programoknak, mint amilyen az EU Kutatási és Technológiai Fejlesztési Keretprogramja, amely már majd' negyven éve támogatja kutatási és innovációs együttműködések kezdeményezését. Magyar szervezetek (és intézmények más kelet-közép-európai országokból) már az 1990-es évektől kezdve bekapcsolódtak a programon keresztül az európai együttműködési hálózatokba, szélesebb körű részvételük az uniós csatlakozás óta figyelhető meg (<https://cordis.europa.eu/>). Ha nem csak a kimondottan nemzetközi együttműködésben megvalósuló kezdeményezéseket tekintjük, hanem a programok egészét, a legutóbbi két időszakban (H2020 és Horizont Európa) csak Magyarországról mintegy hatszázötven szervezet, körülbelül ezeröttszáz projektbe bekapcsolódva, majdnem félmilliárd eurós kutatási támogatáshoz jutott 2014 óta (<https://cordis.europa.eu/>). Ez önmagában véve is igen jelentős eredmény, de emellett ott van még az ebben az időszakban kiépült gyümölcsöző nemzetközi kapcsolatrendszer is. Azonban az EU Kutatási és Technológiai Fejlesztési Keretprogramjai jelentős mértékben járultak hozzá az európai tudománytermelés egyenlőtlenségének újratermeléséhez is.

Magyarország és más kelet-közép-európai országok bekapcsolódása ezekbe a kutatási együttműködésekbe alacsony mértékű a nyugat-európai államok részvételi jellemzőihez képest. Nemcsak a részt vevő szervezetek és a projektrészvételek száma kisebb ebben az összetételben. A kutatási együttműködésekben szerepet kapó hazai (és szomszédos országokbeli) intézmények legnagyobb része csak alkalmi résztvevője ezeknek az összefogásoknak, hiszen egy-két projektrészvételen túl

¹⁷ A Strukturális és hálózati egyenlőtlenségek Európai kutatási együttműködésekben c. kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatja.

nem aktív részesei az együttműködési hálózatoknak, pozíciójuk nem integrálódott az európai tudományos térbe (Tagai 2023). A térségbeli intézmények között ugyancsak kisebb arányban találunk olyan résztvevőket, amelyek az EU-s kutatási keretprogramok kezdeményezéseibe projektvezető intézményként tudnak belépni. Ez a szerep nemcsak anyagi előnyöket és többletfeladatokat, adminisztratív kihívásokat jelent, hanem a kutatás koncepciójának, elméleti irányvonalainak kialakításában is jelentősebb teret biztosít. Alapvetően tehát magyarországi intézmények, illetve különböző szervezetek más kelet-közép-európai országokból mindmáig sokkal kisebb eséllyel, sokkal korlátozottabb szerepkörben tudnak csak részeseivé válni az EU által támogatott európai kutatási együttműködési hálózatoknak.

Az említett részvételi jellemzők mellett a tudománytermelés egyenlőtlenségei az EU keretprogramjain keresztül a forrásokhoz való hozzájutás különbségeiben is megjelennek. A már lezárult H2020-as programidőszakban a megítélt támogatási források mindössze 5%-a került Kelet-Közép-Európába, és csak 0,5% Magyarországra (European Commission 2018; <https://cordis.europa.eu/>). Ezeket a forrásleghiívási képességen alapuló egyenlőtlenségeket tetézik az uniós tagállamok kutatási kezdeményezéseket elindító programokhoz való pénzügyi hozzájárulásának különbségei is. Ennek sajátossága, hogy Magyarország a térség többi államával együtt az EU-s Kutatási és Technológiai Fejlesztési Keretprogramok nettó befizetője, azaz nagyobb összeggel finanszírozza a programot, mint amennyi kutatási támogatásként ide érkezik (Fisch 2016, 2018; Tagai 2023).

A fenti jellemzőkből következik, hogy az európai kutatási együttműködési hálózatokban központi szerepet betöltő nyugat-európai államok (szervezeti) minden tekintetben dominálják az európai kutatási teret (Almendrala et al. 2007; Heller-Schuh et al. 2011). Ugyan a kelet-közép-európai térség részvételi és finansziális lehetőségei és pozíciói az együttműködésekben programidőszakról programidőszakra javulnak, az újabb keretprogramokhoz kapcsolódó tendenciák az előbbi központok helyzetét is erősítik. Ezzel párhuzamosan a hálózati pozíciók tekintetében is erősödött a nyugati, az európai nemzetközi kutatási együttműködésekben központi helyet betöltő országok szerepe, nem mellesleg kapcsolattrendszereik további bővülésével (Breschi, Cusmano 2004; Roediger-Schluga, Barber 2008; European Commission 2018). Ezzel szemben az Európa keleti feléből a kutatási együttműködésekbe bekapcsolódó intézmények hálózati szempontból sokkal alárendeltebb pozícióban vannak, kapcsolódási és kooperációs képességük is gyengébb (Braun, Iloskics, Sebestyén 2021; Sebestyén et al. 2021). Ezenfelül ezek a periférikus helyzetű szereplők csak ritkán kooperálnak közvetlenül egymással az EU kutatási programjaiban, jellemzőbb, hogy bizonyos nyugati központokhoz (egyenként) kapcsolódva lépnek be a tudománytermelés eme európai hálózataiba.

A tudománytermelés nemzetközi kutatási együttműködésekkel érintő előbbi egyenlőtlenségeit az Európai Unió is figyelemmel kíséri, és külön kezdeményezéseket, kutatásokat is indít annak érdekében, hogy a hazánkhoz hasonlóan e szempontból periférikus helyzetben lévő országok intézményeinek a részvételi lehetőségeit támogassa az európai kutatási együttműködésekben (Varjú et al. 2023). Ezek a „Widening” eszközök – bár kétségtelenül a részvételi formák szélesítését és a kapacitásépítés lehetőségét jelenthetik a nemzetközi kutatási kezdeményezésekből kiszorítottabb szervezetek és országok számára – nem változtatják meg az európai kutatási együttműködések egyenlőtlenségeinek képét és a fennálló struktúrákat, hosszabb távon nem biztos, hogy megoldást jelentenek ebben a kérdésben.

Hegemónia a tudománytermelésben

Az európai kutatási együttműködések jellemző fenti egyenlőtlenségi formák nem elszigetelt tünetei a nemzetközi kutatási hálózatokat érintő különbségeknek. Ezek egymással szoros összefüggésben befolyásolják a tudományos kollaborációk szereplőinek helyzetét. Mindez következik a tudományos szerepvállalás eltérő lehetőségeit meghatározó társadalmi-gazdasági struktúrákból, illetve a részt vevő szereplők (intézmények, országok) geopolitikai, kulturális pozíciókülönbségeiből is. A tudománytermelés – és azon belül a nemzetközi kutatási együttműködések – egyenlőtlenségeinek egy lehetséges értelmezési keretét jelentik a hegemoniakritikák. Gramsci hegemoniaelméletére támaszkodva a kifejezés alatt egyfajta „intellektuális vezető szerepet” értek (Bates 1975; Badino, Omodeo 2021; Camp 2022), amelynek domináns gyakorlatait az alárendelt szerepben lévők elfogadják, és követik az ezek által kialakított sémákat (Paasi 2015).

A nemzetközi tudománytermelési hálózatok hegemonikus kapcsolatrendszerait széles körben kérdőjelezi meg a különböző kritikai társadalomtudományok, különösen a társadalomföldrajz területéről (Aalbers 2004; Kitchin 2005; Narotzky 2005; Aalbers, Rossi 2006). A posztkolonialista nézőpontú kritikák az aszimmetrikus erőviszonyokat hangsúlyozzák a „nyugati” és „nemnyugati” országok között, valamint kiemelik a „nemnyugati” tudások érvényessége elismerésének a koloniális múltból következő akadályait (Noda 2020). Ezzel szemben a tudománytermelési hegemoniához kapcsolódó és a világrendszer-elméletből táplálkozó dekolonialista diskurzusok elsősorban a tudományos életet érintő egyenlőtlenségek intézményi környezetét és gazdasági hátterét emelik ki (Adjei 2007; Demeter 2019, 2020; Sakai, Solomon, Button 2023). Az akadémiai kapitalizmus elméletére építő hegemoniakritikák azokra a neoliberais „észszerűségekből” fakadó gyakorlatokra reflektálnak, amelyek afelé irányítják a tudományos szereplőket, hogy a külső – kutatási alapokból, megbízásokból származó – (sok esetben nemzetközi) források bevonása érdekében tulajdonképpen piaci tevékenységet folytassanak (Slaughter, Leslie 1997; Paasi 2013, 2015; Berg 2019).

Ezek a hegemonikus kapcsolatrendszerek az EU által indított kutatási kezdeményezésekhez kapcsolódásuk óta jellemzik Magyarországot és a többi kelet-közép-európai állam részvételét a nemzetközi kutatási együttműködésekben. És nemcsak az együttműködési hálózatokhoz kapcsolódás lehetőségeit és kereteit illetően, hanem a kutatási gyakorlatok tekintetében is. Az 1990-es években számos „nyugati” kutatói közösség érdeklődése fordult térségünk irányába a poszt szocialista átalakulás aktuális társadalmi kérdései okán (Timár 2007; Berki 2014; Bajmócy 2021). A „nyugati” szereplők átültették tudományos gyakorlataikat is az újonnan nyílt együttműködésekbe, ami megalapozta domináns pozíciójukat a kelet-közép-európai partnerekkel szemben. Ez vezetett ahhoz, hogy az utóbbiak kevésbé tudnak bekapcsolódni a kutatási folyamatok kereteinek alakításába, és elsősorban a szabályokat követik. Ez széles körben megfigyelhető a nemzetközi kutatási együttműködések munkamegosztási gyakorlataiban és a „nyugati-keleti” kollaborációkban létrehozott tudások hatásának hasznosításában (Timár 2004; Mihály 2023). Ezekben a kutatási együttműködésekben megszokott, hogy elsősorban az európai tudományos térben központi pozíciójú nyugat-európai partnerek járulnak hozzá az elméletalkotáshoz, míg a kelet-közép-európai (fél)periféria szereplői az empirikus eredményeket gazdagítják, helyi tudásra épülő esettanulmányokat szállítva, ami azt is eredményezi, hogy az általuk létrehozott tudás kevésbé válik egyetemes

hatásúvá, univerzálisan elfogadottá (Timár 2004; Delvenne, Kremier 2017; Backhouse 2021; Jehlička 2021).

Kutatók a „periférián” – Felfogás kérdése?

A nemzetközi kutatási együttműködésekhez kapcsolódó részvételi lehetőségek, a kutatási forrásokhoz jutás vagy a projekteken belüli munkamegosztás különbségei mind olyan vetületei a tudománytermelés egyenlőtlenségeinek, amelyek nemcsak intézményi szinten vannak jelen – azokat a kutatással foglalkozók is megtapasztalják. Kelet-közép-európai kutatóként az említett hegemon viszonyrendszerek közepette természetes a „nyugati” szabályokhoz alkalmazkodva „játékba lépni” (Yeung 2001), hiszen ez még mindig életszerűbb alternatíva, mint teljesen kimaradni a nemzetközi kutatási együttműködések hálózataiból. Ugyanakkor ezek sem vagylagos opciók, az intézményi és kutatói lehetőségek és percepciók ebben a tekintetben széles spektrumon belül mozognak.

Már több mint tíz éve, hogy lehetőségem nyílt először nemzetközi kutatásokban együtt dolgozni (főként) Európa más részeiből származó kutatókkal. Fiatal kutatóként ebbe a környezetbe lépve nagy lelkesedéssel töltöttem el az első tapasztalások: a nyitottság más kutatók részéről, a szakmai eszmecserék, amelyekben nem éreztem, hogy ne lennék egyenrangú; a rácsodálkozás, hogy mások ebben a közegben is fontosnak tartják, amit gondolok, ami arra ösztönöz, hogy ki is mondjam azt. Hogy számít, és értékeli a szakmai kompetenciám, hogy tudásaink kiegészítik egymást. Az első szakmai kapcsolatokból máig tartó szerződési és kutatási együttműködések alakultak ki, és ha volt lehetőségem, örömmel vettem részt újra nemzetközi kutatási munkákban, általában hasonló tapasztalatokat szerezve.

Ugyanakkor visszagondolva: az első és sokáig kitartó lelkesedés állandóan elismerésre és külső megerősítésre vágyó személyiségem folyománya is lehetett. Nemzetközi kutatási projekteken is dolgozva az idő előrehaladtával egyre inkább feltűnt, majd vált kényelmetlenné, hogy ugyanaz a munka, amit magyarországi kutatóként végzünk, (fizetésekben mérve) kevesebbet ér, hogy ezenfelül még többet is dolgozunk a nemzetközi „helytállás” érdekében, miközben más kutatótársaink számára az adott projekt csak egy a sok közül. A munkamegosztás módjai ugyan lehetőséget biztosítanak számomra a szakmai kiteljesedés bizonyos megélésére (problémamegoldás, szakmai kérdések operacionalizációja a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek vizsgálatában), azonban mindez már adott keretek között történik, a kutatási folyamatok alakítására kevesebb tér nyílik. Kutatóhelyem a KRTK Regionális Kutatások Intézete Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztályán nagymértékben járult hozzá jelenlegi szakmai identitásom és érdeklődésem kialakításához, hiszen itt volt lehetőségem először – és később is több alkalommal – a kutatási együttműködések nemzetközi színterére lépni, és itt alakult ki bennem az érzékenység is a tudománytermelés kutatóként megélt egyenlőtlenségei iránt. Azonban ennek a témának a konkrét szakmai cselekvéseimbe való becsatornázódását aktuális munkahelyemhez, az intézet (RKI) békéscsabai csoportjához kötöm.

Jelenleg egy kelet-közép-európai ország kutatóintézetének vidéki telephelyén dolgozom, egy határ közelében fekvő (magyar felfogás szerint) középvárosban – fizikai értelemben véve és az intézményi hierarchia alapján távol az európai tudományos tér centrumaitól. Hogy ez szükségszerűen jelentené, hogy kutatóként

a tudománytermelés egyenlőtlenségeit a perifériáról élem meg? Felfogás kérdése. Békéscsabai kollégáim tapasztalatait szemléletformálónak tartom a magam számára. Ezt, mintegy tíz évvel ezelőtt, a Tér és Társadalom számára csoportos interjút adva a következőképpen foglalták össze:

„Attól még nem lesz a lokalitás csapdájába eső, parciálissá váló a területi kutatás, hogy vidéken, kisvárosban művelik. Megfelelő infrastrukturális feltételek közt dolgozó, nyitottan gondolkodó, elméleti felkészültségű kutatók közreműködésével a releváns kérdésekre adott tudományos válaszok (vagy újabb kérdések) bárholnan bekapcsolhatók a társadalomtudományok jelenét és jövőjét formáló nemzetközi diskurzusokba” (Timár et al. 2012., 162–163.).

A megfelelő külső (pl. infrastrukturális) körülményeket a kutató maga nem biztosíthatja. Ugyanakkor (csabai példák alapján is) a tudománytermelés tereiben való részvétel módjának alakítására számos lehetősége van. Egyrészt az utóbbi évtizedekben több alkalommal vált maga a békéscsabai kutatóhely is egy-egy pillanatra bizonyos szempontból tudományterületünk nemzetközi „központjává” (a Nemzetközi Kritikai Geográfiai Csoport 2002-es konferenciája, a RegPol² projekt eseményei), jelezve, hogy nem szükségszerűen elrendelt, hogy mi is az a „centrum”, és ez hol is van. Másrészt a békéscsabai csoport nemzetközi kutatási projekteken való részvétele és a nemzetközi publikációs színtéren való megjelenése túlmutatott a hegemónikus viszonyrendszerekbe való betagozódáson, mindig reflektálva kelet-közép-európai pozicionáltságunkra, felvállalva és képviselve a hasonló helyzetben lévő kutatók érdekeit. Végül, de nem utolsósorban: kollégáim tevékenysége azt mutatja számomra, hogy a kelet-közép-európai háttérből adódó „marginalizáltság” buktatói a nemzetközi tudományos életben bizonyos szinten elkerülhetők a megfelelő felkészültséggel, és ennek segítségével lehetünk a tudományos együttműködésekben minél inkább egyenrangú partnerek. Ez a cél vezérli a saját törekvéseimet is, nemcsak az önazonos kutatói identitás és „jól-lét” megteremtése miatt, hanem a tudománytermelés egyenlőtlenségeinek saját munkáimon keresztül való mérséklése érdekében is.

Irodalom

- Aalbers, M. (2004): Creative destruction through the Anglo-American hegemony: a non-Anglo-American view on publications, referees and language. *Area*, 36(3), 319–322. <https://doi.org/10.1111/j.0004-0894.2004.00229.x>
- Aalbers, M. B., Rossi, U. (2006): Beyond the Anglo-American hegemony in human geography: a European perspective. *GeoJournal*, 67(2), 137–147. <https://doi.org/10.1007/s10708-007-9041-8>
- Adjei, P. B. (2007): Decolonising Knowledge Production: The Pedagogic Relevance of Gandhian Satyagraha to Schooling and Education in Ghana. *Canadian Journal of Education / Revue Canadienne de l'éducation*, 30(4), 1046–1067. <https://doi.org/10.2307/20466678>
- Almendrala, J. A., Oliveira, J. G., López, L., Mendes, J. F., Sanjuán, M. A. (2007): The network of scientific collaborations within the European framework programme. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 384(2), 675–683. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2007.05.049>
- Backhouse, M. (2021): Global Inequalities and Extractive Knowledge Production in the Bioeconomy. In: Backhouse, M., Lehmann, R. Lorenzen, K., Lühmann, M., Puder, J. Rodríguez, F., Tittor, A. (eds.): *Bioeconomy and Global Inequalities*, Palgarve Macmillan, Cham, Switzerland, 25–44. https://doi.org/10.1007/978-3-030-68944-5_2

- Badino, M., Omodeo, P. D. (2021): For Gramsci: Hegemony in the History and Philosophy of Science. In: Badino, M., Omodeo, P. D. (eds.): *Cultural Hegemony in a Scientific World – Gramscian Concepts for the History of Science*, Historical Materialism Book Series, 221, Brill, Amsterdam, 1–16.
- Bajmócy, Z. (2021): Participation in Urban Planning and the Post-Socialist Legacy. Revisiting Maier's Hypothesis Through the Case of Hungary. *Deturope – Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 13(1), 4–23. <https://doi.org/10.32725/det.2021.001>
- Bates, T. R. (1975): Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 351–366. <https://doi.org/10.2307/2708933>
- Belenkuyu, C., Karadag, E. (2022): Hegemony in global rankings: A Gramscian analysis of bibliometric indices and ranking results. *COLLNET Journal of Scientometrics and Information Management*, 16(2), 253–277. <https://doi.org/10.1080/09737766.2022.2106165>
- Berg, L. D. (2019): Academic knowledge production, neoliberalization and the falling rate of use values in the academy. *Fennia: International Journal of Geography*, 197(2), 177–78., 181–182.
- Berki, M. (2014): Return to the road of capitalism: Recapitulating the post-socialist urban transition. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 319–334. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.63.3.6>
- Braun, E., Iloskics, Z., Sebestyén, T. (2021): A magyar megyék szerepe és pozíciója a kutatási együttműködési hálózatokban. *Tér és Társadalom*, 35(3), 33–58. <https://doi.org/10.17649/TET.35.3.334>
- Breschi, S., Cusmano, L. (2004): Unveiling the texture of a European Research Area: Emergence of oligarchic networks under EU Framework Programmes. *International Journal of Technology Management*, 27(8), 747–772. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2004.004992>
- Bukvova, H. (2010): Studying research collaboration: A literature review. *Sprouts: Working Papers on Information Systems*, 10(3), 1–17.
- Camp, J. T. (2022): Gramsci and Geography. In: Warf, B. (ed.): *Oxford Bibliographies in Geography*, Oxford University Press, Oxford
- Delvenne, P., Kreimer, P. (2017): World-System Analysis 2.0: Globalized Science in Centers and Peripheries. In: Tyfield, D., Thorpe, C., Lave, R., Randalls, S. (eds.): *The Routledge Handbook of the Political Economy of Science*, Taylor & Francis, London, 390–404.
- Demeter, M. (2019): The World-Systemic Dynamics of Knowledge Production: The Distribution of Transnational Academic Capital in the Social Sciences. *Journal of World-Systems Research*, 25(1), 111–144. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2019.887>
- Demeter, M. (2020): *Academic Knowledge Production and the Global South: Questioning Inequality and Under-representation*. Palgrave Macmillan, London
- European Commission (2018): From Horizon 2020 to Horizon Europe Horizon 2020. *Monitoring Flash*, (#2.1 Dynamic Network Analysis), November, 2018.
- Fisch, P. (2016): Inequality between Member States in FP7 and Horizon 2020 – Insights from calculating Gini Coefficients. *Think Pieces*, 2016/2. <https://www.peterfisch.eu/european-research-policy/think-pieces/2-2016-inequalities/> (letöltve: 2021. március 22.).
- Fisch, P. (2018): Monetary distribution effects of Horizon 2020 (up to mid-2018): Some remarkable developments *Think Pieces*, 2018/2. <https://www.peter-fisch.eu/european-research-policy/think-pieces/2-2018-distribution-2018/> (letöltve: 2021. március 22.).
- Heller-Schuh, B., Barber, M., Henriques, L. M., Paier, M., Pontikakis, D., Scherngell, T., Veltri, G. A., Weber, M. (2011): *Analysis of Networks in European Framework Programmes (1984–2006)*. Publications Office of the European Union, Luxembourg

- Jehlička, P. (2021): Eastern Europe and the geography of knowledge production: The case of the invisible gardener. *Progress in Human Geography*, 45(5), 1218–1236. <https://doi.org/10.1177/0309132520987305>
- Kitchin, R. (2005): Disrupting and destabilizing Anglo-American and English-language hegemony in geography. *Social and Cultural Geography*, 6(1), 1–15. <https://doi.org/10.1080/1464936052000335937>
- Melin, G., Persson, O. (1996): Studying research collaboration using co-authorships. *Scientometrics*, 36, 363–377. <https://doi.org/10.1007/BF02129600>
- Méreiné Berki B., Málovics Gy., Mihály M. (2023): Rendszerszintű átalakulás helyett szakpolitikai reform? – A részvételi akciókutatás társadalmat átalakító ereje és annak korlátai egy megyei jogú város deszegregációs szakpolitikájának tapasztalatain keresztül. *Kövász*, 27., 1–31. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e1>
- Mihály M. (2023): Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek aktivista kutatói szemmel. In: Timár J., Velkey G., Nagy E., Nagy G. (szerk.): *A perifériáról a centrumba? Reflexiók a békéscsabai térkutatások ötven évéről*. HUN-REN KRTK RKI, Budapest–Békéscsaba, 65–72.
- Narotzky, S. (2005): The Production of Knowledge and the Production of Hegemony: Anthropological Theory and Political Struggles in Spain. *Journal of the World Anthropology Network*, (1), 35–54.
- Noda, O. (2020): Epistemic hegemony: the Western straitjacket and post-colonial scars in academic publishing. *Revista Brasileira de Política Internacional*, 63(1), 2020 <https://doi.org/10.1590/0034-7329202000107>
- Paasi, A. (2013): Fennia: positioning a “peripheral” but international journal under the conditions of academic capitalism. *Fennia: International Journal of Geography*, 191(1), 1–13. <https://doi.org/10.11143/7787>
- Paasi, A. (2015): Academic capitalism and the geopolitics of knowledge. In: Agnew, J., Secor, A., Mamadouh, V., Sharp, J. (eds.): *The Wiley-Blackwell Companion to Political Geography*, Wiley-Blackwell, Oxford 509–523.
- Roediger-Schluga, T., Barber, M. J. (2008): R&D collaboration networks in the European Framework Programmes: data processing, network construction and selected results. *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 4(3–4), 321–347. <https://doi.org/10.1504/IJFIP.2008.017583>
- Sakai, N., Solomon, J., Button, P. (eds.) (2023): *Knowledge Production and Epistemic Decolonization at the End of Pax Americana*. Routledge, London
- Sebestyén, T., Braun, E. Iloskics, Z., Varga, A. (2021): Spatial and institutional dimensions of research collaboration: A multidimensional profiling of European regions. *Regional Statistics*, 11(2), 3–31. <https://doi.org/10.15196/RS110203>
- Slaughter, S., Leslie, L. L. (1997): *Academic Capitalism; Politics, Policies and the Entrepreneurial University*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD
- Tagai G. (2023): Az európai kutatási együttműködések egyenlőtlen terei. *Területi Statisztika*, 63(2), 179–206. <https://doi.org/10.15196/TS630203>
- Timár, J. (2004): More than ‘Anglo-American’, it is ‘Western’: Hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, 35(5), 533–538. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.01.010>
- Timár, J. (2007): Gender studies in the gender-blind post-socialist geographies of East-Central Europe. *Belgeo – Belgian Journal of Geography*, (3), 349–370. <https://doi.org/10.4000/belgeo.11217>

- Timár J., Nagy E., Velkey G., Nagy G., Kugler J., Duray B., Barta G., Beluszky P. (2012): Társadalomtudósok a „periférián”. *Tér és Társadalom*, 3., 151–163. <https://doi.org/10.17649/TET.26.3.2093>
- Varjú, V., Tagai, G., Cabello, V., Sorman, A. H., Robison, R., Foulds, C., Bálint, D., Galende Sánchez, E., Zindulková, K., Pálné Kovács, I., et al. (2023): *Supporting the Social Sciences & Humanities across Southern and Central & Eastern Europe: A Position Statement for international climate, energy and mobility research*. SSH CENTRE, Cambridge.
- Yeung, H. W. C. (2001): Redressing the geographical bias in social science knowledge. *Environment and Planning A*, 33, 2–9. <https://doi.org/10.1068/a3301ed>

TERMÉSZETFELFOGÁSOK EGY FIATAL BÉKÉSCSABAI KUTATÓ MUNKÁJÁBAN

Elődök, előzmények és a jelen

KRONSTEIN Bálint

tudományos segédmunkatárs | kronstein.balint@krtk.hun-ren.hu
HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások
Intézete Alföldi Tudományos Osztály | 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső utca 42.

PhD-hallgató

Örebro universitet Institutionen för humaniora utbildnings- och samhällsvetenskap | 70182
Örebro, Fakultetsgatan 1.

Bevezetés

A klímaváltozás és a különböző egyéb környezeti válságok jelenléte, illetve eszkálálódása a csekély mértékű politikai-gazdasági erőfeszítésnek köszönhetően egyre riasztóbb méreteket ölt a 21. században. E jelenségre válaszul a társadalomtudományok – köztük a társadalomföldrajz – napjainkban egyre gyakrabban koncentrálnak a természet és a társadalom viszonyrendszerének kutatására. A (vélt vagy valós) társadalmi, gazdasági vagy technológiai megoldások – amellet, hogy bizonyos környezeti válságok kezelhetők velük – sokszor újakat idéznek vagy idézhetnek elő. E jelenségre jó példa az elektromobilitásra való átállás, ami jelentősen csökkentheti a szén-dioxid-kibocsátást, azonban új, más jellegű környezeti válságokat idéz elő, úgymint a vízkészlet túlhasználása vagy a nyersanyagok intenzív bányászatahoz kötődő környezeti problémák. Ezen újfajta földrajzi folyamatok kutatása szempontjából kiemelt szerepük van a különböző természetfelfogásokhoz kötődő elméleteknek.

Külföldi tanulmányaim hatására formálódó kutatói pozicionáltságom rávilágított arra, hogy milyen fontos lenne a klímarealizmus (Malm 2017) és a „természet termelése” (Smith 2010 [1984]) megközelítések szélesebb körű alkalmazása a természet-társadalom viszony hazai földrajzi tanulmányozásában. Az ilyen irányultságú kutatásokhoz számomra fontos inspirációt jelentettek a közelmúltban munkahelyemmé vált békéscsabai csoport néhány tagjának munkái, melyek révén értelmezhetővé váltak a szocialista, majd a rendszerváltás körüli időszak magyarországi geográfájának természet-társadalom viszonyról alkotott felfogásai.

A következő fejezetben röviden felvillantok ezekből néhányat, majd ezt követően bemutatok két olyan – már említett – elméleti megközelítést, mely alkalmazható a természet és a társadalom viszonyrendszerét feltérképezni kívánó kutatásokban. E két keretrendszer a kritikai realizmuson alapuló *klímarealizmus* (Malm 2017), illetve a történelmi-földrajzi materializmusra (kritikai marxizmusra) építő *természet termelése*

koncepció (Smith 2010). Mindkét elmélet¹⁸ alkalmas a társadalom által folytatott természetkizsákmányolás földrajzi lencsén keresztül történő kutatására.

Természetfelfogások a békéscsabai kutatócsoportban – és azon túl

A természet és a társadalom viszonyrendszerének vizsgálata egyáltalán nem újkeletű dolog a magyar földrajztudományban. Csupán a szocializmus időszakáig visszatekintve érdekes látni, hogy az adott közegben milyen progresszív volt például Enyedi György felfogása. Ő legfőképp a társadalom természeti földrajzi környezetének kutatására koncentrált, s azt állította: természeti földrajzi környezetnek „a természet ama részét nevezzük, amelyet az emberi társadalom valamilyen formában használ. Ez tehát viszonylagos fogalom, tartalma az emberi társadalom fejlődése során változik, általában bővül” (Enyedi 1979, 2.). Enyedi munkásságában óva inti a kutatókat mind a természet társadalomra gyakorolt szerepének túlértékelésétől, mind a természeti erőforrások és a földrajzi környezet jelentőségének elhanyagolásától.

Az Enyedi által alkalmazott természetfelfogás gazdaságföldrajzi szemszögből közelíti a természeti környezetet, és igyekszik reagálni a szerző korának kihívásaira – társadalmi, gazdasági és politikai folyamataira (Enyedi, Tamás 1992). Elméleti szempontból mélyebben foglalkozott a Kőszegi Margit által vezetett OTKA-kutatás természet és társadalom viszonyrendszerével. Ennek a kutatásnak az eredményei azonban már más kontextusban, valamint természet- és társadalom-földrajzosok diskurzusában érlelődtek. A kutatók a természet- és társadalomföldrajzi vizsgálatok kombinálásának fontosságára hívták fel a figyelmet, illetve remek áttekintést adtak a földrajztudományban történelmileg megjelenő természetfelfogásokról. Hangsúlyozták, hogy a kombinált – természet- és társadalomföldrajzi – kutatások különösen fontosak a különböző környezeti válságok által terhelt jelenben (Kőszegi et al. 2014).

Az egyik általam is tárgyalt természetértelmezési keret magyarul először Timár Judit (2016a) tanulmányában került elő. E tanulmány az egyenlőtlen fejlődés elmélete hazai földrajzban való alkalmazásának hiányát és az alkalmazás lehetőségeit tárgyalja, s kiderül belőle, hogy a „természet termelése” koncepciója integráns része ennek az elméletnek. Egy korábbi konferencia-előadáson Timár Judit (2016b) a következő sorokat idézte Neil Smithtől, hogy bemutassa a „természet termelése” koncepciót: „Nem az az első kérdés, hogy milyen mértékben ellenőrzött a természet; ez az a kérdés, amit az első és a második természet dichotómiájának nyelvezetével írnak le a természet feletti prekapitalista uralom-nemuralom kapcsán. A kérdés valójában az, hogyan termeljük a természetet, és ki kontrollálja a természetnek ezt a termelését” (Smith 2010 [1984], 89.). Ez az értelmezési keret kiváló lehetőséget ad arra, hogy kritikai szemszögből rávilágítsunk, hogyan használja (ki) a kapitalista társadalmi-gazdasági berendezkedés Földünk környezeti értékeit (Smith 2010, Timár 2016b).

Timár Judit (inkább egy térértelmezési megközelítés részeként megfogalmazott gondolatai) mellett a békéscsabai csoport más kutatói is foglalkoztak természet és társadalom viszonyrendszerével. Rakonczai János több különböző, még békéscsabai

¹⁸ Az ezek áttekintéséhez végzett kutatás a *Marginalizált tértapasztalatok az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kontextusában* című, 138713-as számú projektben, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K_21 pályázati program finanszírozásában valósul meg.

korszakában megalapozott munkájával is kapcsolódik a társadalom természeti környezetének kutatásához. E téren írt publikációi közé tartozik akadémiai doktori értekezése – *A klímaváltozás következményei a dél-alföldi tájon* (2013) –, illetve *Globális környezeti kihívásaink* (2008) című könyve. Munkásságának legfontosabb eleme a földrajz szintetizáló szerepének hangsúlyozása, és ezáltal a klímaváltozással foglalkozó résztémák egymásra találásának elősegítése, így megteremtve a komplex értelmezés lehetőségét. Kutatásaiban a természet elméleti szemszögből való elemzése háttérbe szorul a természeti környezet, illetve a globális környezeti válság(ok) empirikus elemzésének és bemutatásának javára.

Rakonczi János kiterjedt munkássága mellett Duray Balázs (2019), Nagy Imre (2008) és Velkey Gábor (2019) munkáiban is találkozhatunk természet és társadalom viszonyát vizsgáló értekezésekkel. Ezek legtöbb esetben egy-egy kutatási projekthez vagy tudományos eseményhez kapcsolódnak, és kevésbé szövik át a kutatók teljes munkásságát. Közös bennük, hogy természet és társadalom viszonyrendszerét esettanulmányok empirikus szemszögen keresztül mutatják be, valamint hogy a természet elméleti értelmezési kereteiről történő gondolkodás nem jelenik meg e munkákban. Nem úgy a jelenleg is a békéscsabai csoportot erősítő kollégák közül Mihály Melinda munkásságában. Doktori disszertációjának módszertanában fontos szerepet játszik az ebben az esszében is tárgyalt kritikai realizmus. Ennek a munkának a folytatása, úgy is mondhatnánk, tömörebb változata Mihály Melinda 2022-ben megjelent tanulmánya, mely nagy hatással volt kutatói (kritikai) gondolkodásomra (Mihály 2022). A már megjelent vagy a még megjelenés előtt álló tanulmányok közös vonásaként tűnik fel a természeti kihívások és környezeti problémák kutatásának összekapcsolása a társadalmi kirekesztettség, szegénység és a periférikus (urbánus vagy rurális) területek kérdéskörével (Gál, Mihály, Velkey 2021; Mihály 2022; Mendly, Mihály 2023, Nagy, Mihály, Tagai 2023). Mint az itt említett legújabb tanulmányok is jelzik, ezek egy része Melinda mellett jellemzően más, jelenlegi békéscsabai kollégám közreműködésével készül(t), ami mutatja, hogy a természet-társadalom viszony ma is része a békéscsabai csoport kutatási érdeklődésének. A témák, elméletek és módszertanok tekintetében pedig talán nem túlzás azt állítani, hogy a békéscsabai csoport minden tekintetben megállja a helyét a nemzetközi tudományos élet porondján. A következőkben megkísérlek bemutatni – kitérve jelenkori alkalmazhatóságuk lehetőségeire és fontosságára – két, a természethez köthető koncepciót, amelyek reményeim szerint szintén alkalmasak lehetnek arra, hogy segítségükkel bekapcsolódjunk a nemzetközi diskurzusokba.

Klímarealizmus

A kritikai realizmus, melyen a klímarealizmus (angolul *climate realism*) elmélete alapul, annak megértésére összpontosít, hogy a valóság és az emberi tudás hogyan viszonyul egymáshoz. Ez a filozófiai felfogás a valóságot objektívnek tekinti – ami az emberi tudástól függetlenül „odakint” van –, de elismeri, hogy a valóságról megszerezhető tudásunk tökéletlen, és az észleléseink, tapasztalataink, értelmezéseink befolyásolják (Bhaskar 2008 [1975]). A kritikai realizmus három valóságot különböztet meg: az empirikust – ami érzékelhető –, a ténylegeset – ami az érzékelésen vagy az emberi megfigyelésen túl létezik – és a valódit, ami magában foglalja mind az empirikus, mind a tényleges valóságot (Finn 2020). A valóságnak – egy konkrét entitásnak – az emberi észleléstől független létezése a következő egyszerű

példával szemléltethető: ha esik az eső, de minden ember egyetért abban, hogy nem esik, az eső külső valósága a közmegegyezéstől függetlenül fennáll (Pollini 2013; Malm 2017).

A kritikai realizmus elmélete az 1970-es évek politikai, gazdasági, környezeti és társadalmi zűrzavarai közepette, válságok idején született, és az elmúlt 50 év során fokozatosan vált koherens, széles körben elfogadott filozófiai elméletté. Az elméletet az évek során „nem kizárólag saját eredete és az azt követő tudományos kihívások alakították; [...] hanem azok a folyamatok, melyek a társadalomban a válságra való reakciók következtében végbementek” (Buch-Hansen, Nielsen 2020, 3., saját fordítás). Habár a kutatók pozicionáltsága, az intézményi struktúrák vagy a tudományos paradigmák egyértelműen befolyásolják a kutatói nézőpontot, a kritikai realizmus számára – tudástermelési szempontból nézve – „a klímakutatók által követett paradigmák és hatalmi játszmák irrelevánsak, amikor a klímaváltozás valóságáról van szó” (Buch-Hansen, Nielsen 2020, 84., saját fordítás). E két részlet jól összefoglalja, miért gondolom, hogy a kritikai realizmuson alapuló klímarealizmus releváns megközelítés a társadalom és természet viszonyrendszerét vizsgáló földrajzi kutatások számára, hiszen a klímatudomány természetesen nem értéksemleges, a klímaváltozás azonban értéktelen és valós.

A klímarealizmus elméletét alkalmazva – Roy Bhaskar és Andrew Sayer gondolataira építve – Andreas Malm a következőképp érvel *The Progress of this Storm: Nature and Society in a Warming World* (magyarul *A vihar állása: természet és társadalom egy melegező világban*, saját fordítás) című könyvében: „...a vihar jön, akár jelzi a barométer, akár nem” (Malm 2017, 128., saját fordítás). Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy – függetlenül az éghajlatváltozáshoz köthető értékítéletektől és tudományos ismeretektől – a folyamat valós, és a társadalomnak komoly erőfeszítéseket kell tenni a válság megoldására. Ez a felfogás egybevág Roy Bhaskar (2008 [1975]) tézisével, miszerint a tudás a létezését követi. Az éghajlatváltozás folyamata már azelőtt elkezdődött – a fosszilis tüzelőanyagok használatának következtében –, mielőtt a tudományos kutatás feltárta volna az összefüggést.

A természet valósága tehát a társadalmi gyakorlatainkon és a kapitalista berendezkedésen túl, de azoktól nem függetlenül létezik. Következésképpen a természet különböző konceptualizációi sohasem tudják teljesen objektíven megragadni a természet létezését. Gyakorlati szempontból azonban az emberek és a természet közötti – a kapitalizmusban kialakult – sajátos kapcsolat megértése növeli a különböző környezeti válságok elemzésének és a megoldások keresésének sikerességét. A klímarealista szempontból történő kutatás célja tehát nem a természet valódi birodalmának teljes megértése, hiszen ez lehetetlen törekvés, hanem annak a lehető legpontosabb értelmezése a földrajztudomány eszköztárának segítségével. Ez segíti a kutatót abban, hogy azonosítsa és megfelelő kritikával illesse azokat a természetre – és ezáltal az emberi társadalomra és kultúrára – irányuló káros gyakorlatokat, melyek földrajzi környezetünkben végbemennek.

A természet termelése

A történelmi-földrajzi materializmus (kritikai marxizmus) a társadalomföldrajz azon területét jelöli, amely a marxista elméleti keretet alkalmazva elemzi a térbeliség és a társadalmi, gazdasági vagy politikai struktúrák kapcsolatát. A megközelítés többek

között olyan folyamatokra összpontosít, mint az egyenlőtlen erőforrás-elosztás, az egyenlőtlenségek és az egyenlőtlen térbeli fejlődés, a társadalom környezetre gyakorolt hatása vagy a politikai-gazdasági hatalom alakulásának térbelisége (Harvey 2010 [1996], Harvey 2018 [1982], Harvey 2019 [1982]; Huber 2022; Massey 1995, Massey 2005, Smith 2010 [1984]).

A Karl Marx és Friedrich Engels által kidolgozott elméleti keretrendszer szerint a társadalmi-térbeli fejlődést elsősorban a termelés, a fogyasztás, a technológia és a nyereség mintázatai irányítják (Marx 1990 [1867], Marx 2005 [1939]). A társadalom gazdasági-strukturális szerkezete meghatározza a hatalmi viszonyokat és a politikai szerkezetet. Marx (2005 [1939]) a kapitalizmust egy olyan totalitásként értelmezi, amelyet különböző, egymással kölcsönhatásban álló körforgási folyamatok és az e folyamatokon belüli pillanatok alkotnak. Ilyen folyamatok például a javak, a pénz, a munka vagy a tőke ciklikus áramlása. Ebből a ciklikusságból következőképpen állapítja meg David Harvey (2023) azt, hogy a kapitalizmus tulajdonképpen egy (növekedési) spirál. A rendszer kizárólagos célja a nyereség termelése, ennek újbóli befektetése és ezáltal további nyereség termelése. Ezt nevezi Marx (1990 [1867]) a felhalmozás elősegítése céljából történő felhalmozásnak. Ezt a növekedési spirált nevezzük gyakran kapitalista termelési módnak; véleményem szerint ez a folyamat a különböző környezeti válságok és a klímaváltozás fő előidézője, illetve az e válságok megoldására irányuló törekvések legfőbb hátráltatója.

Az évek során az eredetileg Lev Trockij (2008 [1930]) által megalkotott egyenlőtlen és kombinált fejlődés elmélete jelentős változásokon esett át. Neil Smith (2010) e témában írt nagy hatású munkája a gazdasági és térbeli egyenlőtlenségek földrajzi és strukturális dimenzióira összpontosít, valamint arra, hogyan befolyásolja mindezt a kapitalista társadalmi-gazdasági berendezkedés. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete az egyenlőtlenségeket a kapitalista fejlődés immanens részeként értelmezi (Christophers 2009, Harvey 2018 [1982], Smith 2010 [1984], Walker 1978). Az elméletrendszer „szabadon értelmezve úgy definiálható, mint a földrajzi helyek közötti kapcsolat, amely (újra)termeli a vagyoni, a hatalmi és az erőforrások elosztása terén létező egyenlőtlenségeket” (Jones, Peck, Werner 2022, 1., saját fordítás). Bizonyos értelemben az egyenlőtlen fejlődés egy folyamatosan változó kutatási szemléletmód, nem pedig egy tökéletesen kidolgozott tudományos elmélet.

Jelen esszé számára még fontosabb ennél, hogy Smith korszakalkotó művében (2010) dolgozta ki a természet termelésének (angolul *production of nature*) fogalmát annak az állításnak az alátámasztására, hogy az egyenlőtlen kapitalista fejlődés az anyagi (természeti) erőforrások térbeli eloszlásának egyenlőtlenségében és a természet uralására alkalmazott kizsákmányoló gyakorlatokban gyökerezik.

A természet termelésének keretrendszere a kapitalizmus és a természet dinamikáját igyekszik feltárni. A szemléletmód arra fókuszál, hogy „az emberek hogyan teremtik meg környezetüket”, és kritizálja „a természet és társadalom közötti kapitalista viszonyt”, valamint „a természet kommodifikációját” (Loftus 2017, 1., saját fordítás). A koncepció tagadja a természet Immanuel Kant általi dualista értelmezését, annak szétválasztását emberi társadalomtól független (külső, angolul *external*), valamint a társadalom által formált (egyetemes, angolul *universal*) egységekre. Neil Smith (2010 [1984]) szerint a kapitalizmusban megszűnik a külső és az egyetemes természet közötti különbség, amikor a természet teljes spektruma csereértéket kap (Smith 2010; Loftus

2017). A természet csereértékké válása a kapitalizmus felhalmozási törekvésének és a kapitalista termelési folyamatnak a következménye.

Történelmileg ez az eltolódás akkor következett be, amikor a termelési mód profit- és többletorientálttá vált, így szükségserűvé téve az állandó gazdasági növekedést (Smith 2010 [1984]). E folyamat a legfőbb oka annak, hogy a társadalom számára szükségserűvé válik a természet feletti ellenőrzés és uralom. A külső és az egyetemes természet közötti különbségtétel lényegében megszűnik a természetet kizsákmányoló kapitalista gazdasági berendezkedés következtében. A természeti érték csereértéket kap, ezáltal a kapitalista rendszer részévé, a profitfelhalmozás eszközévé válik minden, ami természetes. Következésképpen mind a valódi fenntarthatóságra irányuló törekvések, mind a környezetkárosító gyakorlatok megszüntetését célul kitűző cselekvés a jelenlegi kapitalista termelési mód alapvető strukturális átalakítását teszi szükségessé, hiszen „a kapitalista módon alapuló termelés egyfelől egyetemes industrializációt eredményez [...], másrészt a természeti és emberi értékek általános kizsákmányolásának rendszerét hozza létre” (Marx 2005 [1939], 409.).

Kombinált perspektívák a jövő érdekében

A kapitalista növekedés a társadalom és a természet közötti metabolikus (anyag)csere-folyamattól függ. Az ember a saját munkájával a természeti értékeket és termékeket nyersanyagból áruvá alakítja. Visszatérve Marx (2005) eredeti érveire, a kapitalizmust körforgási totalitásként értelmezve, az emberi tevékenység (többek között ideértve a termelő munkát, rekreációt, szabadidő-eltöltési formákat vagy a háztartási munkát) az a pillanat, melyben a klímarealizmus és a természet előállításának különböző perspektívái összekapcsolódnak. A modern, környezeti és társadalmi válságok által terhelt, kapitalista társadalmi-gazdasági berendezkedésen alapuló világban az emberi érzékelésen kívül eső természetet az emberi cselekvés alakítja. Ontológiailag a természet a társadalmi gyakorlatoktól függetlenül létezik, azonban a klímaváltozás közepette az empirikus természet – amely tökéletlen emberi felfogás által érzékelhető – egyenlő egy olyan természettel, amely megszűnt természetes lenni, a kapitalizmus termékévé vált.

A fentebb bemutatott materialista felfogás kiegészíti a realista tudományos gondolkodásmódot, és emlékeztet arra, hogy a jövőben – mind kutatókként, mind egyénként – nagyobb körültekintéssel járjunk el a társadalmi-gazdasági vagy technikai fejlesztések és változások végrehajtása során. Ahelyett, hogy a természetet a környezetbarát gondolkodás leple alatt kizsákmányolnánk (Harvey 2010 [1996]), ahogy az jelenleg történik, ez a kombinált (tudományos) megközelítés elősegíti a gondos mérlegelést a különböző, már jelenlévő és a még előttünk álló környezeti válságok kezelése és megoldása érdekében.

Reményeim szerint ez az esszé nemcsak egy rövid, de talán érdekes áttekintéssel szolgál a magyar társadalomföldrajz, illetve a békészsabai csoport természetfelfogásairól és azok tudományos kutatásban történő alkalmazásáról, hanem hasznos kitekintést is nyújt két, a társadalomtudományokban napjainkban meghatározó természetértelmezés bemutatása által, s a jövőben több, hozzám hasonló fiatal kutatót ösztönözhet majd arra, hogy a természet és a társadalom viszonyrendszerét vizsgálja földrajzi vagy tágabb társadalomtudományi szemszögből.

Irodalom

- Bhaskar, R. (2008 [1975]): *A realist theory of science*. Routledge, London és New York
- Buch-Hansen, H., Nielsen, P. (2020): *Critical realism: Basics and beyond*. Bloomsbury Publishing, London
- Christophers, B. (2009): Uneven development. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *The international encyclopedia of human geography*. Vol 12., Elsevier, Oxford, 12–17.
- Duray B. (2019): A Körösök-völgye zöld infrastruktúra-hálózata. In: Gál Z., Ricz A. (szerk.): *A környezet és a határok kutatója*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 53–66.
- Enyedi Gy. (1979): A társadalom természeti környezete. *Természet Világa*, 1., 2–4.
- Enyedi Gy., Tamás P. (1992): Környezeti problémák – társadalmi változások. *Info-társadalomtudomány*. 21., 3–5.
- Finn, D. K. (2020): What is critical realism? In: Daniel K. Finn (ed.): *Moral agency within social structures and culture: a primer on critical realism for Christian ethics*. Georgetown University Press, Washington, D. C., 19–27.
- Gál I., Mihály M., Velkey G. (2021): Az élelemtermelés társadalmi és környezeti dilemmái egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet példáján keresztül. *Fordulat*, 2., 201–241., http://fordulat.net/pdf/29/Fordulat_29_Gal_Mihaly_Velkey.pdf
- Harvey, D. (2010 [1996]): *Justice, nature, and the geography of difference*. Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (2018 [1982]): *The limits to capital*. Verso, London és New York
- Harvey, D. (2019 [2006]): *Spaces of global capitalism: A theory of uneven geographical development*. Verso, London és New York
- Harvey, D. (2023): *A companion to Marx's Grundrisse*. Verso, London és New York
- Huber, M. (2022): *Climate change as class war: Building socialism on a warming planet*. Verso, London és New York
- Jones, M., Peck, J., Werner, M. (2022): A dialogue on uneven development: A distinctly regional problem. *Regional Studies*, 3., 1–12. <https://doi.org/k4cw>
- Kószegi M., Bottlik Zs., Telbisz T., Mari L. (2014): Paradigmák a társadalom-természet kapcsolat kutatásában. In: Kóródi T., Sansumné Molnár J., Siskáné Szilasi B., Dobos E. (szerk.): *VII. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa*. ME Földrajz-Geoinformatika Intézet, Miskolc, 338–346.
- Loftus, A. (2017): Production of nature. In: Richardson, D., Castree, N., Goodchild, M. F., Kobayashi, A., Liu, W., Marston, R. A. (eds.): *International encyclopedia of geography: People, the Earth, environment and technology*. Wiley, Hoboken
- Malm, A. (2017): *The progress of this storm: Nature and society in a warming world*. Verso, London és New York
- Marx, K. (1990 [1867]): *Capital: Volume I*. Penguin Books, London
- Marx, K. (2005 [1939]): *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy*. Penguin Books, London
- Massey, D. (1995): *Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production*. Macmillan, London
- Massey, D. (2005): *For space*. Sage, Thousand Oaks

-
- Mihály, M. (2022): Peripheralization, political discontent, and social and solidarity economy— Case studies from rural Hungary and Germany. *Frontiers in Political Science*, 1–22. <https://doi.org/k4vc>
- Mendly D., Mihály M. (2023): Az élelmezés mint globális kihívás. In: Farkas J. (szerk.): *Környezeti kérdések – közösségi válaszok*. Humán környezettudományi olvasókönyv. L'Harmattan, Budapest, 216–232.
- Nagy, E., Mihály, M., Tagai, G. (2023): Toward a greener future? Environment and economic recovery in old industrial regions. *European Planning Studies (CEPS)*, <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2281348>
- Nagy I. (2009): Az alföldi környezet és táj az éghajlatváltozás tükrében. In: Belanka Cs., Duray B. (szerk.): *Helyünk a világban – alföldi válaszok a globalizáció folyamataira*. IV. Alföld Kongresszus, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba, 29–30.
- Pollini, J. (2013): Bruno Latour and the ontological dissolution of nature in the social sciences: A critical review. *Environmental Values*, 1., 25–42. <https://doi.org/f4nvrp>
- Rakonczi J. (2008): *Globális környezeti kihívásaink*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged
- Rakonczi J. (2013): *A klímaváltozás következményei a dél-alföldi tájon*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest
- Smith, N. (2010 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Basil Blackwell, Oxford
- Timár J. (2016a): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2806>
- Timár J. (2016b): Természet- és tértermelés – kritikai geográfiai nézőpontok. *I. Földrajzi Nap az Akadémián – Természet és társadalom a geográfia egységében*. Budapest, 2016. március 1. Kézirat, MTA, RKK, RKI ATO, Békéscsaba
- Trotsky, L. (2008 [1930]): *History of the Russian Revolution*. Haymarket Books, Chicago
- Velkey G. (2019): Környezet- és természetvédelmi dilemmák a szentesi energetikai célú termásvíz-hasznosítás példáján. In: Gál Z. Ricz A. (szerk.): *A környezet és a határok kutatója*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 67–82.
- Walker, R. (1978): Two sources of uneven development under advanced capitalism: Spatial differentiation and capital mobility. *The Review of Radical Political Economics*, 3., 28–37. <https://doi.org/dscfjm>

